

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MARCELLO MUSTO • KARL MARX'IN SON YILLARI

MARCELLO MUSTO

KARL MARX'IN SON YILLARI

ENTELEKTÜEL BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN: ŞÜKRÜ ALPAGUT

Yordam Kitap

Marcello Musto

Kanada-Toronto'daki York Üniversitesi'nde Sosyoloji profesörüdür ve geçen on yıllık dönemde Marx incelemelerinin canlanması için çaba sarf eden yazarlardandır. Yayınlanmış dört kitabı bulunan Musto, on bir kitabın da derleyicisidir.

Another Marx: Early Manuscripts to the International (Başka Bir Marx: Erken Dönem Elyazmalarından Enternasyonal'e; Bloomsbury, 2018) ve *Travels with Karl Marx: Destinations, Encounters and Reflections* (Karl Marx'la Yolculuklar: Menziller, Karşılaşmalar ve Yansımalar; Europa Editions, 2022) kitaplarının yazarı olan Musto'nun derleyip yayına hazırladığı kitaplardan bazıları da şunlardır: *Workers Unite! The International 150 Years Later* (İşçiler Birleşin! 150 Yıl Sonra Enternasyonal; Bloomsbury, 2014); *Marx's Capital after 150 Years: Critique and Alternative to Capitalism* (150 Yıl Sonra Marx'ın *Kapital*'i: Eleştiri ve Kapitalizme Alternatif; Routledge, 2019); *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretations* (Marx Uyanışı: Kilit Kavramlar ve Yorumlar; Cambridge University Press, 2020); *Karl Marx's Writings on Alienation* (Karl Marx'ın Yabancılaşma Üzerine Yazıları; Palgrave, 2021).

Yazarın www.marcellomusto.org ağ sitesinde erişilebilen yazıları yirmi beş dilde yayınlanmıştır.

Eserin orijinal adı:

The Last Years of Karl Marx:

An Intellectual Biography

(Stanford University Press, Stanford, Kaliforniya, 2020)

KARL MARX'IN
SON YILLARI, 1881-1883
Entelektüel Bir Yaşam Öyküsü

Marcello Musto

İngilizceden Çeviren:
Şükrü Alpagut

Yordam Kitap: 412 • Karl Marx'ın Son Yılları • Marcello Musto

ISBN 978-605-172-520-8 • Çeviri: Şükrü Alpagut

Düzeltilme: Didem Gerçek • Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç

Birinci Basım: Kasım 2021

© Marcello Musto, 2020; © Yordam Kitap, 2020

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: Pasifik Ofset (Sertifika No: 44451)

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1

Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2

34310 Haramidere / İstanbul

Tel: 0212 412 17 77

KARL MARX'IN
SON YILLARI, 1881-1883
Entelektüel Bir Yaşam Öyküsü

Babak'a.

Foxhole'da, Clinique'te,
ya da bir sonraki nerede olacaksa orada.
Her ne olursa olsun.

İÇİNDEKİLER

İNGİLİZCE BASIMA ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	13
1. Marx'ın Son Çalışmaları ve Bunların Günümüzle Siyasal İltisı	13
2. Unutulan Bir Bölüm: "Geç Dönem Marx"	18
ÖNDEYİŞ: "MÜCADELE!"	23
I. YENİ ARAŞTIRMA UFUKLARI	27
1. Maitland Park Road'daki Oda	27
2. Yeni Teorik Keşif Çalışmaları	40
3. Antropoloji, Eski Toplumlar ve Matematik Üzerine Defterler	50
4. Dünya Yurttaşı	68
II. RUSYA'DA KAPİTALİZMİN GELİŞİMİ KONUSUNDA TARTIŞMA	91
1. Köy (Tarım) Komünü Sorunu	91
2. Kapitalizm, Komünist Bir Toplumun Ön Koşulu mudur?	100
3. Diğer Olanaklı Yol	118
4. Halkçı (Popülist) Harekete İlişkin Değerlendirme	134
III. "YAŞLI NICK"İN ÇEKTIĞİ EZİYETLER	139
1. Kapital'in Avrupa'da İlk Yayılışı	139
2. Marx Niçin Kapital'i Tamamlayamadı?	152
3. Yaşam Atlıkarıncası	167
4. Karısının Ölümü	173
5. Tarih İncelemelerine Dönüş	178

IV. MAĞRİPLİ’NİN SON YOLCULUĞU	188
1. Cezayir Gezisi ve Arap Dünyası Üzerine Düşünceler	188
2. Prenslikte Bir Cumhuriyetçi	198
3. “Kesin olan şu ki, ben Marksist değilim”	209
4. Sahneden Çekilme	215
ÖZET KRONOLOJİ, 1881-1883	223
KAYNAKÇA	225
DİZİN	236

İNGİLİZCE BASIMA ÖNSÖZ

İlk kez Ağustos 2016'da Roma'da Donzelli Editore'nin *L'ultimo Marx, 1881-1883. Saggio di biografia intellettuale* başlığıyla yayınladığı bu kitap, Marx okurları arasında oldukça büyük ilgi uyandırdı. Şimdi ise İngilizce olarak okurlara sunuluyor.

2.500 nüsha olarak basılan ve bir e-kitapla tamamlanan özgün İtalyanca basım kısa sürede tükendi ve Ocak 2017'de yeniden basıldı. Bir kez daha tıpkıbasımı yapıldıktan sonra, siparişe basım seçeneğiyle yayınlandı.

Kısa süre sonra kitabın ilk çevirileri çıkmaya başladı. 2018'de, Marx'ın 200. doğum yıldönümü vesilesiyle, önünüzdeki yapıt beş dilde yayınlandı. Toplam 1.000 adet basılan ilk çeviri, Chennai'de bulunan köklü yayıncı New Century Book House Private Limited tarafından Tamil dilinde çıkarıldı. Birkaç ay sonra, Sao Paulo'da Boitempo, toplam 4.000 adet basılan Portekizce çeviriyle onu izledi; birkaç hafta sonra Busan'da Sanzini, 1.000 nüsha olarak Korece basımını yayınladı (2019'da tıpkıbasımı yapıldı) ve Hamburg'da VSA, Almanca basımını 2.000 nüsha olarak yaptı. Kitap, 2018 sona ermeden, Tokyo'da Horinouchi tarafından Japoncaya da çevrildi ve *Another Marx: Early Manuscripts to the International* (Başka Bir Marx: Erken Elyazmalarından Enternasyonal'e) (Londra: Bloomsbury, 2018) adlı yeni kitabımın Japonca sürümünü de kapsayan 500 sayfalık tek cilt olarak 2.000 nüsha yayınlandı. Kitap 2019'da üç dile daha çevrildi: Kahire'de Al Maraya Yayınevi'nce 1.000 nüsha olarak

Arapçaya, Tahran'da Çeşme Yayınevi'nce 3.000 nüsha olarak Farsçaya (bir ayda üç tıpkıbasım) ve Yeni Delhi'de Aakar Books tarafından 500 nüsha olarak Hintçeye. Ek olarak, Japonya'da olduğu gibi *Another Marx*'ı kapsayan Endonezyaca bir çeviri de Endonezya'nın Güney Tangerang kentindeki Marjin Kiri tarafından yayınlandı. Dolayısıyla yeni bölümler ve özgün İtalyanca metinde yapılmış bazı değişiklikleri içeren bu İngilizce basım, uzun bir dizi çevirinin ve tıpkıbasımın ardından çıkıyor. Ocak 2020'de çıkacak yeni çevirileri de önceliyor: Meksiko'daki Siglo XXI'in 2.500 nüsha olarak yayınlayacağı İspanyolca çeviri, Donzelli'nin çıkaracağı yeni genişletilmiş İtalyanca basım ve hazırlık sürecinde bulunan Çince basım.

Burada İngilizce okurlarına sunulan kitap, yayınlanmasının üzerinden geçen üç yıldan kısa bir sürede uluslararası başarı kazanmış, çok sayıda ülkedeki birçok gazetede ve dergide değerlendirilmelere konu olmuştur.

Nazik yardımından dolayı Stanford University Press'in eski sorumlu yönetmeni Emily-Jane Cohen'e, mükemmel çevirisinden dolayı Patrick Camiller'e ve başvuru eserleri ile kaynakçanın hazırlanmasındaki yardımından dolayı Enrico Campo'ya teşekkür etmek isterim.

Marcello Musto

Napoli, Şubat 2020

GİRİŞ

Bin sosyalistten belki biri, Marx'ın
iktisadi yazılarından herhangi birini
okumuştur, ama bin anti-Marksistten
hiçbiri Marx'ı okumamıştır.¹

1. MARX'IN SON ÇALIŞMALARI VE BUNLARIN GÜNÜMÜZLE SİYASAL İLİNTİSİ

Geniş bir okur kitlesine sahip saygın gazeteler ve dergiler, on yılı aşkın süreden beri, Marx'ı her zaman güncelliği doğrulanan uzak görüşlü bir teorisyen olarak tanımlamaktadır. İlerici görüşlere sahip birçok yazar, kapitalizme bir alternatif geliştirmek gerektiğine inanan herkes için onun fikirlerinin vazgeçilmez olmayı sürdürdüğünü savunmaktadır. Marx, bugün hemen her yerde, üniversite derslerine ve konferanslarına konu oluyor. Onun aynen yayınlanan ya da yeni basımları yapılan yazıları, kitapçı raflarında yeniden görülmektedir ve onun çalışmaları üzerindeki incelemeler, yirmi küsur yıllık ihmalden sonra, gitgide ivme kazanmaktadır. 2018 yılı, *Kapital*'in yayınlanışının 150. yılıyla ve Marx'ın doğumunun 200. yıldönümüyle bağlantılı olarak dünyanın her yanında yapılan birçok etkinlik sayesinde, bu “Marx dirilişi”ne daha büyük yoğunluk katmıştır.²

1 Boris Nicolaevsky ve Otto Maenchen-Helfen, *Karl Marx: Man and Fighter* (Londra: Pelican Books, 1976), IX.

2 Bu dirilişe damga vuran yakın tarihli çalışmalardan biri, Marcello Musto'nun yayına hazırladığı *The Marx Revival: Essential Concepts and New Critical Interpretations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020) adlı kitaptır.

Marx'ın ve Friedrich Engels'in tüm çalışmalarının tarihsel-eleştirel yayını olan *Marx-Engels-Gesamtausgabe*'nin (MEGA) 1998'de yeniden başlatılması, Marx külliyatına ilişkin genel bir yeniden değerlendirme açısından özel bir önem taşımaktadır. Şimdi yirmi altı cilt daha çıktı (1975-1989 arasında kırk cilt yayınlandı) ve diğerleri hazırlık sürecinde. Yayının kapsamı şöyle: 1) Marx'ın kimi çalışmalarının yeni sürümleri (en dikkat çekicisi, *Alman İdeolojisi*); 2) *Kapital* için 1857-1881 arasında kaleme alınan hazırlık elyazmalarının tümü; 3) Marx ile Engels'in gönderdikleri ve aldıkları mektupların eksiksiz bir derlemesi; ve 4) aşağı yukarı iki yüz defter. Bu defterler, Marx'ın okuduklarından aktardığı parçaları ve bunların uyandırdığı düşünceleri içeriyor. Bunların tümü birlikte, onun eleştirel teorisinin atölyesini oluşturuyor, izlediği karmaşık yol haritasını ortaya koyuyor ve fikirlerini geliştirirken yararlandığı kaynakları gösteriyor.

Bu paha biçilmez (birçoğu yalnızca Almanca olarak bulunabilen ve bu nedenle küçük araştırmacı çevreleriyle sınırlı kalan) malzeme, pek çok eleştiricinin ya da kendinden menkul destekçinin bunca zamandır betimlediği yazardan çok farklı bir yazarı gösteriyor bize. Gerçekten, MEGA'da kazanılan yeni metinler, siyasal, iktisadi ve felsefi düşüncenin klasikleri arasında Marx'ın, 21. yüzyılın ilk on yıllarında profili en çok değişen yazar olduğunu söylememize olanak veriyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan yeni siyasal ortam da bu yepyeni algıya katkıda bulunmuştur. Çünkü Marksizm-Leninizmin bitmesi, en sonunda Marx'ın çalışmalarını, onun toplum anlayışından ışıık yılı kadar uzak bir ideolojinin prangasından kurtardı.

Marx'ın yazıları 1917'den sonra hiç kuşkusuz önemli ölçüde yayılarak, o zamana kadar ulaşmamış olduğu coğrafi bölgelerle ve toplumsal sınıflarla buluştu. Ama Rus Devrimi'nin ilk itici gücü tükendikten sonra gelişen Sovyet doğruiyolculuğu (ortodoksluğu), Marksist teoriyi saptırıcı etkileri olan kaskatı bir tekçilik (monizm) dayattı. Moskova'daki Marx-Engels-Lenin

Enstitüsü'nde derlenen el kitapları ya da çeşitli konulara ilişkin "Marksist" seçmeler biçiminde, Marx'ın yazıları sıklıkla parçalara ayrılıp önceden belirlenmiş amaçlara hizmet etmeye yönelik alıntı dizileri hâlinde yeniden harmanlandı. Bu, 19. yüzyıl sonundan beri Alman Sosyal Demokratlarca başvurulmuş bir uygulamaydı.³ Denilebilir ki Marx'ın metinlerine uygulanan işlem, haydut Prokrustes'in kurbanlarına reva gördüğü muamelenin aynısıydı: Eğer bu metinler gereğinden uzunsu kesilerek kısaltıldı, eğer aşırı kısaysa gerilerek uzatıldı. En elverişli koşullarda bile, halka indirme (popülerleştirme) için yapılması gerekenler ile teorik kısırlaştırmadan kaçınma gerekliliğini birleştirip dengelemek zordur. Ama ilk önce Josef Stalin'in (1878-1953), sonra da Nikita Hruşçov'un (1894-1971) ve Leonid Brejnev'in (1906-1982) Sovyetler Birliği'nde, Marx'ın çalışmalarının kavranması için gereken koşullar pek de bundan daha kötü olamazdı.

Marx'ın özde eleştirel olan teorisinin dogmatik bir anlayışa indirgenmesi, en olasılık dışı paradokslarla sonuçlandı. "Geleceğin aşçı dükkânları için (...) tarifler yazma"ya⁴ en büyük kararlılıkla karşı çıkan düşünür, yeni bir toplumsal sistemin kurucusuna dönüştürüldü. Ulaşmış olduğu sonuçlarla asla tatmin olmayan en kılı kırk yaran düşünür, dediğim dedik bir öğretilerciliğin kaynağı olup çıktı. Maddecî tarih anlayışının sarsılmaz savunucusu, başka hiçbir yazarın maruz kalmadığı ölçüde, kendi tarihsel bağlamından koparıldı. Onun ısrarla vurguladığı, "emekçi sınıfların kurtuluşunu, yine emekçi sınıfların kendileri başarmalıdır"⁵ tezi bile, sınıf bilincini ilerleten ve devrime önderlik eden güçler olarak siyasal öncülerin ve partilerin belirleyiciliğini vurgulayan bir

3 Marx'ın çalışmalarının yayınlanış tarihinin gösterdiği değişkenlikler için bkz. Marcello Musto, "Karl Marx'ın Yeniden Keşfi", *International Review of Social History* 52, No. 3 (2007): 477-86.

4 Karl Marx, "Almanca İkinci Basımın Sonsöz", Marx, *Kapital*, Cilt 1, MECW, 35: 17'de; "Nachwort zur zweiten Auflage", Marx, *Das Kapital*, Erster Band, MEW, 23: 15.

5 Karl Marx, "Uluslararası İşçi Birliği Geçici Tüzüğü", MECW, 20: 14; "Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation", MEW, 16: 14.

ideolojiye hapsedildi. Daha kısa iş gününün, insan yeteneklerinin çiçeklenmesinin ön koşulu olduğu fikrinin savunucusu, üretimci Stahanovizm öğretisini destekleyen bir konuma sokuldu. Devleti ortadan kaldırmak gerektiğine tüm yüreğiyle inanan kişi, devletin en sağlam kalesine harç yapıldı. Az sayıda başka düşünür gibi, bireyselliğin özgür gelişimine ilişkin öngörülerde bulunan Marx'ın savunduğuna göre, burjuva hak, toplumsal farklılıkları salt hukuki bir eşitlik görüntüsüyle maskeleyiği için, "hak eşit olmak yerine, eşitsiz olmalıydı".⁶ Ama yine aynı Marx, şimdi de yanlış olarak, kolektif boyutun zenginliğini özelliksiz bir tekdüzelikte silen bir anlayışla ilişkilendirildi.

Marx'ın komünist toplum anlayışını, üretici güçlerin üstün gelişimine indirgeyen çeşitli yaklaşımları, yakın tarihli araştırmalar çürütmüştür. Bunlar, özellikle Marx'ın çevre sorununa verdiği önemi göstermiştir: Marx, kapitalist üretim tarzındaki genişlemenin, yalnızca işçilerin emeğinin çalınmasını artırmakla kalmayıp doğal kaynakların yağmalanmasını da artırdığı gerçeğini çeşitli vesilelerle açığa çıkarıp kınadı. Marx'ın yakından ilgilendiği başka bir sorun da göç sorunuydu. Marx, kapitalizmin zorlamasıyla oluşan emek hareketliliğinin, burjuva sömürsünün önemli bir bileşeni olduğunu ve bununla mücadele anahtarının, kökenlerine bakılmaksızın ve yerel emek/dışarıdan getirilen emek ayrımı yapılmaksızın, işçiler arası dayanışmasından geçtiğini gösterdi.

Marx, çalışmalarını inceleyen uzmanlarca çoğu kez hafife alınmasına, hatta savsaklanmasına karşın, zamanımızın siyasal gündeminde belirleyici önem kazanmakta olan başka birçok sorunu da derinlemesine ele alıp irdeledi. Ekonomik ve siyasal alanda bireysel özgürlük, kadın kurtuluşu, milliyetçilik eleştirisi, teknolojinin özgürleştirici potansiyeli ve devletin denetlediği ortak mülkiyet biçimleri, söz konusu sorunlar arasındadır.

6 Karl Marx, "Gotha Programının Eleştirisi", MECW, 24: 87'de; *Kritik des Gothaer Programms*, MEW, 19:21.

Dahası Marx, Avrupa dışındaki toplumlara ilişkin kapsamlı araştırmalar da yürüttü ve sömürgeciliğin yol açtığı yıkımlara karşı düşüncelerini açık açık ortaya koydu. Bunun aksini öne sürmek yanlıştır. Marx, sömürgeciliğin yıkıcı sonuçlarına ışık tutmakla birlikte, yerkürenin çevre bölgelerini tahlil ederken Avrupa bağlamına özgü kategoriler kullanan düşünürleri eleştirdi. Olgular arasında yapılması gereken ayrımları gözlemlemekten aciz olanları birçok kez uyardı ve özellikle, 1870'lerde kaydettiği teorik ilerlemelerden sonra, yorumlayıcı kategorileri, tamamen farklı tarihsel ya da coğrafi alanlara aktarma konusunda çok dikkatli davrandı. Belirli akademik çevrelerde hâlâ moda olan kuşkuculuğa karşın, tüm bunlar artık apaçıktır.

Dolayısıyla, Berlin Duvarının yıkılmasından otuz yıl sonra, çok uzun zaman etrafta dolaşan dogmatik, ekonomi saplantılı ve Avrupa merkezci teorisyenden çok farklı bir Marx okumak mümkün olmuştur. Marx'ın devasa edebî mirasında, üretici güçlerin gelişmesinin kapitalist üretim tarzını dağılmaya götürmekte olduğunu öne süren birçok ifade elbette bulunabilir. Ama sosyalizmin gelişinin tarihsel bir kaçınılmazlık olduğu yolunda herhangi bir fikri ona atfetmek yanlış olacaktır. Gerçekte, Marx'a göre, toplumu dönüştürme olasılığı, işçi sınıfına ve onun, mücadele yoluyla alternatif bir ekonomik-siyasal sistemin doğuşuna yol açan toplumsal kalkışmalar meydana getirme yeteneğine bağlıydı.

Marx incelemelerinde kaydedilen yeni ilerlemeler, onun çalışmalarına ilişkin yorumun gitgide arınıp derinleşebileceğini düşündürüyor. Bu açıdan bakılınca, elinizdeki kitabın kapsadığı dönem (1881-1883) ve Marx'ın o yıllarda irdelediği izlekler, çağdaş okura, bugünün yakıcı sorunları üzerinde kafa yormak için zengin bir ufuk sunuyor. Uzun süre, birçok Marksist, genç Marx'ın yazılarını (öncelikle 1844 *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi*'ni) ön plana çıkardı, *Komünist Manifesto* ise onun en çok okunan ve alıntılanan metni olarak kaldı. Ne var ki o erken yıllarda, Marx'ın sonraki çalışmalarının geçersiz kıldı-

ğı birçok düşünceye rastlanabilir. Burjuva toplumunun eleştirisi üzerinde en değerli düşünceleri ise en başta *Kapital*'in ve ilk taslaklarının yanı sıra, Marx'ın son yıllarında yaptığı araştırmalarda buluruz. Bu düşünceler, tartışmasız olmasa da Marx'ın ulaşmış olduğu son sonuçları temsil eder. Bunlar, onun ölümünden sonra dünyada oluşan değişikliklerin ışığı altında eleştirel bir gözle irdelenirse, kapitalizme alternatif bir toplumsal-ekonomik modeli teorileştirme görevi için hâlâ son derece yararlı olabilir.

Marx 1881 ve 1882'de, antropolojiyle, kapitalizm öncesi üretim tarzlarıyla, Batılı olmayan toplumlarla, sosyalist devrimle ve maddeci tarih anlayışıyla ilgili alanlarda dikkate değer ilerleme kaydetti. Uluslararası siyaset sahnesindeki ana olayları da yakından gözlemledi; İrlanda'da kurtuluş mücadelesine ve Rusya'da Halkçı harekete kararlı desteğini dile getiren mektuplarından, Hindistan'da ve Mısır'da İngiliz sömürgeci zulmüne, Cezayir'de ise Fransız sömürgeciliğine karşı sıkı muhalefetinden bunu anlayabiliriz. Marx, hiçbir şekilde Avrupa merkezci, ekonomi saplantılı ya da yalnızca sınıf çatışmasına takıntılı değildi. Yeni siyasal çatışmaları, yeni izlekleri ve yeni coğrafi bölgeleri inceleyip araştırmanın, kapitalist sisteme yönelttiği sürekli eleştiri açısından temel önem taşıdığı düşüncesindeydi. Bu düşünce, onun, ulusal özgüllüklere ilgi duymasına ve komünizm konusunda, daha önce geliştirmiş olduğu yaklaşımdan farklı bir yaklaşımın olabilirliğini göz önünde bulundurmasına olanak sağladı.

2. UNUTULAN BİR BÖLÜM: "GEÇ DÖNEM MARX"

Marx'ın fikirleri dünyayı değiştirmiştir. Ama Marx'ın teorileri 20. yüzyılda insanlığın oldukça önemli bir kısmı için başat ideolojilere ve devlet doktrinlerine dönüştürülmüş biçimde savunulmasına karşın, tüm yapıtlarının ve elyazmalarının eksiksiz bir basımı hâlâ yoktur. Bunun temel nedeni, Marx'ın *külliyyatının* tamamlanmamış bir nitelik taşımasında yatar; onun yayınladı-

ğı çalışmalar, sonu gelmez araştırmalarıyla bağlantılı dağ gibi notlardan, defterlerden vb. oluşan *Nachlass* [yazınsal malvarlığı] şöyle dursun, bitmemiş hâlde bıraktığı toplam proje sayısının oldukça azını temsil eder.

Dolayısıyla Marx'ın geride bıraktığı elyazmaları, matbaaya gönderdiklerinden kat kat fazlaydı.⁷ Tamamlanmamışlık, onun yaşamının son yıllarının ayrılmaz bir parçasıydı: Sağlığının sürekli bozuk olması yanında, bazen dayanılmaz boyuta ulaşan yoksulluğu, onun gündelik kaygılarının üzerine tuz biber ekti; uyguladığı katı yöntem ve acımasız özeleştir, giriştiği işlerin birçoğunu daha da zorlaştırdı; bilgi tutkusu zaman içinde hiç değişmedi ve onu her zaman yeni incelemelere sürükledi. Bununla birlikte, onun aralıksız harcadığı emekler, gelecek açısından en olağanüstü sonuçları getirecekti.⁸

Marx'ın yaşam öyküsüne ilişkin yapıtların birçoğunda, yaşamındaki ana olayların anlatısı onun teorik başarılarından ayrı ele alınmıştır.⁹ Akademik nitelikteki incelemeler, yaşamsal değişiklikleri çoğunlukla göz ardı etmiştir, oysaki bunlar, onun çalışmalarının seyrini büyük ölçüde etkiledi. Çok sayıda yazar, Marx'ın erken dönem ve olgunluk dönemi yazıları arasındaki farklılıkları uzun uzadıya işlemiş,¹⁰ ama sonraki döneme ilişkin yeterince derin ve kapsamlı bilgi ortaya koymamıştır. Başka birçok çalışma ise “filozof Marx” ile “iktisatçı Marx” ya da “siyasetçi Marx” arasında yapılan yanıltıcı bir ayrımı temel almıştır.

7 Karş. “Marx'ın Yazılarının Kronolojisi” bölümü, Marcello Musto, *Another Marx: Early Manuscripts to the International* (Londra: Bloomsbury, 2018), 7-11.

8 Karş. Maximilien Rubel, *Marx, critique du marxisme* (Paris: Payot, 2000), 439-40.

9 Bu iş bölümünün en çarpıcı örneklerinden biri, Franz Mehring'in, *Karl Marx: The Story of His Life* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962) adlı kitabı için *Kapital*'in 2. ve 3. ciltlerine dair bölümü yazmasını Rosa Luxemburg'dan istemesidir: Bkz. “Yazarın Girişi”, XIII.

10 Birçok yorumcunun Marx'ın erken dönem yazılarına aşırı ağırlık vermesi konusunda bkz. Marcello Musto, “1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları'na İlişkin Yorumlarda ‘Genç Marx’ Efsanesi”, *Critique* 43, Sayı 2 (2015): 233-60.

Bugüne kadar yayınlanan entelektüel biyografilerin neredeyse tamamı, Marx'ın gençlik dönemi yazılarını irdelemeye gereksiz bir ağırlık vermiştir. Marx'ın son yıllarında, özellikle de 1880'lerin başında yaptığı araştırmaları irdelemenin içerdiği zorluk, elde ettiği önemli kazanımlara ilişkin bilgi edinmemize uzun süre engel olmuştur. İşte bu yüzden, tüm biyografi yazarları, Marx'ın Uluslararası İşçi Birliği'nin kapatılmasından sonraki faaliyetlerine pek az sayfa ayırmıştır.¹¹ Marx'ın çalışmalarının bu dönemine neredeyse ağız birliği etmişçesine “son on yıl” şeklinde genel bir başlık koymuş olmaları bir tesadüf değildi. Marx'ın çalışmalarını tamamlama fikrinden vazgeçtiği gibi yanlış bir düşünceye kapılarak, bu dönemde gerçekten ne yaptığına daha derinlemesine bakma zahmetine girmediler. Ama geçmişte bunu bir ölçüde hoş görmek mümkün olsa bile, MEGA'da yer alan yeni verilerin ve 1970'lerden beri yapılan “geç dönem Marx” konulu araştırmaların bu yaklaşımda daha anlamlı bir değişikliğe niçin yol açmadığını anlamak zordur.¹²

11 Örneğin bkz. Mehring, Bölüm 15, “Son On Yıl”, *Karl Marx*, 501-32'de; Otto Rühle, “Akşam ve Son”, *Karl Marx: His Life and Work* (New York: Routledge, 2011), 359-70'te; Karl Vorländer, Bölüm XIX “Toplumsal Hareketle İlişkiler” ve Bölüm XX “Acıların Son Dönemi – Ölüm – Marx'ın Kişiliği”, *Karl Marx* (Leipzig: F. Meiner, 1929), 248-60 ve 261-78'de; Boris Nicolaevsky ve Otto Maenchen-Helfen, Bölüm 21, “Son On Yıl”, *Karl Marx: Man and Fighter*, gözd. geç. bas. (Londra: Pelican Books, 1976), 392-407'de; David McLellan, “Son On Yıl”, *Karl Marx: His Life and His Thought* (Londra: Macmillan, 1973), 412-51'de. Ayrıntılı metin incelemeleriyle haklı bir ün kazanan Fransız akademisyen Maximilien Rubel bile, *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle* (Paris: Rivière, 1957) adlı yapıtının 416-34 arası sayfalarında, kendinden önceki yazarların sınırlarını aşmadı. Maximilien Rubel, *Marx: Life and Works*, (Londra: MacMillan Press, 1980) adlı yapıtında, “Marx'ın yaşamının son on yılı, faaliyetlerinin yazışmayla ve birkaç makaleyle sınırlı [kaldığı] yavaş bir ıstırap gibiydi” diye yazıyordu. Ama şunu da ekledi: “Yine de –yayınlanmış çalışma açısından böylesine kısır bir dönemde bile– Marx, neredeyse tamamen okuduklarından alınmış parçaları kapsayan yaklaşık 50 defter doldurdu. Onun ‘doymaz edebî iştahı’, mikroskobik yazılardan oluşan neredeyse 3.000 sayfa üretmesiyle sonuçlandı. Son olarak, öldüğünde Engels'i hayrete düşüren ‘tonlarca’ istatistik verisini de buna eklemek gerekir” (a.y., 100).

12 Son yıllarda çıkan biyografiler, MEGA projesi yeniden başladıktan sonra bile, akademisyenlerin büyük çoğunluğunun, “geç dönem Marx”ın çalışmalarını nasıl göz ardı ettiklerini örnekliyor. Jonathan Sperber, *Karl Marx: A Nineteenth-Century*

Elinizdeki kitap, Marx'a ilişkin literatürdeki bir boşluğu doldurmak amacıyla yazılmıştır. Ama yazar, yalnızca MEGA'nın 1881-1883 dönemine ilişkin ciltleri henüz bütün olarak yayınlanmadığı¹³ için değil, aynı zamanda da Marx'ın çalışmaları insan bilgisinin en çeşitli alanlarını kapsadığı ve tahlilleri, en titiz incelemeciler için bile tırmanması zor olan bir doruğu temsil ettiği için, bu kitabın hâlâ kısmi, eksik bir katkı olduğunun farkındadır. Ayrıca, bu monografinin boyutlarına uymak gerektiği için, Marx'ın yazılarının tümünü aynı ölçüde dikkatle tahlil etmek mümkün olmadı; sık sık, kendisine en azından bir paragraf ayrılması gerekeni birkaç sözcükle ya da başlı başına bir bölüm gerektireni tek bir sayfada özetlemek gerekti. Özellikle *Etnoloji Defterleri*'nin zenginliği ve karmaşıklığı, sonraki bir çalışmada girişeceğimiz gerçekten çok kapsamlı bir tahlil gerektiriyor. Bu sınırlamaların tamamen farkında olarak, burada

Life (New York: Liveright, 2013) adlı önemsiz çalışmasında, Marx'ın son dönem yazılarını düpedüz görmezden geldi. Gareth Stedman Jones, *Karl Marx: Greatness and Illusion* (Harvard University Press, 2016) adlı hacimli çalışmasında, 1872'den 1883'e kadar bütün dönemi yalnızca kısa bir sonsözde irdelediği hâlde, Marx'ın yalnızca iki dergi yazısı yayınladığı ve ekonomi politik üzerine incelemelerine henüz başladığı erken (1818-1844 arası) dönemine beş bölüm (170 sayfa), 1845-1849 arası döneminde ise üç bölüm (150 sayfa) ayırıyor. Sven-Eric Liedman'ın 750 sayfalık *A World to Win: The Life and Works of Karl Marx* (Londra: Verso, 2018) adlı çalışmasında, Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nden sonraki çalışmalarına ayrılmış yalnızca iki çok kısa bölüm var. Bunlardan biri, Morgan'ın Eski Toplum'una ilişkin sığ bir tahlil (Liedman, *A World to Win*, 507-13), ne gariptir ki, Marx'ın (1860'ta yayınlanan) *Bay Vogt* gibi yazılarına ve Uluslararası İşçi Birliği'ndeki faaliyetlerine (1864-1872) ilişkin değerlendirmenin öncesine yerleştirilmiş. Zamansal dizilime aykırı bir sıralamanın seçilmesi, Marx'ın yaşamının son evresinde geçirdiği kuramsal evrimin açık seçik anlaşılmasını engelliyor. Bu üç biyografinin hepsinin ortak özelliği, ikincil literatüre çok az dikkat etmesidir. Son olarak, Gregory Claeys'in *Marx and Marxism* (Londra: Penguin, 2018) adlı ilginç yapıtında da bu eğilim görülüyor: 1872-1883 arasında olan biten her şey, "Marx'ın Olgun Sistemi" başlıklı kısa bir bölüme sıkıştırılmış; oysaki geç dönem Marx'ta sistematik diye tanımlanabilecek pek az şey vardır (a.y., 203-15).

- 13 David Smith'in yayına hazırladığı, *Marx's World: Global Society and Capital Accumulation in Marx's Late Manuscripts* (Marx'ın Dünyası: Marx'ın Geç Dönem Yazılarında Küresel Toplum ve Sermaye Birikimi) (Yale University Press, 2020'de çıkacak) başlıklı cildin yayınlanması, önemli bir dönüm noktası olacaktır.

okura sunduklarımız, bu noktaya kadar yürütülen araştırmaların sonuçlarıdır.

Marx'ın çalışmaları konusunda 20. yüzyılın en yetkili yorumcularından biri olan Maximilien Rubel (1905-1996), 1957'de, "anıtsal bir biyografi"nin¹⁴ hâlâ yazılmayı beklediğini dile getirmişti. Bu yargı, aradan altmış yılı aşkın süre geçtiği hâlde günümüzde de geçerliliğini koruyor. MEGA dizisi, Marx'ın zaten hakkında her şey yazılmış ve söylenmiş bir düşünür olduğu yolundaki iddiaların yanlışlığını göstermiştir. Ama -her yeni metin ilk kez ortaya çıktıktan sonra büyük bir heyecana kapılıp, bilinmeyen bir Marx'ı selamlayanların yaptığı gibi- yakın tarihli araştırmaların, onun hakkında halen bilinenleri altüst ettiğini öne sürmek yanlış olur.

Marx'tan öğrenilecek daha pek çok şey vardır. Onun yalnızca yayınlanmış çalışmalarında yazdıklarını değil, bitmemiş elyazmalarının içerdiği soruları ve kuşkuları da inceleyerek, bugün bunu yapmak mümkündür. Yaşamının son yıllarına tarihlenen malzeme için bu düşünce daha bir geçerlidir.

"Geç dönem Marx" aynı zamanda da en içten olandır: Yaşamının kırılğanlığını gizlemeyip mücadele etmeyi sürdürmüş, kuşku duymaktan kaçmayıp kuşkuyla açıkça yüzleşmiş, kendinden eminliğe sığınmak ve ilk "Marksistler"ın eleştirisiz pohpohlamalarına kapılmak yerine, araştırmalarını kararlılıkla sürdürmeyi seçmiştir. Bu Marx, dogmatik kesinlikle geleceği gösteren granit bir sfenks görünümündeki 20. yüzyıl imgesine hiç benzemeyen, çok ender görülen, düzen yıkıcılığı ta derinlere kök salmış bulunan bir soydandır. Şimdi de kendinden önceki ve sonraki başka pek çokları gibi, tüm yaşamını adadığı mücadeleyi omuzlayıp sürdürmekte olan yeni bir araştırmacılar ve siyasal eylemciler kuşağına el etmektedir.

14 Rubel, *Karl Marx*, Essai de biographie intellectuelle, 3.

Öndeyiş

“MÜCADELE!”

İlerici görüşlere sahip etkili bir Amerikalı gazeteci olan John Swinton (1829-1901), Ağustos 1880’de Avrupa’yı geziyordu.¹ Oradayken, İngiltere’nin güneybatı ucundan birkaç kilometre uzaklıkta, kente bağlı küçük bir kıyı kasabası olan Ramsgate’i ziyaret etti. Ziyaretin amacı, Swinton’ın editörü olduğu ve o zamanlar ABD’de en çok okunan *The Sun* gazetesi için, uluslararası işçi hareketinin baş temsilcilerinden biri hâline gelen Karl Marx’la röportaj yapmaktır.

Almanya doğumlu olmasına karşın, Marx, 1848-1849 arası Fransa’da, Belçika’da ve Prusya’da meydana gelen devrimci hareketleri boğan bu ülkelerin hükümetlerince yasaklandıktan sonra uyruksuz kalmıştı. Marx 1874’te Britanya yurttaşlığı için başvurduğu zaman, onu, “kendi Kralına ve ülkesine sadık kalmamış, bednam [adı kötüye çıkmış] bir Alman kışkırtıcı ve komünist ilkelerin savunucusu”² olarak yaftalayan bir Scotland Yard raporu nedeniyle bu başvurusu reddedildi.

Marx, on yılı aşkın süre *New-York Tribune* gazetesinin muhabirliğini yapmıştı; 1867’de, *Kapital* başlığı altında kapitalist üretim biçiminin kapsamlı bir eleştirisini yayınlamış ve

1 Bkz. Sender Garin’deki “John Swinton, Mücadeleci Editör,” başlıklı bölüm, *Three American Radicals: John Swinton, Charles P. Steinmetz, and William Dean Howells* (Boulder: Westview Press, 1991), 1-41’de.

2 Bkz. “Karl Marx’ın İngiltere Yurttaşlığına Başvurusu” konulu polis raporu, MECW, 24: 564.

1864'ten itibaren, Uluslararası İşçi Birliği'nin rehberi olmuştu. 1871'de Marx, *Fransa'da İç Savaş* (1871) adlı çalışmasında Paris Komünü'nü savunduğu için, gerici basında "kızıl terör doktoru"³ olarak adlandırılarak, en çok okunan Avrupa gazetelerinde manşete çıkmıştı.

1880 yazında Marx, "her türlü işten kaçınması"⁴ ve "hiçbir şey yapmayarak sinir sistemi[ni] yeniden sağlığına kavuşturması"⁵ yönündeki doktor talimatı üzerine ailesiyle birlikte Ramsgate'e gitmişti. Karısının sağlığı onunkinden kötüydü. Jenny von Westphalen (1814-1881), kanser hastasıydı ve durumu "aniden öyle ağırlaşmıştı ki, ölümle sonuçlanması tehlikesi vardı".⁶ 1860'lı yıllar boyunca *New York Times*'ın baş editörlüğünü yapmış olan Swinton, işte böyle bir durumda Marx'la tanıştı ve onun duygudaş, etkileyici, doğru bir portresini çizdi.

Swinton, kişisel düzeyde Marx'ı tanımlarken, "büyükbaba olma sanatını çok güzel [anlamakta] Victor Hugo'dan hiç geri kalmayan", "60'lı yaşlarında, gür, dalgalı, uzun gri saçları olan, büyük kafalı, yüz hatları belirgin, zarif, cana yakın bir adam"⁷ diyordu. Marx'ın sohbeti, "alaycı dokunuşları, mizah parıltıları ve canlı neşesi ile öylesine özgür, öylesine kapsamlı, öylesine yaratıcı, öylesine keskin, öylesine sahici"ydi ki, Swinton'a Sokrates'i anımsattı. Swinton, onun, "gösteriş ya da şöhret arzusu taşımayan, hayatın farfaralığını hiç umursamayan ya da güç iddiası bulunmayan bir adam"⁸ olduğunu da belirtiyordu.

3 Bkz. Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 27 Eylül 1877, MECW, 45: 278; MEW, 34: 296.

4 Karl Marx'tan Ferdinand Domela Nieuwenhuis'e, 27 Haziran 1880, MECW, 46: 16; MEW, 34: 447.

5 Karl Marx'tan Nikolai Danielson'a, 12 Eylül 1880, MECW, 46:30; MEW, 34:463.

6 A.y.; a.y.

7 Karl Marx, "The Sun Muhabiri John Swinton'la Röportajın Öyküsü", 6 Eylül 1880, MECW, 24: 585; John Swinton, "Karl Marx'la Röportajın Öyküsü. 'Sun'da Yayınlandı", MEGA, I/25: 442-3.

8 A.y., MECW, 24: 583; a.y., MEGA, I/25: 442.

Ne var ki Swinton'ın okurlarına betimleyeceği Marx bu değildi. *The Sun*'ın ön sayfasında 6 Eylül 1880'de çıkan röportaj, öncelikle Marx'ın kamuoyunca tanınan yüzünü sundu: "Geçen kırk yılın devrimci siyasetinde anlaşılması zor ama çok güçlü bir rol oynayan, günümüzün en dikkate değer adamlarından biri." Swinton onun hakkında şöyle yazıyordu:

[O] acelesiz ve dinlenme bilmez bir adam; uzun erimli projelerle, mantıklı yöntemlerle ve pratik amaçlarla dolu güçlü,engin, yüksek bir zihne sahip biri; ülkeleri altüst etmiş ve tahtlar yıkmış, şimdi de taçlı başları ve kurulu sahtekârlıkları tehdit edip dehşete düşüren depremlerin ardında, Avrupa'daki başka her adamdan daha çok durmuş olan ve hâlâ duran bir adam.⁹

New Yorklu gazeteci Marx'la görüştüktan sonra, "zamanın derinliklerine işlemiş", yeni bir çağın "gelişine [...] hazırlanmak üzere Neva'dan Sen'e, Urallar'dan Pireneler'e kadar" el atmış bir adamla karşı karşıya olduğuna kanaat getirdi. Swinton, Marx'ın, "yüzeydeki ve yüzeyin altındaki özellikleri, gelişmeleri ve kişileri ortaya sererek, Avrupa dünyasını ülke ülke irdeleme" yeteneğinden etkilendi. Marx, çeşitli Avrupa ülkelerindeki siyasal güçlere ve halk hareketlerine –Rus ruhunun engin akıntısına, Alman zihninin devinimlerine, Fransız eylemine, İngiltere'nin hareketsizliğine– değinerek konuşmasını sürdürdü. Rusya'dan umutla, Almanya'dan felsefi bir dille, Fransa'dan neşeyle ve İngiltere'den karamsarlıkla söz etti –İngiliz Parlamentosundaki Liberallerin zaman harcadıkları "bölük pörçük reformlar"a küçümsemeyle atıfta bulundu.¹⁰

Swinton, Marx'ın Birleşik Devletler hakkında bildiklerine de şaşırdı. Marx çok dikkatli bir gözlemciydi; "Amerikan yaşamının biçimlendirici ve tözel güçlerinden bazıları hakkında söyledikleri, çok ufuk açıcıydı."

9 A.y., MECW, 24: 583; a.y., MEGA, I/25: 442.

10 A.y., MECW, 24: 584; a.y., MEGA, I/25: 442.

Gün, bir dizi hareketli söyleşiyle geçti. Öğleden sonra Marx, onu ailesiyle tanıştırmak için “sahil boyunca kumsala kadar yürüyüş” teklif etti; Swinton bunu, “toplam yaklaşık on kişilik hoş bir parti” olarak tanımlıyordu. Akşam çöktüğünde Marx'ın damatları Charles Longuet (1839-1903) ve Paul Lafargue (1842-1911) ikiliye eşlik etmeyi sürdürdü; “kadehlerimiz denizin üzerinde çınlarken”, sohbetin “konusu dünya, insanlar, zaman, fikirler”di. Bu anların birinde, “çağın ve çağların gevezeliklerini ve sıkıntılarını düşünen” Amerikalı gazeteci, “o günkü söyleşinin ve akşamki sahnelerin” derinlerine dalarak, karşısındaki büyük adama, “varoluşun nihai yasasına dokunan” bir soru sorma isteği duydu. İşte o zaman, bir sessizlik anında, bu devrimci ve filozof bilgeye can alıcı bir soru yöneltti: “Nedir [varoluş yasası]?” Swinton, Marx'ın, “önünde kükreyen denize ve kumsaldaki kıpır kıpır kalabalığa bakarken, bir an zihninin altüst olduğunu” hissetti. Marx, nihayet, derin ve ciddi bir ses tonuyla yanıt verdi: “Mücadele!”

Swinton, ilk önce, bu yanıtta “çaresizlik yankısı”nı işittiğini düşündü. Ama daha sonra şunu kabul etti: “Mücadele”, gerçekten de insanlığın her zaman anlamaya çabaladığı “yaşam yasası”ydı.¹¹

11 A.y., MECW, 24: 585; a.y., MEGA, I/25: 443.

YENİ ARAŞTIRMA UFUKLARI

1. MAITLAND PARK ROAD'DAKİ ODA

John Swinton röportajından birkaç ay sonra, 1881 Ocak ayının bir gecesi, sakalı neredeyse bembeyaz bir adam, Kuzey Londra'daki odasında oturmuş, bir yığın kitap arasında okuyor ve önemli pasajları dikkatle not alıyordu. Yaşamının amacını, yani kapitalist üretim tarzını yıkmak için işçi hareketini teorik bir temele kavuşturma amacını büyük bir azimle yerine getirme çabasını sürdürüyordu.

Bedeninde, on yıllardır okuyup yazarak yürüttüğü ağır çalışmanın belirtileri gözleniyordu. *Kapital* üzerinde çalıştığı yıllarda çıkan korkunç çıbanların izleri sırtında ve bedeninin başka bölgelerinde duruyordu. Ruh, egemen sınıfın kodamanlarına ve kendisiyle aynı saftaki siyasal rakiplerine indirdiği yumrukların verdiği doyumla, zaman zaman hafifleyen zorluklarla ve sıkıntılarla dolu bir yaşamdan kalan başka yaraları taşıyordu.

Yaşlanma süreci alışılmışı gelmiş enerjisini kısıtlamaya başladı. İçin, kışın sıklıkla yorgun düşüyor, bedenlen bir şey yapamaz oluyordu ve karısı, onun sağlık durumundan gitgide daha çok endişelenmekte haklıydı. Ama o hâlâ Karl Marx'tı. Her zamanki tutkuyla, işçi sınıfının kurtuluş davası için var gücüyle çalışıyordu. Bunu, üniversitedeki ilk yıllarında benimsemiş olduğu aynı yöntemle yapıyordu: kılı kırk yararcasına katı ve amansızca eleştirel bir yöntemle.

Yıllarca bütün gün ve gece geç saatlere kadar, 60x90 santimetreden daha büyük olmayan mütevazı bir çalışma masasının başında, ahşap bir koltuğa oturarak çalışıp didinmişti.¹ Masanın üzerinde yeşil bir abajur, yazı kâğıtları ve o sırada üzerinde çalıştığı birkaç kitap için ancak yer vardı. Marx'a başka hiçbir şey gerekli değildi.

Çalışma odası birinci kattaydı, bahçeye bakan bir penceresi vardı. Doktorlar pipo içmesini yasakladıktan sonra tütün kokusu silinip gitti, ama yıllarca tüttürdüğü toprak pipolar, ekonomi politik klasiklerini didikleme için harcadığı uykusuz geceleri ona anımsatmak üzere hâlâ orada duruyordu.

Sığabileceğini düşüneneğinzden daha çok kitabı ve gazete-yi barındıran tıka basa dolu raflardan duvarlar görünmüyordu. Marx'ın kitaplığı, aynı çaptaki (ve kesinlikle daha zengin) burjuva aydınların kitaplıkları kadar etkileyici değildi. En çok yoksulluk çektiği yıllarda, genellikle British Museum okuma salonunun olanaklarından yararlanmış, ama daha sonra yaklaşık 2.000 cilt toplamayı başarmıştı.² En geniş bölüm iktisat kitaplarına ayrılmıştı, ama siyaset teorisine, tarihsel incelemelere (özellikle Fransız tarihine) ve esas olarak Alman geleneğinden felsefi çalışmalara ilişkin birçok klasik de vardı. Doğa bilimlerini temsil eden eserler de oldukça fazlaydı.

Dillerin kapsamı bu konu çeşitliliğine denkti. Almanca kitaplar toplamın kabaca üçte birini, İngilizce kitaplar yaklaşık

1 Marx'ın Maitland Park Road No. 1'de bulunan önceki çalışma odasına ilişkin bir betimleme için bkz. Paul Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, haz. Marksizm-Leninizm Enstitüsü (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1957), 73-4'te.

2 Bkz. Hans-Peter Harstick, Richard Sperl ve Hanno Strauß, "Giriş", *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, Karl Marx ve Friedrich Engels, MEGA, IV/32: 73'te. Yetmiş beş yıllık bir araştırmanın ürünü olan 730 küsur sayfalık bu kitapta, Marx ve Engels'e ait toplam (3.200 cilt tutan) 2.100 kitabın üçte ikisini oluşturan (toplam 2.100 ciltlik) 1.450 kitabı kapsayan bir dizinin yanı sıra, Marx'ın not düştüğü tüm kitap sayfalarının bir listesi de yer almaktadır. Kitap, Marx'ın 830 metnin 40.000 sayfasına düştüğü kenar yorumlarına göndermeler de içermektedir.

dörtte birini oluşturunuyordu, Fransızca olanların sayısı ise biraz daha azdı. İtalyanca gibi başka Latin dillerinde yazılmış eserler de vardı ama Çarlık imparatorluğunda meydana gelmekte olan değişiklikleri incelemek için Marx'ın Rusça öğrenmeye başladığı 1869'dan itibaren Kiril alfabesiyle yazılmış kitaplar da oldukça geniş bir yer kaplamaya başlamıştı.

Ama raflarda yalnızca akademik metinler bulunmuyordu. 1878'de çalışma odasını ziyaret eden, adı bilinmeyen bir *Chicago Tribune* muhabiri kitaplıktakileri şöyle betimliyordu:

Bir insan genellikle okuduğu kitaplarla yargılanır ve şöyle bir bakınca, Shakespeare, Dickens, Thackeray, Molière, Racine, Montaigne, Bacon, Goethe, Voltaire, Paine; İngiltere'ye, Amerika'ya, Fransa'ya ait Mavi Kitaplar;³ Rusça, Almanca, İspanyolca, İtalyanca siyasal ve felsefi çalışmalar vs. vs. görüldüğünü söylediğim zaman, kendiniz bir karara varabilirsiniz.⁴

Paul Lafargue, Marx'ın edebî ilgileri ve engin bilgisi hakkında buna benzer şeyler anlatıyordu. “Marx'ın manevi yaşamının derinlerine girebilmek için o tarihî odayı tanımak gerekir” dediği çalışma odasını anımsayarak şöyle yazıyordu:

Heine'yi ve Goethe'yi ezbere biliyor, söyleşilerinde sıklıkla onlardan alıntılar yapıyordu; tüm Avrupa dillerinde şairlerin sıkı bir okuruydu. Her yıl Yunanca aslından Aiskhylos okurdu. Onu ve Shakespeare'i, insanlığın yetiştirmiş olduğu en büyük tiyatro dâhileri olarak görüyordu. (...) Dante ve Robert Burns, onun gözde şairleri arasındaydı. Büyük bir roman okuruydu, 18. yüzyıl romanlarını, özellikle de Fielding'in *Tom Jones*'unu yeğlerdi. Paul de Kock, Charles Lever, Alexander Dumas (Baba) ve Walter

3 Mavi ciltli oldukları için böyle adlandırılan Mavi Kitaplar, çeşitli ülkelerin parlamento komisyonlarınca, toplumsal sorunlar ve çalışma yaşamının çeşitli yönleri konusunda yayınlanan raporlardı. Marx, *Kapital* üzerinde çalışırken bunlardan geniş şekilde yararlandı.

4 “Karl Marx'ın *Chicago Tribune* Muhabiriyle Röportajı”, *Chicago Tribune*, 5 Ocak 1879, MECW, 24: 569; “Interview mit dem Grundleger des modernen Sozialismus. Besondere Korrespondenz der Tribune”, 5 Ocak 1879, MEW 34: 508-9.

Scott en ilginç bulduğu daha modern romancıları; Scott'un *Old Mortality* adlı kitabını bir başyapıt olarak görüyordu. Serüven ve mizah öykülerini kesinlikle yeğlerdi. Cervantes'i ve Balzac'ı tüm diğer romancıların üstünde tutardı. *Don Kişot*'ta, yeni yeni gelişen burjuva toplumunca erdemleri aşağılanan ve alaya alınan ölüm döşeğindeki şövalyeliğin destanını görüyordu. Balzac'a öylesine hayrandı ki, iktisat üzerine kitabını bitirir bitirmez onun büyük yapıtı *İnsanlık Komedyası* hakkında bir inceleme yazısı kaleme almak istiyordu. (...) Marx, tüm Avrupa dillerini okuyabiliyordu. (...) Şu sözü yinelemeyi severdi: "Yabancı dil, yaşam mücadelesinde bir silahtır". (...) Rusça öğrenmeye girişti [...ve] altı ay içinde, Rus şairleri ve yazarları okumaktan haz alacak kadar iyi Rusça öğrendi; Puşkin'i, Gogol'u ve Şchedrin'i yeğliyordu.⁵

Lafargue, Marx'ın kitaplarıyla olan ilişkisi üzerinde de durdu. Dediğine göre, kitaplar,

lüks eşya değil, onun zihninin araçlarıydı. "Bunlar benim kölelerim ve bana dilediğim gibi hizmet etmeliler," derdi. Sayfaların köşelerini (...) kıvrır, sayfa kenarlarına kalemle işaret koyar ve baştan başa satırların altını çizirdi. Asla kitapların üstüne yazmazdı ama bazen, yazar aşırıya kaçtığı anda, bir ünlem ya da soru işareti koymaktan kendini alamazdı. Onun alt çizme sistemi, herhangi bir kitapta gereksinim duyduğu bir pasajı bulmasını kolaylaştırıyordu.⁶

Kitaplarını öyle ciddiye alıyordu ki, kendisini, "onları iştahla yutmaya, sonra da değişime uğramış olarak tarihin gübreliğine fırlatıp atmaya mahkûm bir makine" olarak tanımlıyordu.⁷

Marx'ın kitaplığında kendi kitapları da yer alıyordu; sonuçta bunlar, yoğun entelektüel faaliyet nedeniyle bitmemiş ola-

5 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 73-5'te. Marx'ın engin edebî ilgileri ve bilgisi için bkz. Siebert S. Prawer, *Karl Marx and World Literature* (Londra: Verso, 2011), özellikle 384-5.

6 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 73'te.

7 Karl Marx'tan Laura ve Paul Lafargue'a, 11 Nisan 1868, MECW, 43: 10; MEW, 32: 545.

rak bıraktıkları yüzünden, yazmayı planladığı kadar büyük sayıda değildi. *Kutsal Aile'nin* (1845) ve *Felsefenin Sefaleti'nin* (1847) nüshaları vardı; Friedrich Engels (1820-1895) ile birlikte yazdığı ve 1848 devrimleri öncesinde tam zamanında yayınlandığı, ama ancak 1870'lerden sonra geniş okur kitlelerine ulaşabilen *Komünist Manifesto* (1848) da elbette eksik değildi. *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* (1852) ve polemik türündeki *Lord Palmerston'ın Yaşam Öyküsü* (1853-54) gibi siyasi metinler, *Köln'de Komünistlerin Yargılanması Hakkında İfşaat* (1853) ya da *On Sekizinci Yüzyılın Gizli Diplomatik Tarihi* (1856-57) gibi gündeme ilişkin kitapların yanında duruyordu; daha az dikkat çeken *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* (1859) ve *Bay Vogt* (1860) da oradaydı. O zamana kadar Rusçaya ve Fransızcaya çevrilmiş olan *Kapital* ve Uluslararası İşçi Birliği'ne yönelik en önemli söylevler ile orada alınan kararlar elbette en kıvanç duyduğu yazılar arasındaydı.

Gençliğinde yayına hazırladığı gazetelerin ve dergilerin nüshaları da toplanıp bir yerlere kaldırılmıştı: *Alman-Fransız Yıllıkları* [*Deutsch-Französische Jahrbücher*]; karşıdevrimin zaferinden önce Mayıs 1849'daki son sayısı tümüyle kırmızı mürekkeple basılıp yayınlanan günlük *Yeni Ren Gazetesi* [*Neue Rheinische Zeitung*]; ertesi yıldan itibaren aylık çıkan *Yeni Ren Gazetesi: Ekonomi Politik Dergi* [*Neue Rheinische Zeitung: Politisch-ökonomische Revue*]. Kitaplığın diğer bölümleri, yaşamının çeşitli noktalarında başladığı ama bitirme fırsatı bulamadığı tüm projeleri kapsayan, alıntı parçalardan ve tamamlanmamış elyazmalarından oluşan düzinelerce defter içeriyordu (gerçi bunların çoğu tavan arasına kaldırılmıştı). Bazıları "farelerin kemirici eleştirisi"ne⁸ terk edilmiş metinlerin meydana getirdiği bu yığın, çok sayıda dağınık defterden ve yapraktan oluşuyordu.⁹

8 Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*), MECW, 29: 264; *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, MEW, 13: 9.

9 Engels, Marx'ın ölümünden bir yıl sonra, 16 Şubat 1884'te Laura Lafargue'a (1845-

Daha sonra 1844 *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nı (1844) ve *Alman İdeolojisi*'ni (1845-46), yani 20. yüzyılda en yaygın okunan ve tartışılan teorik metinlerden ikisini oluşturacak kâğıtlar da bunlar arasındaydı. “En uygun biçimi buluncaya kadar defalarca gözden geçirmeksizin tek bir çalışmasını bile” asla yayınlamayan ve “elyazmalarını bitirmeden bırakmaktansa yakmayı yeğleyecek olan”¹⁰ Marx, bu metinlerin geniş bir okur kitlesiyle buluşmasına kesinlikle şaşırır ve bundan hoşnut olmazdı.

Ne var ki en hacimli ve en önemli elyazmaları *Kapital*'in ön taslaklarıyla ilgili olanlardı, yani 1857-58 tarihli *Grundrisse*'den (*Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri*) 1881'de kaleme aldığı son notlara kadar uzanan taslaklardı. Marx ile Engels'in yazışmalarının çoğu, öteden beri “parti arşivi” olarak adlandırılmasına karşın, aslında bunlar Engels'in evinde tutuluyordu.

Marx'ın tıktış tıktış çalışma odasının ortasında, zaman zaman dinlenmek için uzandığı bir deri divan vardı. Gevşemek için düzenli yaptığı hareketlerden biri de odanın içinde volta atmaktı. Gerçekte, Lafargue'a göre, “hatta denilebilir ki odasında yürüyerek çalışıyordu ve yürürken düşündüklerini yazmak için ancak kısa süreliğine oturuyordu”. Marx, Lafargue'ın anımsadığına göre, aynı zamanda da “konuşurken ileri geri yürümeyi severdi, açıklama daha canlı bir hal aldığı anda ya da sohbet ciddileştiğinde ara sıra dururdu”. O dönemde düzenli uğrayan başka bir konuk ise Marx'ın, “tartışmaya az çok ilgi duyduğu zaman, sanki bir ıskunanın [iki yelkenli bir gemi türü] güvertesinde yürüyüş yapıyormuş gibi, odanın içinde ileri geri yürüme huyunu”¹¹ söylüyordu.

1911) şöyle yazıyordu: “Eski 'depo'yu sonunda tasfiye ettik, saklanması gereken bir sürü şey bulduk, ama yaklaşık yarım ton çeken eski gazeteleri tasnif etmek olanaksız. (...) Elyazmaları arasında, *Kapital*'in ilk sürümü (1861-63) var ve orada birkaç yüz sayfa buldum: *Artık Değer Teorileri*”, MECW 47: 104.

10 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 74'te.

11 Henry Hyndman, *Record of an Adventurous Life* (Londra: Macmillan, 1913), 250.

Marx'ın çalışma masasının önünde başka bir masa duruyordu. Alışık olmayan bir ziyaretçi, masanın üstündeki kâğıt kargaşasını görüp şaşkınlığa düşerdi ama Marx'ı iyi tanıyan biri, dağınıklığın yalnızca görünüşte olduğunu pekâlâ bilirdi:

Gerçekte her şey, Marx'ın gereksinim duyduğu kitabı ya da defteri elini atınca kolayca bulması için olmasını istediği yerdeydi. Söyleşi sırasında bile, o an sözünü ettiği bir alıntıyı ya da rakamı kitapta göstermek için sık sık duraklardı. O ve çalışma odası bir bütündü: İçindeki kitaplar ve kâğıtlar, kendi kolları ve bacakları kadar onun denetimi altındaydı.¹²

Odadaki son mobilya, büyük bir çekmeceli dolaptı. Marx oraya, değer verdiği kişilerin fotoğraflarını koyuyordu; örneğin *Kapital*'i ithaf ettiği yoldaş Wilhelm Wolff onlardan biriydi. Çalışma odasında uzun süre bir Jüpiter büstü ve Gottfried Leibniz'in (1646-1716) evinin duvarından iki parça da vardı; bunların ikisini de Marx'ın doktoru ve kadim dostu olan Ludwig Kugelman (1828-1902) armağan etmişti; birini, 1867 Noelinde, diğerini ise 18. yüzyılın en büyük Alman filozofunun Hanover'deki evinin yıkıldığı 1870'te, Marx'ın 52. yaş gününde vermişti.

Marx ve ailesi, Kuzey Londra'da 41 Maitland Park Road adresindeki sıra evlerin birinde oturuyordu. Önceki on yıl boyunca No. 1'deki daha büyük ve daha pahalı bir konutta kiracılık ettikten sonra, 1875'te buraya taşınmışlardı.¹³ O sırada çekirdek ailenin üyeleri, Marx ve karısı Jenny, en küçük kızları Eleanor (1855-1898) ve yaklaşık kırk yıldan beri onlarla birlikte yaşayan özverili dadı Helene Demuth (1851-1890) idi. Ayrıca, Marx'ın çok sevdiği üç köpek vardı. Toddy, Whisky ve ismi bilinmeyen üçüncü bir köpek; bunlar "belirli bir cinsi olmayan, [... ama] gerçek-

12 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 73'te.

13 Bkz. Asa Briggs ve John Callow, *Marx in London: An Illustrated Guide* (Londra: Lawrence and Wishart, 2008), 62-5.

ten hanenin önemli üyelerini oluşturan hayvanlar”dı.¹⁴ Marx'ın Jenny Longuet ve Laura Lafargue adında iki kızı daha vardı, ama evlendikten sonra artık onun yanında yaşamıyorlardı.

Engels 1870'te iş yaşamından emekli olup Manchester'daki evinden ayrılınca, 122 Regent's Park Road adresine yerleşmişti; burası, ta 1844'ten beri siyasal mücadeleyi ve dostlukların en içtenini paylaşmış olduğu yoldaşının evine ancak bir kilometre uzaklıktaydı.¹⁵

Marx'ın birçok sağlık sorunu bulunduğu için, “tıbbi danışmanları, ona yıllardır her türlü gece çalışmasını mutlak olarak yasaklamışlardı”.¹⁶ Ama o, en başta *Kapital*'i bitirmek için hiç yorulmadan günlerini araştırmayla geçirmeyi sürdürdü; 1867'de Birinci Cildin yayınlanmasından beri durmaksızın İkinci Cilt üzerinde çalışıyordu.

Marx aynı zamanda da dönemin belli başlı siyasal ve ekonomik olaylarının tümünü eleştirel bir bakışla izledi, emekçi sınıfların kurtuluşu açısından bu olayların doğurabileceği yeni senaryoları öngörmeye çabaladı. Sonunda, doymak bilmez merakından beslenen ansiklopedik zihni, onu, bildiklerini güncellemeye ve daima en yeni bilimsel gelişmeleri izlemeye yöneltti. Bu nedenle yaşamının son yıllarında Marx, matematik, fizyoloji, jeoloji, mineroloji, agronomi, kimya ve fizik üzerine sayısız kitaptan aktardığı parçalarla ve tuttuğu notlarla düzinelerce defter doldurdu; dergi yazılarına ek olarak, *Mavi Kitaplar* örneğinde olduğu gibi, parlamento tutanaklarını, istatistik verilerini, devlete ait raporları ve yayınları dikkatle taradı. Birçok dildeki bu incelemelerine nadiren ara verirdi. Engels bile bundan yakınuyordu: “Onu odasından çıkmaya ikna etmeyi ancak bin bir

14 Marian Comyn, “Marx’la İlgili Anılarım”, *The Nineteenth Century and After*, 91 (Ocak 1922): 165.

15 Dikiş ipliği üreticisi Ermen & Engels firmasının mirasçı ortağı olan Friedrich Engels, Temmuz 1870'te iş yerindeki hissesini satarak, kendisi ve Marx ailesi için insanca bir yaşamı garantilemeye yetecek kadar paraya kavuştu.

16 Karl Marx’tan Nikolai Danielson’a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 61; MEW, 35: 154.

güçlkle¹⁷ başardığını söylüyordu. Marx, bu olağandışı durumlar hariç, çalışmasına yalnızca alışılmış molalar ve randevular için ara veriyordu.

Akşama doğru sırtına bir pardösü geçirir ve en büyük torunu Johnny Longuet (1876-1938) ile dolaşmayı sevdiği yakındaki Maitland Park'ın yolunu tutardı ya da ailesiyle birlikte birçok mutlu pazar gününü geçirdiği biraz daha uzaktaki Hampstead Heath korusuna giderdi. Marx'ın en küçük kızının arkadaşı olan aktris Marian Comyn (1861-1938), sıklıkla tanık oldukları sahneyi özlü bir dille şöyle anlatıyordu:

Birçok kez, Eleanor Marx ve ben, misafir odasındaki şöminenin önünde oturup loş ışıktaki sohbet ederken, ön kapının nazikçe kapatıldığını işitirdik ve hemen ardından, siyah bir pelerin giyip, yumuşak keçe bir şapka takmış (ve kızının deyişiyle, tıpkı bir suikastçıya benzeyen) doktorun silueti pencerenin önünden geçer, karanlık bastırıncaya kadar da dönmezdi.¹⁸

Başka bir dinlenme anı da Dogberry Kulübü¹⁹ denilen toplantılardı; bu isim, William Shakespeare'in (1564-1616) *Kuru Gürültü* adlı yapıtındaki bir kişiye atfen verilmişti. Toplantılarda, Bard'dan [Ozan, kastedilen Shakespeare] metinler okunur ve Engels için, en yakın tanıdıkları için, Marx'ın kızlarının arkadaşları için yemekler hazırlanırdı.²⁰ Marx'ın bu akşamlarda hissettiklerini betimlerken kullandığı alaycı dil, teorik hasımlarını alt ederken kullandığı dilden daha az iğneleyici değildi: "İnsanın kesinlikle arkadaşsız yaşayamaması ve arkadaşla kavuşunca, onları başından atmak için elinden geleni yapması acayip bir şey."²¹

17 Karl Kautsky, *Gespräche mit Marx und Engels*, haz. Hans Magnus Enzensberger (Frankfurt: Insel, 1973), 556'da.

18 Marian Comyn, "Marx'la İlgili Anılarım", 163.

19 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 82; MEW, 35: 178.

20 Karş. Marian Comyn, "Marx'la İlgili Anılarım", 161.

21 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 82; MEW, 35: 178.

Marx ailesinin çektiği zorluklar, büyük saygınlığa sahip iktisatçı ve ünlü devrimciyle yüz yüze sohbet etmek için çeşitli ülkelerden gelen ziyaretçilere kapılarını açmasına engel değildi. 1881'deki listede, Kırım doğumlu Nikolay Sieber (1844-1881), Moskova Üniversitesi profesörlerinden Nikolay Kablukov (1849-1919), Alman gazeteci ve gelecekte Reichstag milletvekili Louis Viereck (1851-1921), kadim Sosyal Demokrat Friedrich Fritzsche (1825-1905) ve Rus Halkçı Leo Hartmann (1850-1908) vardı. SPD'yle bağlantılı gazeteci Carl Hirsch (1841-1900); o yılın başında İngiltere'de Demokratik Federasyon'u kuran Henry Hyndman (1842-1921); aslen Praglı olan, Marx ve Engels ile ilişkileri sayesinde siyaset bilgisini derinleştirmek için Londra'ya gelen, ileride ise işçi hareketinin etkili teorisyenlerinden biri haline gelecek olan genç sosyalist Karl Kautsky, Maitland Park Road'a sık uğrayan diğer kişilerdi.

Marx'la temasta olan hiç kimse, onun kişiliğinin büyüüne ya da fiziksel görünüşünün çarpıcı etkisine kapılmaktan kendisini alıkoyamazdı. 1879 başında Marx'la tanışan İskoç siyasetçi Mountstuart Elphinstone (1829-1906), onun bakışını “oldukça sert” buldu; “ama verdiği genel izlenim itici değildi, hoştu, asla (sanırım polisin onun hakkındaki düşündüğü gibi) bebekleri beşiklerinde yemeyi huy edinmiş bir beyefendininki gibi değildi”.²²

Marx'ın insanlığı ve alçakgönüllülüğü, Eduard Bernstein'ı (1850-1932) da çok etkiledi: “Biraz gergin, çok kolay heyecanlanan yaşlı bir beyle tanışmayı beklemiştim; oysa kendimi, kara gözlerinde dostça bir gülümseme bulunan, konuşması sevecenlikle dolu, bembeyaz saçlı bir adamın önünde buldum.”²³

22 “Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff'ın Karl Marx'la Sohbeti Hakkında Anlattıkları: Veliht Prenses Victoria'ya Mektuptan”, 1 Şubat 1879, MECW, 24: 580; “Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff'ın Karl Marx'la Sohbeti Hakkında Anlattıkları: Aus einem Brief an Kronprinzessin Victoria”, MEGA2 I/25: 438.

23 Eduard Bernstein, *My Years of Exile* (Londra: Leonard Parsons, 1921), 156.

Kautsky'nin anımsadığına göre, "Marx, bir kabile reisinin ağırbaşlı bakışına sahipti"²⁴ ve "neredeyse babacan görünen tatlı bir gülümseme"²⁵ saçıyordu ve "her zaman şık giyimli" Engels'in aksine, "dış görünüşüne kayıtsız"dı.²⁶

Marian Comyn, Marx'ın mizacını iyi betimliyordu:

[Onunki] olağanüstü güçlü ve baskın bir kişilikti. Kabarık sakalıyla ve bıyığıyla iyi uyuşan uzunca kır saçlarla kaplı kafası büyüktü; kara gözleri küçük olmasına karşın keskin, delici, alaycıydı, mizah ışıltıları taşıyordu. (...) Bir dinleyici olarak hoştu, asla eleştirici değildi, akıp giden her neşeli ortama daima uyar, özellikle komik bulduğu bir şey olunca, yanaklarından göz yaşları süzülünceye kadar gülerdi, yıl ölçüsüyle en yaşlı olmasına karşın, ruh olarak herhangi birimiz kadar gençti.²⁷

Marx ailesinin evi sıklıkla hareketli olduğu gibi, posta kutusu da çeşitli ülkelere mensup eylemcilerden ve aydınlardan her hafta gelen mektuplarla daima tıka basa dolardı. Göndericiler, günün önemli siyasal olayları hakkında Uluslararası İşçi Birliği'nin önderinden görüş almayı umuyor ve belirli kararlara ya da eylem planlarına ilişkin önerilerini soruyorlardı.

Marx'ın günleri, kurşuni ve yağmurlu İngiltere ikliminin oluşturduğu fon önünde akıp gidiyordu. Şubat 1881'de Nikolay Danielson'a (1844-1918) yazdığı gibi, "sağlığı, Ramsgate'ten dönüşünden [beri] genellikle düzelme [göstermiş olmasına]" karşın, "uyumayı güçleştiren sürekli soğuk algınlığı ve öksürük" çekmesinin nedeni, "aylardan beri devam eden iğrenç hava"ydı.²⁸ Kaygı verici şekilde, Jenny'nin sağlığı o kış giderek kötüleşmekteydi ve yeniden bahar gelince, Marx, karısının derdine çare bul-

24 Kautsky, *Gespräche mit Marx und Engels*, 556'da.

25 A.y., 558.

26 A.y., 556.

27 Marian Comyn, "Marx'la İlgili Anılarım", 161.

28 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 60; MEW, 35: 154.

mak umuduyla Bryan Donkin (1842-1927) adlı yeni bir uzman çağırarak zorunda kaldı.

Rus arkadaşı Danielson'a, başka bir üzücü olaydan daha söz etti. Fransız hükümetinin Temmuz 1880'de çıkardığı af, 1871'deki Komün sonrası zulümden kurtulmak için yurtdışına kaçmış olan yüzlerce devrimcinin dönmesine olanak sağladı. Bu haberin kendisi Marx'ı ancak sevindirebilirdi, ama içerdiği kişisel sonuçlar kaçınılmaz olarak acı vericiydi. Çünkü en büyük kızı Jenny'nin on yıllık kocası, gazeteci ve Komüncü Charles Longuet, Georges Clemenceau'nun (1841-1929) kurduğu *Adalet* [*La Justice*] adlı radikal günlük gazetenin ortak yayıncısı olması için teklif almıştı ve bu nedenle, çocuklarıyla birlikte Fransa'nın başkentine dönecekti. Bu ayrılık, Marx'ı ve karısını kedere boğdu, çünkü sahip oldukları "üç torun (...) bitmez tükenmez sevinç, yaşam kaynaklarıydı".²⁹

Sonraki aylar boyunca, sürekli onların yokluğunu hissettiler ve Marx'ın duyguları sevinç ile hüznün arasında gidip geldi. Marx, Jenny'ye yazdığı mektuplarda her zaman çocuklardan haberler soruyordu:

Ayrıldığınızdan beri her şey sıkıcı –sen ve Johnny ve Harra! ve Bay "Çay" olmayınca!³⁰ Bazen, çocuklarımızın seslerini andıran çocuk sesleri işitince, küçük haylazların Manş'ın öteki kı-

29 A.y., MECW, 46: 61; a.y., MEW, 35: 154.

30 Bunlar, Marx'ın üç torununa, yani Jean, Henri (1878-1883) ve Edgar Longuet'ye (1879-1950) taktığı lakaplardı. En küçüğünün daha sonra anımsadığına göre, dedesi, "otoritesinin sarsılabileceği konusunda en ufak bir endişe duymadan, kendisi de çocukmuş gibi çocuklarla oynardı. Yöredeki sokaklarda onu 'Marx Baba' diye çağırırlardı. Çocuklara vermek için cebinde her zaman şeker bulundurdu. Bu sevgisini daha sonra torunlarına yansıttı", Edgar Longuet, *Gespräche mit Marx und Engels*, 579'da. August Bebel (1840-1913), Marx'ın nasıl da "iki torunuyla oynamayı bildiğini ve onları ne çok sevdiğini" anımsıyordu, August Bebel, (a.y., 528); Wilhelm Liebknecht'in (1826-1900) dediğine göre, "çocuklarla arkadaşlık, Marx için bir gereksinimdi: Hem canlandırıcı hem de onarıcıydı", Wilhelm Liebknecht, a.y., 541'de; Hyndman'ın dediğine göre ise "çocuklar onu severlerdi ve [Marx] onlarla birer arkadaş gibi oynardı", Hyndman, *Adventurous Life*, 259'da.

yısında oldukları gerçeğini bir an unutarak, telaşla pencereye koşuyorum!³¹

Nisan sonunda Jenny [Marx'ın] dördüncü torununu doğurunca, Marx onu şakacı bir dille kutlayarak, “aile kadınları”nın, “yeni gelen”le “nüfusun daha güzel yarısı”nın kalabalıklaşacağına sevindiğini yazıyordu. Ve ekliyordu: “Kendi payıma, tarihin bu dönüm noktasında doğan çocuklar için ‘erkek’ cinsiyetini yeğlerim. İnsanların görüp geçirecekleri en devrimci dönem onları bekliyor.”

Marx'ın kuşağından erkeklere özgü ön kabuller ile siyasal umutların birbirine karıştığı bu düşünceler, iki önemli kaygı doğurdu. Kesinlikle kişisel olan birinci kaygı, o dönemde Paris'te zorluklarla dolu bir yaşam süren ve kendisinin uzun zaman çektiği zorlukları anımsatan kızına yardım edememenin verdiği üzüntüden kaynaklanıyordu. Kızına yazdığı mektupta Marx, karısının, “olabilecek tüm iyi şeyler”le ilgili dileklerini ilettili, ama “dilekler”in, “insanın güçsüzlüğünü örtbas etmekten başka bir şey” olmadığını görmedi. Siyasal nitelikteki ikinci hayıflanması, uluslararası işçi hareketinin yeni ve coşkulu mücadelelerini deneyimleyecek kadar yaşamayacağını kavramasıyla bağlantılıydı: “Şimdi kötü olan şey, görebilmek yerine yalnızca öngörebilecek kadar ‘yaşlı’ olmaktır.”³²

Ne yazık ki tüm sorunlar kötüleşmeyi sürdürdü. Marx'ın Haziran başında Swinton'a bildirdiğine göre, karısının hastalığı “gitgide daha ölümcül bir niteliğe bürünüyor”du.³³ Kendisi de yeni rahatsızlıklar çekmeyi sürdürdü ve bacak romatizması nedeniyle Türk hamamına katlanmak zorundaydı.³⁴ Artık “hızla geçiyor” gibi görünmesine rağmen, iğrenç bir “sonsuz” soğuk algınlığı da çekiyordu. En büyük kızını ve torunlarını çok özle-

31 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 81; MEW, 35: 177.

32 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 29 Nisan 1881, MECW, 46: 89; MEW, 35:186.

33 Karl Marx'tan John Swinton'a, 2 Haziran 1881, MECW, 46: 93; MEW, 35: 191.

34 Friedrich Engels'ten Jenny Longuet'ye, 31 Mayıs 1881, MECW, 46: 77; MEW, 35: 188.

mişti: “Düşüncelerimin sizinle ve sevgili çocuklarla birlikte olmadığı tek bir gün bile yok.” Johann Wolfgang von Goethe’nin (1749-1832) *Tilki Renard* (1794) kitabının bir nüshasını Johnny’ye gönderdi ve “çocukcağız” a “bu kitabı okuyacak birileri”nin olup olmadığını sordu.³⁵ 1881’in ilk yarısı bu güçlükler arasında geçti. İkinci yarı daha da kötü olacaktı.

2. YENİ TEORİK KEŞİF ÇALIŞMALARI

Eylül 1879’da Marx, “bilimsel dostlar”ından³⁶ biri olarak nitelediği Maksim Kovalevski’nin (1851-1916) *Ortak Toprak Mülkiyeti: Gerileyişinin Nedenleri, Seyri ve Sonuçları* (1879) adlı kitabını Rusça olarak temin edip büyük bir ilgiyle okudu. Bu kitaptan derlediği parçaları, öncelikle, yabancı boyunduruğundaki ülkelerde toprak mülkiyetini ele alan kısımlardan aldı. Latin Amerika’da İspanyolların, Hindistan’da İngilizlerin ve Cezayir’de Fransızların, mülkiyet haklarını düzenlemek için uyguladıkları çeşitli biçimleri özetledi.³⁷

Marx’ın bu üç coğrafi bölgeyi irdelerken dile getirdiği ilk düşünceler, Kolomb öncesi uygarlıklarla ilgiliydi. Marx’ın gözlemlediğine göre, Aztek ve İnka imparatorlukları kurulunca, “kırsal nüfus, önceden olduğu gibi, toprağı ortaklaşa sahiplenmeye devam etti, ama aynı zamanda kazancının bir bölümünü, kendini yönetenlere yaptığı aynı ödemeler biçiminde düşmek zorunda kaldı”. Kovalevski’ye göre, bu süreç, “ortak topraklara sahip olanların mülkiyet hakları pahasına, latifundiyanın gelişmesinin temelleri”ni attı. “İspanyolların gelişi, ortak toprak-

35 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 6 Haziran 1881, MECW, 46: 95; MEW, 35: 194.

36 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 19 Eylül 1879, MECW, 45: 409; MEW, 34: 409. Marx’ın Kovalevski’ye yazdığı mektuplar saklanmamıştır, çünkü Rus tarihçinin bir meslektaşı, polislin bir baskında bu mektupları bulacağından korkarak bunları imha etmiştir.

37 Bkz. Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx* (Assen: Van Gorcum, 1975), 343.

ların tasfiyesini yalnızca hızlandırdı”.³⁸ Onların kurdukları sömürge imparatorluğunun korkunç sonuçlarını hem Kovalevski (“Kızilderililere ilk baştan beri uygulanan yok etme politikası” diyerek) hem de Marx (kendi el yazıyla “[İspanyollar] orada buldukları altını yağmaladıktan sonra, Kızilderilileri zorla madenlerde çalıştırdılar” notunu ekleyerek) mahkûm etti.³⁹ Marx’ın alıntılarının bu bölümünün sonunda dile getirdiği gözleme göre, “kırsal komünün (büyük ölçüde) varlığını sürdürmesi”, kısmen, “İngiliz Doğu Hindistanı’ndaki durumun aksine, klan üyelerinin ellerindeki toprakları satmalarına izin verecek düzenlemelele ilişkin bir sömürge yasasının bulunmaması sayesinde oldu”.⁴⁰

Marx’ın Kovalevski’den aktardığı parçaların yarısından çoğu, İngiliz yönetimi altındaki Hindistan hakkındaydı. Marx kitapta, Hindu racaların yanı sıra çağdaş Hindistan’daki ortak toprak mülkiyeti biçimlerini yeniden kuran kısımlara özel bir dikkatle eğildi. Kovalevski’nin metnini kullanarak, İngilizlerce yapılan parselasyon sonrasında bile ortaklaşa boyutun canlılığını koruduğunu gözlemledi: “erken komünal köy toprak sahibi grupları uzaktan anımsatan belirli bağlantılar, bu atomlar arasında varlığını sürdürüyor”.⁴¹ İngiliz sömürgeciliğine düşmanlık

38 Karl Marx, “Exzerpte aus M.M. Kovalevskij: Obschinnoe zemlevladienie”, Karl Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80* (Frankfurt: Campus, 1977), 28. Marx’ın Kovalevski’yle ilgili notlarının bir bölümü, burada verilen kimi alıntılar da dâhil, henüz İngilizceye çevrilmemiştir.

39 A.y., 29.

40 A.y., 38. Kevin Anderson’ın *Marx Sınırlarda: Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Toplamlar* (İstanbul: Yordam Kitap, 2018) adlı kitabında öne sürdüğüne göre, Hindistan’la olan fark, kısmen, “Hindistan’ın daha geç bir dönemde, köylerde bireysel özel mülkiyet yaratmaya etkin şekilde çaba gösteren ileri bir kapitalist güç, yani Britanya tarafından sömürgeleştirilmiş olması” gerçeğinden ileri geliyordu (a.y., 223-4).

41 Marx, “M.M. Kovalevski’den Seçme Parçalar”, 388; “Exzerpte aus M.M. Kovalevskij”, 82. Marx’ın eklediği sözcükler ayrıca içindedir. *Marx Sınırlarda* adlı kitabında Kevin Anderson, bunları, “Hindistan’ın komünal biçimleri”nin “sömürgeciliğe ve sermayeye karşı potansiyel direniş yerleri” olarak Marx için taşıdıkları önemle ilişkilendirdi (a.y., 233).

noktasında buluşmalarına karşın, Marx, Kovalevski'nin tarihsel anlatısında Avrupa bağlamının parametrelerini Hindistan'a yanlış yansıtan bazı yönleri eleştirdi. Bir dizi kısa ama ayrıntılı yorum yaparak, Kovalevski'nin iki farklı olguyu özdeşleştirmesine karşı çıktı. Çünkü "görev ücreti olarak tımar verme -Roma'nın kanıtladığı gibi, kesinlikle sırf feodal olmayan bir uygulama- ve *commendatio*,⁴² Hindistan'da görülmesine" rağmen, bu, "Batı Avrupa'daki anlamıyla feodalizm"ın orada geliştiği anlamına gelmiyordu. Marx'ın görüşüne göre, Kovalevski, önemli bir gerçeği gözden kaçıırıyordu: Feodalizmin temel ögesi olan "serflik", Hindistan'da yoktu.⁴³ Dahası, "Hint hukukuna göre, egemen güç, oğullara paylaştırılmadığı için, Avrupa feodalizminin büyük bir kaynağı engellenmiş [oldu]".⁴⁴ Sonuç olarak Marx, yorumsal kategorilerin tamamen farklı tarihsel ve coğrafi bağlamlara aktarılmasına büyük kuşkuyla yaklaştı.⁴⁵ Kovalevski'nin metninden edindiği daha derin içgörüler, Hint tarihiyle ilgili başka çalışmalar üzerindeki daha sonra yaptığı incelemelerle bütünleştirdi.

Son olarak Cezayir'i ele alan Marx, Fransız yerleşimcilerin gelişinden önceki ortak toprak mülkiyetinin ya da onların getirdiği değişikliklerin önemine ışık tutmayı atlamadı. Kovalevski'den

42 Özgür bir adamın, "korunma" ya da toprak mülkiyeti hakkının tanınması karşılığında, üstün bir erkle bağımlılık ilişkisine (beraberinde belirli hizmet yükümlülükleri getiren bir ilişkiye) girmesi.

43 Karş. Marx, "M.M. Kovalevski'den Seçme Parçalar", 383; "Exzerpte aus M.M. Kovalevskij", 76.

44 A.y., 376; a.y., 69. Kovalevski'nin tezlerine ve Marx'ın tezleriyle olan belirli farklılıklarına ilişkin bir tahlil için bkz. "Kovalevski'nin Doğu'da Köy Topluluğu ve Toprak Sahipliği Hakkındaki Görüşleri" başlıklı bölüm, Krader, *The Asiatic Mode of Production*, 190-213'te. Karş. Peter Hudis, "Birikim, Emperyalizm ve Prekapitalist Oluşumlar. Batı Dışı Dünya Hakkında Luxemburg'un ve Marx'ın Görüşleri", *Socialist Studies* VI, no. 2 (2010): 84.

45 Hans-Peter Harstick'e göre ("Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungs-geschichtsschreibung", Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion* içinde), Marx, "Asya tarihi ile Avrupa tarihinin farklı şekilde tahlil edilmesi"nden yanaydı "ve polemiginde (...) esas olarak, toplumsal-yapısal kavramları Batı Avrupa modelinden Hint ya da Asya tipi toplumsal ilişkilere basitçe aktaranları hedef aldı" (a.y., XIII).

şu alıntıyı yaptı: “Özel toprak mülkiyetinin oluşması (Fransız burjuvazisinin gözünde), siyasal ve toplumsal alandaki her ilerleme için zorunlu bir koşuldur. ‘Zihinlerde komünist eğilimleri destekleyen bir biçim olarak komünal mülkiyetin daha da sürdürülmesi, hem sömürge hem de anayurt için tehlikelidir.’”⁴⁶ Marx, *Ortak Toprak Mülkiyeti*’nden şu noktaları da seçip aktardı:

birincisi, hep ayaklanma dürtüsünün etkisi altında olan boyun eğdirilmiş kabileleri zayıflatma yolu olarak; ikincisi, toprak mülkiyetini yerlilerden alıp sömürgecilere daha çok devretmenin tek yolu olarak, klan mülklerinin paylaşılması teşvik edilir, hatta zorunlu tutulur. Tüm rejimlerde Fransızlarca aynı politika izlenmiştir. (...) Amaç hep aynıdır: Yerlilerin ortak mülkiyetini yok ederek, serbestçe alınıp satılabilen bir nesneye dönüştürmek ve bu yolla, en sonunda Fransız sömürgecilerin eline geçmesini kolaylaştırmak.⁴⁷

Sol Cumhuriyetçi Jules Warnier’nin (1826-1899) Cezayir için önerdiği ve 1873’te meclisten geçen yasal düzenlemeye gelince, Marx bunun tek amacının, “toprağı yerli halkın elinden alıp Avrupalı sömürgecilere ve vurgunculara devretmek”⁴⁸ olduğunu belirten Kovalevski’nin bu tezini onayladı. Fransızların küstahlığı öyle hadsizdi ki, “doğrudan soygun” ya da yerlilerin ortak kullanımı için kalan tüm ekilmemiş arazileri “hükümet mülkü”ne⁴⁹ dönüştürme noktasına kadar vardı. Bu süreç, başka bir önemli sonuç daha doğuracak şekilde tasarlandı: Yerli halkın direniş tehlikesini ortadan kaldırmak! Marx, yine Kovalevski’nin sözleriyle şunu belirtiyordu:

46 Marx, “M.M. Kovalevski’den Seçme Parçalar”, 405; “Exzerpte aus M.M. Kovalevski”, 100. Ayrıca içindeki sözcükler Marx’a aittir, tek tırnak işaretleri içindeki sözcükler ise Kovalevski’nin kitabına dâhil ettiği *Annales de Assemblée Nationale* [Millet Meclisi Yıllığı], 1873, VIII, Paris 1873’ten alınmıştır.

47 Marx, “M.M. Kovalevski’den Seçme Parçalar”, 405; “Exzerpte aus M.M. Kovalevski”, 100-1.

48 A.y., 411; a.y., 107.

49 A.y., 412; a.y., 109.

Arap klanları arasına Avrupalı sömürgecilerin yerleşmesi ve özel mülkiyetin kurulması, klan birliklerinin çözülme sürecini hızlandıran en güçlü araç haline [gelecekti]. (...) Arapların ya-sayla mülksüzleştirilmesinin iki amacı vardır: 1) Fransızlara ola-bildiğince çok toprak sağlamak; ve (2) böylece çözülmekte olan klan birliklerinin son gücünü kırmak ve dolayısıyla herhangi bir isyan tehlikesini yok etmek için Arapların toprakla olan doğal bağlarını koparmak.⁵⁰

Marx'ın yorumuna göre, “toprak mülkiyetini bireyselleştirme”nin bu biçimi, yalnızca istilacılara devasa eko-nomik yararlar sağlamakla kalmayıp bir “siyasal amacı (...): bu toplumun temelini imha etmek”⁵¹ amacını da gerçekleştirdi.

Marx'ın hem seçtiği konular hem de Kovalevski'nin metni-ne ait parçalara eklediği, Avrupalıların sömürgeci politikalarını mahkûm eden az ama dolambaçsız söz, onun gerek Hint gerek-se Cezayir toplumunun Avrupa'daki gelişme sürecini kaçınıl-maz olarak aynen izleyeceği kanısında olmadığını gösteriyor.⁵² Kovalevski'nin, toprak mülkiyetinin sanki bir doğa yasası gibi Avrupa örneğini izleyeceğini düşünmesine karşılık, Marx, ortak mülkiyetin bazı durumlarda varlığını koruyabileceğini ve ke-sinlikle, herhangi bir tarihsel kaçınılmazlık sonucunda ortadan kalkmayacağını savundu.⁵³

Kovalevski'nin yapıtını inceleyerek Hindistan'daki top-rak sahipliği biçimlerini araştıran Marx, 1879 güzü ile 1880 yazını kapsayan dönemde *Notes on Indian History (664-1858)* [*Hindistan Tarihi Üzerine Notlar (664-1858)*] adlı bir dizi der-leme yaptı. Bin yılı aşkın bir tarih dilimini kapsayan bu derle-

50 A.y., 408 ve 412; a.y., 103 ve 108.

51 A.y., 412; a.y., 109

52 Krader'in *The Asiatic Mode of Production*'da belirttiğine göre, Kovalevski üzerine notlar, Marx'ın, “feodal toplum teorisinin Hindistan'a ve Cezayir'e uygulanması”na reddiyesini içeriyor (a.y., 343).

53 James White, *Marx and Russia: The Fate of a Doctrine* (Londra: Bloomsbury, 2018), 37-40.

meler, özellikle Robert Sewell'in (1845-1925) *Analytic History of India* [*Hindistan'ın Analitik Tarihi* 1870] ve Mountstuart Elphinstone'un *History of India* [*Hindistan Tarihi*; 1841]) adlı çalışmaları başta olmak üzere, birçok kitaptan alınmıştı.

Marx notlarını dört döneme ayırdı. Birinci dizide, 664'teki ilk Arap akınıyla başlayan Müslüman fethinden 16. yüzyıl başına kadar uzanan oldukça basit bir kronoloji yer alıyordu. İkinci dizi, 1526'da Zahirüddin Muhammed'in kurduğu ve 1761'e kadar varlığını sürdüren Babür İmparatorluğunu kapsıyordu; Hindistan'ın uğradığı yabancı istilalarına ilişkin çok kısa bir incelemeyi ve Avrupalı tüccarların 1497-1702 arası faaliyetlerine ilişkin dört sayfalık bir şemayı da içeriyordu. Marx, Sewell'in kitabından, ilk Bengal Nevvabı (valisi) ve yeni bir vergi sisteminin mimarı olan Mürşid Kulu Han'a (1660-1727) ilişkin bazı özgül noktaları aynen aldı; bu vergi sistemini, "Delhi'ye gönderilmesi gereken Bengal vergileri[nden] büyük bir artık yaratan vicdansız bir gasp ve zulüm sistemi"⁵⁴ olarak tanımladı. Kulu Han'a göre, tüm Babür İmparatorluğu'nu ayakta tutan bu gelir kalemiydi.

1725-1822 arasını kapsayan üçüncü ve en önemli not dizisi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin oradaki varlığına değiniyordu. Marx, burada, temel olayları, tarihleri ve isimleri aynen kaydetmekle yetinmeyip tarihsel olayların seyrini, özellikle Hindistan'da İngiliz boyunduruğuyla ilgili olarak daha ayrıntılı şekilde izledi. Dördüncü ve son not dizisi, 1857'deki Sepoy [Sipahi] isyanına ve ertesi yıl İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin çöküşüne ayrılmıştı.

Marx, *Hindistan Tarihi Üzerine Notlar (664-1858)*'de kişisel düşüncelerine çok az yer verdi, ama sayfa kenarlarına düştüğü şerhler, onun görüşleri hakkında önemli ipuçları sağladı. Marx,

54 Karl Marx, *Notes on Indian History (664-1858)* (Honolulu: University Press of the Pacific, 2001), 58.

istilacıları sıklıkla “Britanyalı itler”⁵⁵, “gaspçılar”⁵⁶, “İngiliz iki-yüzlüler” ya da “İngiliz mütecavizler”⁵⁷ gibi sözlerle tanımladı. Buna karşılık, Hint direniş mücadeleleri için her zaman dayanışma ifadeleri kullandı.⁵⁸ Marx'ın her zaman, Sewell'in kullandığı “isyancılar” terimini “başkaldıracılar” terimiyle değiştirmesi hiç de rastlantı değildi.⁵⁹ Onun Avrupa sömürgeciliğini açık açık kınaması, kesinlikle şaşmaz bir tavrıdır.

Marx, en sonunda dikkatini Avustralya'ya çevirdi ve yerli (Aborijin) kabilelerinin toplumsal örgütlenmesine özel bir ilgi gösterdi. Aborijin toplumunda gerek hukukun gerekse kültürün olmadığını öne sürenlere karşı kullanmak için gerekli eleştirel bilgileri, etnograf Richard Bennett'in (?) yazdığı “Orta Avustralya Hakkında Bir Anlatı”dan (1880) edindi. “Avustralya'nın Ticari Geleceği” (1880) ve “Kuzeydoğu Avustralya'nın Geleceği” (1880) başlıklı makaleler dâhil, *The Victorian Review*'de ülkenin ekonomisiyle ilgili çıkan başka makaleleri de okudu.

Marx, 1879 güzünde başlayarak, doğa bilimlerini derinlemesine incelemeye de girişti. Sağlığı bozuk olmasına karşın, sınırsız entelektüel merakı nedeniyle, 1800'lerin ikinci yarısında büyük gelişme kaydetmiş olan belirli alanlara ilişkin bilgilerini güncelleme gereksinimi duydu. Bu meydan okumanın altında kalmayan Marx, yeni yayınlanmış kitaplardan kapsamlı parçalar derledi; bu kitaplar arasında, Lothar Meyer'in (1830-1895) yazdığı *Modern Kimya Teorisi ve Statik Kimya İçin Taşıdığı Anlam*

55 A.y., 165, 176, 180.

56 A.y., 155-56, 163.

57 A.y., 81.

58 Anderson'ın *Marx Sınırlarda*'da belirttiğine göre, “bu pasajlar, Hintlilerin fetih karşısında pasif kaldıklarına ilişkin [Marx'ın] 1853'te dile getirdiği görüşün değiştiğini gösteriyor”; Marx, “Sewell'in Hindistan'ın İngilizlerce fethini Asya tarzı barbarlığa karşı kahramanca bir kavga olarak betimleyen pasajlarını (...) sıklıkla alaya alır ya da çıkarıp atar” Marx'ın Sepoy isyanına ilişkin 1857'de *New-York Tribune*'de yayınladığı makalelerden beri, Hint direnişine duyduğu “sempati yalnızca artmış”tı (a.y., 216, 218).

59 Marx, *Notes on Indian History* (664-1858), 163-4, 184.

(1872), Henry Roscoe (1833-1915) ile –Manchester’da Engels’in eski bir dostu ve yardımcısı olan– Carl Schorlemmer’in (1834-1892) birlikte kaleme aldıkları *Bilimde Yeni Anlayışlardan Sonra Kısa Kimya El Kitabı*’nın (1873) dördüncü basımı ve iki ciltlik *Kimya Üzerine İnceleme* (1877-79) vardı. Marx, Schorlemmer’in *Karbon Bileşiklerinin Kimyası ya da Organik Kimya El Kitabı* (1874) adlı eserini de okudu ve Wilhelm Kühne’nin (1837-1900) *Fizyolojik Kimya El Kitabı* (1868) adlı eserinden bazı gözlemleri aynen aktardı. Metallere, karbonlara ve molekül teorisine özel bir dikkatle eğilerek, hem organik hem de inorganik kimya alanında pek çok şema ve sinoptik (özet) tablo çizmek için bu metinlerden yararlandı.⁶⁰

Marx aynı zamanda da fizik, fizyoloji ve jeoloji alanlarındaki çalışmaları inceleyerek, bunlardan alışılmış tarzıyla parçalar seçip derledi. Bu metinler arasında şunlar vardı: Matematikçi Benjamin Witzschel’den (1822-1882) *Fizik: En Güncel Işık Altında Kapsamlı Bir Sunum* (1858), fizyolog Ludimar Hermann’dan (1838-1914) *İnsan Fizyolojisinin Ana Çizgileri* (1863), antropolog ve fizyolog Johannes Ranke’den (1836-1916) *İnsan Fizyolojisinin Temelleri* (1868), daha önce 1878’de incelediği Jukes’un çalışmasından yeni özetler.

1880’de Marx, Berlin Üniversitesi’nde ekonomi politik (siyasal iktisat) profesörü olan ve devlet sosyalizmini savunan Adolph Wagner’in (1835-1917) *Ekonomi Politik El Kitabı*’nı (1876) da inceledi. Marx, alışkanlık edindiği üzere, kitabın ana kısımlarından parçalar derledi, bunu yaparken de bir dizi okkalı eleştirel yorum ekledi. Bu kenar notlarında, alaycı bir dille “kürsü sosyalistleri [*Kathedersozialisten*]” dediği varsayımsal toplulukta bile, kapitalizmin temel çelişkilerinin neredeyse hiç değişikliğe uğramadan varlığını sürdüreceğini kaydetti. Çünkü “madenlerin,

60 Karl Marx, “Exzerpte aus Werken von Lothar Meyer, Henry Enfield Roscoe, Carl Schorlemmer, Benjamin Witzschel, Wilhelm Friedrich Kühne, Ludimar Hermann, Johannes Ranke und Joseph Beete Jukes”, MEGA, IV/31: 21-442.

ormanların vb. işletilmesinde görüldüğü gibi, devletin kendisi kapitalist bir üretici olduğunda, ürettiği ürün bir 'meta'dır ve dolayısıyla, başka her metanın özgül niteliğine sahiptir.”⁶¹

Bu notların bir diğer amacı da Wagner'in kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ayrımı anlamadığını göstermekti; Wagner, bu nedenle, Marx'ın teorisi ve “emeği yalnızca değer büyüklüğünün bir ölçüsü olarak ele almış”⁶² olan David Ricardo'nun teorisi arasında ayrım yapamadı. Wagner'e göre, kullanım değeri ve mübadele değeri, “değer kavramından (...) türetil”melidir;⁶³ Marx'a göre ise bunlar, “somut bir nesne, [yani] meta”⁶⁴ temelinde tahlil edilmelidir.

Wagner, Marx'ın değer teorisinin, “kendi sosyalist sisteminin köşe taşı”⁶⁵ olduğunu ileri sürmüştü. Marx buna karşı çıkarak şöyle yanıt verdi: Wagner, “geleceğe dair bu tür kanıtları [bana] yamamaya çalışmak yerine”, “en başta” yalnızca ilke olarak öne sürdüğü şeyi, yani “özel kapitalistlerin ortaya çıkmasından önce var olan pek çok toplulukta (Eski Hint topluluğunda, Güney Slav aile topluluğunda vb.) bir toplumsal üretim sürecinin (...) bulunmadığı”nı “kanıtlamış olmalı”ydı.⁶⁶ Marx'ın işaret ettiğine göre, “geçim araçlarının ortaklaşa üretildiği ve topluluk üyeleri arasında paylaşıldığı ilkel toplumlarda, ortak ürün doğrudan doğruya her bir topluluk üyesinin, her bir üreticinin gereksinimlerini karşılar”. Öyle durumlarda, “ürünün, kullanım değerinin toplumsal niteliği, onun (ortak) komünal niteliğinde yatar”.⁶⁷

61 Marx, “Adolph Wagner'in *Lehrbuch der politischen Ökonomie*'sine Kenar Notları”, MECW, 24: 546; “Randglossen zu Adolph Wagners *Lehrbuch der politischen Ökonomie*”, MEW, 19: 370.

62 A.y., MECW, 24: 534; a.y., MEW, 19: 358.

63 A.y., MECW, 24: 537; a.y., MEW, 19: 361.

64 A.y., MECW, 24: 538; a.y., MEW, 19: 362.

65 Adolph Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie* (Leipzig: Winter), 45; alıntılayan Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 533; MEW, 19: 357.

66 Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 535; MEW, 19: 359.

67 A.y., MECW, 24: 546; a.y., MEW 19: 370.

Marx, Wagner'in başka tezlerine de itiraz etti: Örneğin, “sermayenin kârı da sosyalist görüşte olduğu gibi basitçe işçiden düşülen ya da ‘çalınan’ bir şey olmayıp, gerçekte (...) değeri ‘oluşturan’ bir ögedir” şeklindeki teze karşı çıktı. Buna verdiği yanıtta Marx, “kapitalistin (...) yalnızca ‘düşmek’le ya da ‘çalmak’la kalmadığını, artık değer üretmeye zorladığını da (...) ayrıntılı olarak göstermiş” olduğunu vurguladı. Bu, kapitalistin, “işçiye emek gücünün gerçek değeri”ni öderken, onun ürettiği artık değerden yararlandığı farklı bir mekanizmaydı. Söz konusu olgu, “bu üretim tarzı”nda⁶⁸ kapitalist için, “metaların mübadelesiyle ilgili yasa”yı⁶⁹ çiğnemeyen bir “hak”tı. Her durumda bu, “sermaye kârı”nın, Wagner’in dediği gibi, “değeri ‘oluşturan’ bir öge” olduğu anlamına gelmiyordu.⁷⁰

Marx, ayrıca, Wagner'in şu paradoksal önermesini de aktardı: “Aristoteles (...) köleci ekonomiyi gelip geçici saymamakla yanlış yaptı,” Marx ise “[kapitalist] ekonomiyi gelip geçici saymakla yanlış yaptı”.⁷¹ Bavyeralı iktisatçıya göre, “ekonominin şimdiki örgütlenmesi ve bunun hukuki temeli” –“dolayısıyla, toprak ve sermaye üzerindeki özel mülkiyet” vb.– esasen “değiştirilemez bir kurum”du.⁷² Marx’a göre ise bu, tam tersine, tarihsel bir üretim tarzı olduğu için, bunun yerine kökten farklı türde bir ekonomik ve siyasal örgütlenme, yani sınıfsız bir toplum getirilebilir.

68 Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, 45-46; alıntılایan Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 535; MEW, 19: 359.

69 A.y., MECW, 24: 536, a.y., MEW, 19: 360.

70 Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, 45-46; alıntılایan Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 535; a.y., MEW, 19: 359.

71 Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 535; a.y., MEW, 19: 359.

72 Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, 105; alıntılایan Marx, “Kenar Notları”, MECW, 24: 556; MEW, 19: 380.

3. ANTROPOLOJİ, ESKİ TOPLUMLAR VE MATEMATİK ÜZERİNE DEFTERLER

Yine de Marx, koşullar elverdiği ölçüde çalışmayı sürdürdü. O dönemde bile (ömrünün son yıllarında Marx'ın entelektüel merakının ve teorik sezgi gücünün giderek zayıfladığını öne süren bazı biyografi yazarlarının iddialarının aksine) Marx, araştırmalarını sürdürmekle kalmadı, yeni alanlara da genişletti.⁷³

Marx, Şubat'ta Danielson'a şöyle yazıyordu: "Ağır bir yazışma borcu, gözünü dikmiş yüzüme bakıyor." Bunun en büyük nedeni, Marx'ın yeni incelemelere gömülmesi ve "en başta ABD olmak üzere farklı ülkelerden [kendisine] gönderilen muazzam sayıdaki Mavi Kitapla cebelleşme"ye⁷⁴ kararlı olmasıydı.

Aralık 1880-Haziran 1881 arasında, [bu kez] başka bir bilim dalı, antropoloji, Marx'ın araştırmalarının ilgi odağı oldu. Marx, ABD'li antropolog Lewis Morgan'ın (1818-1881) *Eski Toplum* (1877) adlı yapıtıyla başladı; bu kitabı, Rus etnolog Maksim

73 Franz Mehring (1846-1919), 1918'de yayınlanan *Karl Marx: The Story of His Life* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962) adlı yapıtında, Marx'ın son on yılının "yavaş bir ölüm" olduğu şeklindeki iddiayı "çok abartılı" diye tanımladı (a.y., 501). Ama aynı zamanda da yanlış olarak, "1878'den beri temel yapıtını tamamlamak için fazladan bir şey yapmamıştı," iddiasında bulundu (a.y., 526). 1923'te David Ryazanov'un (1870-1938) ortaya koyduğuna göre, "[Marx] 1881-1883'te yaratıcı çalışma yetisini biraz yitirmiş olmasına karşın, araştırma şevkini ve kapasitesini [yetisini] hiçbir zaman yitirmedi", David Ryazanov, "Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* 11 (1925): 386'da. *Karl Marx* (Leipzig: F. Meiner) adlı yapıtını 1929'da yayınlayan Karl Vorländer (1860-1928), "böylesine erken olgunlaşan ama pek çok ağır sınavdan geçen bir adamın bedensel yaşlılığı, başka birçoklarına kıyasla daha erken gelip çattı" diye belirtiyor (a.y., 248) ve şunu ekliyordu: "1878'den itibaren, çalışma yetisi kaybını daha sık ve giderek daha artan bir ölçüde hissetti" (a.y., 261). On yıl sonra, Isaiah Berlin (1909-1997) de şöyle diyordu: "[Marx] gitgide daha az yazı yazar oldu, üslubu gitgide okunaksız ve muğlak bir hâl aldı", Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment* (Londra: Oxford University Press, 1963), 280. Marx'ın çalışmalarının son dönemi kesinlikle zordu, çoğu kez dolambaçlıydı, ama aynı zamanda da kuramsal olarak çok önemliydi.

74 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 61; MEW, 35: 154.

Kovalevski bir Kuzey Amerika gezisinden dönerken getirmiş ve yayınlandıktan iki yıl sonra Marx'a göndermişti.

Marx'a en çarpıcı gelen şey, Morgan'ın üretimi ve teknolojik faktörleri, toplumsal ilerleme için birer ön koşul olarak ele almasıydı; bu nedenle Marx, yoğun bir yazıyla kaplı yüz sayfalık bir derleme yapmaktan kendini alıkoyamadı. Bu sayfalar, *Etnoloji Defterleri* (1880-81)⁷⁵ olarak bilinen çalışmanın büyük bölümünü oluşturdu. Bu sayfalar, başka çalışmalardan alınmış parçalar da içerir: Avukat ve Endonezya uzmanı James Money'nin (1818-1890) *Cava ya da Bir Sömürgecinin Yönetilmesi* (1861); Seylan yüksek mahkemesi başkanı John Phear'ın (1825-1905) *Hindistan'da ve Seylan'da Aryan Köyü* (1880); tarihçi Henry Maine'in (1822-1888), *Kurumların Erken Tarihi Üzerine Dersler* (1875) adlı kitapları bunlardandır ve toplam olarak bir yüz yaprak daha doldurmuştur.⁷⁶ Marx'ın bu yazarlara ilişkin karşılaştırmalı değerlendirmelerine bakılınca, onun gerçekten bu konunun üstesinden gelme çabasıyla, tüm bu verileri oldukça kısa bir sürede derlemiş olduğu kanısı doğmaktadır.

Marx önceki araştırmalarında, geçmiş toplumsal-ekonomik biçimleri zaten incelemiş ve geniş şekilde yorumlamıştı (*Alman İdeolojisi*'nin birinci kısmında, *Grundrisse*'nin "Kapitalist Üretimden Önceki Biçimler" başlıklı uzun bölümünde ve *Kapital*'in Birinci Cildinde). 1879'da Kovalevski'nin *Ortak*

75 Çalışmaya bu başlığı, Marx'ın ölümünden sonra, elyazmalarını yayıma hazırlayan Lawrence Krader (1919-1998) koydu. Ne var ki bu incelemelerin içeriği gerçekte antropolojiyle ilgilidir ve dolayısıyla, bu bölümün bu kesimine böyle başlık atılmıştır.

76 Phear'a ve Maine'e ait parçalar şu yapıta alındı: Karl Marx, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, haz. Lawrence Krader (Assen: Van Gorcum, 1972), 243-336; *Die ethnologischen Exzerptheften*, haz. Lawrence Krader (Berlin: Suhrkamp, 1976), 361-500. Marx, çalışmasına kesin bir tarih düşmedi. Bu metinlerin başta gelen araştırmacısı Krader'in öne sürdüğüne göre, Marx ilk önce Morgan'ın kitabını inceleyip tanıdı ve sonra parçaları derledi -bkz. "Ekler", a.y., 87'de. Ayrıca bkz. Kautsky'nin Mart-Haziran 1881'deki Londra gezisiyle ilgili tanıklığı: "Tarihöncesi ve etnoloji, o sıralar Marx'ı yoğun olarak meşgul ediyordu", Kautsky, *Gespräche mit Marx und Engels*, 552.

Toprak Mülkiyeti kitabını okuyunca, konuya bir kez daha eğilme gereksinimi duydu. Ama daha kapsamlı ve güncel bir incelemeye girişmesi ancak *Etnoloji Defterleri*'yle oldu.

Marx'ın yeni araştırmasının amacı, ekonomi politiğe ilişkin eleştirisini sürdürmek için gerekli saydığı tarihsel dönemler, coğrafi bölgeler ve konuyla ilgili belli noktalar hakkındaki bilgilerini genişletmektir. Bu araştırma, 1850'li ve 1860'lı yıllara ait elyazmalarını kaleme alırken sahip olmadığı verilerle haşır neşir olmasını sağlayarak, uzak geçmişin toplumsal ayırıcı özellikleri ve kurumları hakkında özgül bilgiler edinmesine de olanak tanıdı. Son olarak, en seçkin çağdaş bilginlerin ileri sürdükleri en yeni teorilerle tanışmasını sağladı.

Marx, *Kapital*'in İkinci Cildini bitirmeyi amaçladığı aynı dönemde, kendini sıklıkla çok zaman alan bu antropolojik incelemelere verdi. Bu incelemelerin ardında yatan asıl teorik-siyasal amaç, özellikle kapitalizmin doğuşu üzerine odaklanarak, farklı üretim tarzlarının zaman içinde birbirinin yerini aldığı en olası sıralamayı yeniden kurmaktır. Marx'ın kanısına göre bu, toplumun komünist dönüşümü olanağıyla ilgili teorisini, daha sağlam tarihsel temellere oturtacaktı.⁷⁷

77 Maurice Bloch'un *Marxism and Anthropology: The History of a Relationship* (Londra: Routledge, 1983) adlı kitabına göre, Marx, öncelikle, "kapitalizmin gelişini açıklamak için, toplumun bir genel tarihini ve teorisini yeniden inşa etmek" istedi. Ama aynı zamanda, "kapitalizmin kurumlarının tarihsel açıdan özgül ve bu nedenle değiştirilebilir olduğunu gösteren örnekler ve olgular" saptama gereksinimiyle bağlantılı bir "söylemsel" ilgiye de sahipti. Ne var ki bu ikinci bağlamda "antropolojik verilerin söylemsel kullanımı, hiçbir zaman, tarihsel kullanımdan tamamen ayrı değildi ve ikisinin karışımı (...) birçok sorunun kaynağı hâline geldi" (a.y., 10). Pierre Dardot ve Christian Laval, *Marx, prénom Karl* (Paris: Gallimard, 2012) adlı kitapta şöyle yazmışlardır: "Marx'ın son yıllarındaki ana uğraşı, 19. yüzyılın evrimci ve ilerlemeci episteme'si [bilgilenme ilkesi] temelinde inşa edilmiş teorik yapıyı ciddi tehlikeye atma riskine girerek, komünizm perspektifine yeni bir tarihsel temel kazandırmaktır" (a.y., 667). Marx'ın son defterlerinin önemini hafife alanlarla polemige giren Heather Brown, *Marx on Gender and the Family: A Critical Study* (Leiden: Brill, 2012) adlı kitabında, bu defterlerin, "[Marx'ın] insan toplumunun gelişimini enine boyuna irdelemeye yönelik en yaratıcı girişimlerinden bazılarını içerdiği"ni savundu (a.y., 147).

İşte bu nedenle Marx, *Etnoloji Defterleri*'nde, tarihöncesi-ne, aile bağlarının gelişimine, kadınların durumuna, mülkiyet ilişkilerinin kökenine, prekapitalist toplumlarda ortak mülkiyet uygulamalarına, devlet erkinin oluşumuna ve niteliğine, bireyin rolüne, belirli antropolojik yaklaşımların ırkçı çağrışımları ve sömürgeciliğin etkileri gibi daha modern olgulara ilişkin derlemeleri ve ilgi çekici notları bir araya getirdi.

Marx, Morgan'ın yapıtından özellikle tarihöncesiyle ve aile bağlarının gelişimiyle ilgili paha biçilmez birçok veri derledi. Hyndman'ın anımsadığına göre, "Lewis H. Morgan, eski kabile sisteminde ve genel olarak eski toplumda toplumsal birimin aile değil, gens⁷⁸ olduğunu kanıtlayınca, Marx bundan tatmin olarak, önceki görüşlerini hemen terk etti."⁷⁹

Marx, Alman tarihçi Barthold Niebuhr'un (1786-1831) *Roma Tarihi*'nde (1811-12) ileri sürdüğü yorum dâhil, akrabalıkla ilgili geleneksel yorumların sınırlarını, Morgan'ın ilkel halkların toplumsal yapısı üzerindeki araştırması sayesinde aşabildi. Önceki tüm varsayımların aksine, Morgan, gens'in "tek eşli aileden sonra ortaya çıktığı"nı ve "bir aileler topluluğu"nun sonucu olduğunu öne sürmenin vahim bir hata olduğunu gösterdi.⁸⁰ Morgan, tarihöncesi ve eski toplum üzerindeki incelemelerinin sonucu olarak, ataerkil ailenin ilk temel toplum birimi olarak değil, genellikle sanılandan daha yakın tarihli bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak düşünülmesi gerektiği kanısına vardı. Bu, "yaşam zorluklarına tek başına göğüs geremeyecek kadar zayıf"⁸¹ bir örgütlenmeydi. Yerli Amerikalı halklarınkine benzeyen bir biçimin, yani "yaşamda komünizm"⁸² uygulayan sindiasmik (tek eşli) ailenin varlığını kabul etmek çok daha akla yatkındı.

78 Gens (boy, klan, soy), "ortak bir atadan gelen kan akrabalarının oluşturduğu" bir birimdi, bkz. Henry Morgan, *Ancient Society* (New York: Henry Holt, 1877), 35.

79 Hyndman, *Adventurous Life*, 253-4.

80 Morgan, *Ancient Society*, 515.

81 A.y., 472.

82 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 115; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 153.

Marx öte yandan, *Kurumların Erken Tarihi Üzerine Dersler* (1875) kitabında “özel aile”yi, “kabilenin ve klanın içinden doğup geliştiği temel” olarak tasavvur eden Maine’le sürekli polemığe girdi. Victoria dönemini tarihhöncesine yansıtarak zamanın ibresini tersine çevirmeye yönelik bu girişime küçümsemeyle bakan Marx, bu “mankafa İngiliz, gens ile başlamayıp, daha sonra şef hâline gelen Aile Reisi ile başladı –ne saçma laflar!”⁸³ deme gereğini hissetti. Marx’ın alaycılığı gitgide şiddetlendi: “Sonuçta Maine, İngiliz özel ailesini kafasından çekip çıkaramıyor”⁸⁴; “Roma ‘ataerkil’ ailesini her şeyin en başına taşıyor”⁸⁵ Marx, şu sözleriyle Phear’ı da payladı: “Dangalak, her şeyi özel ailelere dayandırıyor!”⁸⁶

Morgan, aile kavramı hakkındaki sözleriyle Marx’ın düşüncelerini daha da kamçıladı, çünkü “özgün anlam”ıyla (*familya* ya da hizmetçi sözcüğüyle aynı kökten gelen) *aile* ya da *familya* sözcüğü, “evli çiftle ya da çocuklarıyla hiçbir şekilde ilişkili olmayıp, onların yaşamlarını sürdürmeleri için emek veren ve *pater familias*’ın [aile reisinin] otoritesi altında bulunan köle ve hizmetçi kitleleriyle ilişkiliydi”.⁸⁷ Marx bu konuda şöyle diyordu:

Modern aile, yalnızca *servitus*’un (köleliğin) değil, serfliğin de tohumunu bağrında taşır, çünkü en başından beri tarım hizmetleriyle bir ilişkiyi içerir. Daha sonra toplumda ve onun Devletinde geniş ölçüde gelişecek olan tüm zıtlıkları kendi içinde minyatür olarak taşır. (...) Tek eşli aile, diğerlerinden ayrı bir varlığa sahip olmak için, her yerde doğrudan kölelerin oluşturduğu bir hizmetçi sınıfının varlığını gerektiriyordu.⁸⁸

83 A.y., 292; a.y., 430.

84 A.y., 309; a.y., 456.

85 A.y., 324; a.y., 479.

86 A.y., 281; a.y., 417.

87 Morgan, *Ancient Society*, 469.

88 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 120; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 160-1.

Derlemenin başka bir yerinde kendi düşüncelerini geliştiren Marx, “evler, araziler ve sürüler üzerindeki mülkiyet”in “tek eşli aile”yle bağlantılı olduğunu yazıyordu.⁸⁹ Gerçekte bu, *Komünist Manifesto*’da belirtildiği gibi, “sınıf mücadelesinin tarihi”⁹⁰ olarak tarihin başlangıç noktasıydı.

Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’nde (“bir vasiyetin yerine getirilmesi” olarak tanımladığı ve “değerli dostu”nun yazacak kadar yaşayamadığı eserinin yerini ancak “cılız bir şekilde doldurabileceği”ni⁹¹ söylediği bu kitapta), Marx’ın *Etnoloji Defterleri*’ndeki tahlilini tamamladı. Engels’in savunduğuna göre, tek eşlilik,

bir cinsin diğer cinse boyun eğdirmesini, o zamana kadarki tarih boyunca bilinmeyen cinsler arası bir çatışmanın ilanını [temsil ediyordu]. Marx’ın ve benim 1846’da yaptığımız çalışmanın ürünü olan yayınlanmamış bir elyazmasında şunu buldum: “İlk iş bölümü, çocuk yetiştirme konusunda erkek ile kadın arasında yapılandır.”⁹² Bugün şunu da ekleyebilirim: Tarihte ortaya çıkan ilk sınıfsal antitez, tek eşli evlilikte erkek ile kadın arasındaki zıtlığın gelişmesiyle ve ilk sınıfsal baskı, kadının erkek tarafından ezilmesiyle örtüşür. Tek eşlilik [...], daha sonra tüm boyutlarıyla gelişen antitezlerin ve çelişkilerin mahiyetini halihazırda inceleyebileceğimiz uygar toplumun hücresel biçimi[dir].⁹³

89 A.y., 210; a.y., 302.

90 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, 6: 482; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, 4: 462. Engels, *Komünist Manifesto*’nun 1888 İngilizce basımına yazdığı bir notta şöyle diyordu: “Lewis Henry Morgan’ın gens’in gerçek doğası ve kabileyle ilişkisi konusundaki yaptığı parlak buluş, tipik biçimiyle bu ilkel komünist toplumun içsel örgütlenmesini apaçık ortaya çıkardı. İlk toplulukların dağılmasıyla, toplum, ayrı ve nihayet uzlaşmaz sınıflar hâlinde farklılaşmaya başlar” (a.y.).

91 Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, MECW, 26: 131; *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, MEW, 21: 27.

92 A.y., MECW, 26: 173; a.y., MEW, 21: 68.

93 Engels, *The Origin of the Family*, MECW, 26: 173-4; MEW, 21: 68. Bu yapıtta Engels, gerçekte, Morgan’ın kitabı üzerinde Marx’ın yaptığı yorumlardan bazılarını yayınladı.

Engels'in tezi, ekonomik çatışma ile cinsel baskı arasında, Marx'ın (bölük pörçük ve hayli girift) notlarının içermediği aşırı şematik bir ilişki varsayıyordu.⁹⁴

Yunan öncesi eski toplumların, kadınlara yönelik muamele ve davranış açısından daha ilerici olduğunu savunan Morgan'ın cinsler arasındaki eşitliğe ilişkin yorumlarına Marx da büyük bir dikkatle eğildi. Marx, Morgan'ın kitabında, “soyun kadın tarafından erkek tarafına geçmesinin,” Yunanlar arasında nasıl “karının ve kadının konumuna ve haklarına zarar verdiği”ni gösteren kısımları aynen aldı. Gerçekte Morgan, Yunan toplumsal modeline ilişkin çok olumsuz bir değerlendirme yapmıştı. “Yunanlar, kurdukları uygarlığın doruğundayken, kadınlara davranışlarında barbar olarak kaldılar; [kadınların] eğitimi yüzeyseldi, (...) aşağı düzeyde oldukları ilke olarak onlara aşılandı, öyle ki sonunda kadınların kendileri de bunu gerçek olarak kabul eder duruma geldiler”. Dahası, “erkekler arasında, kadınların takdir edilmesini kısıtlayıcı eğilim gösteren, vahşiler arasında nadiren rastlanan bir kasıtlı bencillik ilkesi” vardı. Marx, klasik dünyanın mitoslarıyla [efsaneleriyle] olan zıtlığı düşünerek, keskin bir gözlemini ekledi: “Olympos'taki tanrıçaların durumu, bir zamanlar daha özgür ve daha nüfuzlu olan kadınların konumunu anımsatan bir şeydir. Hera güç açlığı çeker, bilgelik tanrıçası ise Zeus'un kafasından doğar”.⁹⁵ Marx'a göre, geçmişin özgür ilahî varlıklarına ilişkin anılar, günümüzde kurtuluş olasılığı için bir örnek oluşturuyordu.⁹⁶

94 Karş. Raya Dunayevskaya, Rosa Luxemburg, *Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution* (Chicago: University of Illinois Press, 1991): “Marx (...), genelde baskı ve özelde kadınlar üzerindeki baskı öğelerinin, ilkel komünizm bünyesinde ortaya çıktığını ve yalnızca ‘anaerkillik’ten uzaklaşma yönündeki değişimle ilgili olmadığını gösterdi” (a.y., 173).

95 Karl Marx, *The Ethnological Notebooks*, 121; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 161.

96 Karş. Brown, *Marx on Gender and the Family*, “Eski Yunan'da (...) kadınlar açıkça eziliyordu, ama Marx'a göre, onların mitolojisi, ne kadar çok özgür olabileceklerini (...) onlara gösterme potansiyeline sahipti” (a.g.y., 172).

Marx, incelediği çeşitli yazarlarca eski toplumda kadınların rolü konusunda dile getirilen birçok önemli gözlemi kaydetti. Örneğin İsveçli antropolog Johann Bachofen'in (1815-1887) *Matriarchy (Anaerkillik; 1861)* adlı çalışmasına atıf yaparak şunu belirtti: "Kadınlar, gensler içinde ve başka her yerde büyük güce sahiptiler. Gerektiğinde, teknik ifadesiyle, bir şefin kafasından 'boynuzları sökmek'te ve onu yeniden savaşçıların arasına göndermekte tereddüt etmezlerdi. Şefleri aday gösterme yetkisi de aslında her zaman onlara aitti".⁹⁷

Marx'ın Morgan okuması, başka bir önemli sorun hakkında, mülkiyet ilişkilerinin kökeni hakkında da ona bir açığı kazandırdı. Çünkü ünlü antropolog, akrabalık yapısının çeşitli tipleri ile toplumsal-ekonomik biçimler arasında nedensel bir ilişki sapıyordu. Onun görüşüne göre, Batı tarihinde -kan akrabalarını tanımlayan ve her kişinin akrabalığını belirten (örneğin, "erkek kardeşin oğluna yeğen, babanın erkek kardeşine amca, babanın kardeşinin oğluna amcaoğlu" diyen)- betimleyici sistemin öne çıkmasını ve -Ben ile ilişkisinin yakınlığını ya da uzaklığını belirtmeksizin, kan akrabalarını kategoriler hâlinde gruplandıran ("örneğin, benim kendi erkek kardeşim ve babamın erkek kardeşinin oğulları, eşit derecede erkek kardeşlerimdir" diyen)- sınıflandırıcı sistemin gerilemesini açıklayan faktörler, mülkiyetin ve devletin gelişimiyle bağlantılıydı.⁹⁸

Morgan'ın kitabı dört kısma ayrılmıştır: (1) İcatlar ve Keşifler Yoluyla Zekânın Gelişmesi, (2) Yönetim Fikrinin Gelişmesi, (3) Aile Fikrinin Gelişmesi ve (4) Mülkiyet Fikrinin Gelişmesi. Marx, son ikisi arasındaki bağı daha açık seçik ortaya çıkarmak için, bu sıralamayı (1) icatlar, (2) aile, (3) mülkiyet ve (4) yönetim şeklinde değiştirdi.

97 Marx, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, 116; *Die ethnologischen Exzerpthefte*, 154. Marx on Gender and the Family kitabında Brown, Marx'ın dikkatini çeken başka birçok yorumu da özenle ve ustaca derlemiştir (a.y., 160 vd.).

98 A.y., 123, 104; a.y., 164, 136. Bkz. Maurice Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology* (Londra: Verso, 1977). 67-8, 101-2.

Morgan'ın kitabındaki teze göre, “zenginlik, mertebe ve resmî konum hakkı” binlerce yıl boyunca “adalet ve zekâ” karşısında üstünlük kurmuş olmasına karşılık, “ayrıcılık sınıflar”ın nüfuzunun topluma “çok ağır bir yük”⁹⁹ getirdiğini gösteren pek çok kanıt vardır. Marx, *Eski Toplum*'da, mülkiyetin üretebildiği çarpıtmalarla ilgili son sayfaları neredeyse bütünüyle kopyaladı; konu, Marx'ın üzerinde derin bir iz bırakan kavramlarla ele alınıyordu:

Uygarlığın doğuşundan beri, mülkiyet öyle muazzam bir büyüme göstermiş, biçimleri öylesine farklılaşmış, kullanım alanları, sahiplerinin çıkarları yönünde öylesine genişlemiş ve yönetimi öylesine zekileşmiştir ki, halk tarafından yönetilemez bir güç hâlini almıştır. İnsan zihni, kendi yarattığı şeyin karşısında aflatılmış durumdadır. Bununla birlikte, insan zekâsının mülkiyet üzerinde egemenlik kurmayı ve devletin, koruduğu mülkiyetle ilişkisini belirlemenin yanı sıra, mülk sahiplerinin yükümlülüklerini ve haklarının sınırlarını da belirlemeyi başaracağı zaman gelecektir. Toplumun çıkarları bireysel çıkarlardan üstündür ve bu ikisi arasında adil ve uyumlu ilişkiler kurulmalıdır.¹⁰⁰

Morgan, “insanlığın nihai yazgısı”nın salt zenginlik peşinde koşmak olduğuna inanmayı reddetti. Çarpıcı bir uyarıda bulundu:

Toplumun çözülmesi, mülkiyeti amaç ve erek edinen bir iş yaşamının sonu olacağı benziyor; çünkü böyle bir iş yaşamı, kendi kendini yıkmanın unsurlarını içerir. Yönetimde demokrasi, toplumda kardeşlik, haklarda ve ayrıcalıklarda eşitlik ve herkes için eğitim, deneyimin, zekânın ve bilginin sürekli olarak eğilim gösterdiği bir sonraki daha yüksek toplum düzeyini haber veriyor. Bu (daha yüksek toplum düzeyi¹⁰¹), eski genslerin özgürlüğünün, eşitliğinin ve kardeşliğinin, daha yüksek bir (toplum) biçim[in] de yeniden canlanması olacak.¹⁰²

99 Morgan, *Ancient Society*, 551.

100 A.y., 551-2.

101 Ayrıca içindeki sözcükleri Marx eklemiştir, bkz. Marx, *The Ethnological Notebooks*, 139; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 190.

102 Morgan, *Ancient Society*, 551-2.

Öyleyse, burjuva “uygarlık”ının kendisi, gelip geçici bir aşamaydı. İki uzun çağın, komünal toplumsal örgütlenme biçimlerinin dağılmasından sonraki (o zaman geçerli olan terimlerle) “vahşi durum”un ve “barbar durum”un sona ermesiyle ortaya çıkmıştı. Mülkiyet ve zenginlik birikiminin oluşmasından, toplumsal sınıfların ve devletin ortaya çıkmasından sonra, bu biçimler çökmüştü. Ama tarihöncesinin ve tarihin er ya da geç bir kez daha kavuşması kaçınılmazdı.¹⁰³

Morgan, eski toplumların çok demokratik ve dayanışmacı olduklarını düşünüyordu. Güncel dönem söz konusu olunca, siyasal mücadelenin gerekliliğine değinmeden, insanlığın ilerlemesi konusunda iyimserlik bildirmekle yetindi.¹⁰⁴ Ne var ki Marx, “soylu vahşi efsanesi”nin sosyalist bir yeniden canlanışını öngörmedi. Geçmişin geri dönmesini hiçbir zaman umut etmedi, ama (Morgan’ın kitabını alıntılarken açıkça belirttiği gibi) yeni bir üretim ve tüketim tarzına dayanan “daha yüksek bir toplum biçimi”nin¹⁰⁵ doğuşuna bel bağladı. Bu, mekanik evrim-

103 Bkz. Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology*, 124. “Başlangıçtaki birlik durumuna geridönüş” olanağının bir eleştirisi için bkz. Daren Webb, *Marx, Marxism and Utopia* (Aldershot: Ashgate, 2000), 113 vd.

104 Engels, yanlış olarak, Morgan’ın siyasal tutumlarının çok ilerici olduğuna inanıyordu. Örneğin bkz. Friedrich Engels’ten Friedrich Adolph Sorge’ye, 7 Mart 1884 tarihli mektup; Engels’in burada yazdığına göre, Eski Toplum, “ilkel zamanların ve o zamanlardaki komünizmin usta işi bir sergilemesi”ydi. “[Morgan], Marx’ın tarih teorisini kendi başına yeniden keşfederek, (...) bugüne ilişkin komünist çıkarımlar yap[mış]tı”, MECW 47, 115-16. Marx hiçbir zaman kendini böyle sözlerle ifade etmedi. Amerikalı antropologun düşünceleri hakkında bkz. Daniel Moses, *The Promise of Progress: The Life and Work of Lewis Henry Morgan* (Columbia: University of Missouri Press, 2009).

105 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 139; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 190. Krader’e göre: “Morgan’ın aksine, Marx, bu yeniden kuruluş sürecinin, eskisinden başka bir düzeyde gerçekleşeceğini, insanın kendisi için ve kendi başına gösterdiği insani bir çaba olduğunu, uygarlığın çelişkilerinin durağan ya da edilgin olmadığını, ama yeniden kuruluşun akıbetinin yanında ve karşısında mevzilenmiş toplumsal çıkarlardan oluştuğunu, [bu akıbetin] etkin ve dinamik bir şekilde belirleneceğini açıklığa kavuşturdu”, Krader, “Giriş”, Marx, *The Ethnological Notebooks*, 14’te. Maurice Godelier’nin *The Mental and the Material* (Londra: Verso, 2012) kitabında işaret ettiğine göre, herhangi bir “ilkel ‘El Dorado’ [Yeryüzü Cenneti] fikri Marx’ta hiçbir zaman yoktu. Marx, ilkel “sınıfsız toplumlar”da “erkek-

le değil, yalnızca bilinçli işçi sınıfının mücadelesiyle gerçekleşecekti.

Marx'ın tüm antropolojik okumaları, devletin kökeniyle ve işlevleriyle ilişkiliydi. Onun Morgan'dan derlediği parçalar, barbarlıktan uygarlığa geçişte devletin rolünü özetlerken, Maine'e ilişkin tuttuğu notlar, birey ile devlet arasındaki ilişkilerin tahlili üzerine yoğunlaştı.¹⁰⁶ *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nden¹⁰⁷ *Fransa'da İç Savaş'a* (1871)¹⁰⁸ kadar, Marx'ın bu konudaki en önemli teorik metinleriyle tutarlı şekilde, *Etnoloji Defterleri*'nde de devlet, topluma boyun eğdiren bir erk olarak, bireyin tam özgürleşmesini önleyen bir güç olarak sunulur.

Marx 1881'de yazdığı notlarda, devletin asalak ve gelip geçici niteliğini vurguladı:

Maine, çok daha derin bir noktayı, devletin görünüşteki yüksek bağımsız varlığının yalnızca görünüşte olduğunu ve tüm biçimleriyle, toplumun bünyesinde bir ur olduğunu göz ardı ediyor; nasıl ki bu görüntünün kendisi ancak belirli bir toplumsal gelişim aşamasında ortaya çıkarsa, toplum henüz ulaşılmamış bir aşamaya ulaşır ulaşmaz da yine ortadan kaybolur.

ler ile kadınlar arasında, yaşlı kuşak ile genç kuşak arasında, yerliler ile yabancılar arasında olmak üzere en azından üç tür eşitsizlik" bulunduğunu hiçbir zaman unutmadı (a.y., 78).

106 Bkz. Krader, "Giriş", Marx, *The Ethnological Notebooks*, 19'da.

107 Marx bu yapıtında, "sivil toplum" ile "devlet" arasındaki "karşıtlık"ı tahlil etti; devlet, toplumun "bağrında" yatmaz, "üstünde, karşısında" yer alır. "Demokraside devlet, özel kişi olarak sadece özeldir. (...) Yakın zamanda Fransızlar, bunu, sahici demokraside siyasal devletin ortadan kaldırıldığı anlamında yorumlamışlardır. Siyasal devlet (...) artık bütünü kapsar gibi görülmediği ölçüde bu doğrudur", Karl Marx, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı", MECW, 3: 30; "Kritik des Hegelschen Staatsrechts", MEW, 1: 233.

108 Otuz yıl sonra, eleştiri daha keskin şekilde odaklanır: "Sermaye ile emek arasındaki zıtlık, modern sanayinin ilerlemesiyle aynı tempoda gelişti, genişledi, şiddetlendi, Devlet erki gitgide sermayenin emek üzerindeki ulusal iktidarı, toplumsal köleleştirme için örgütlenmiş bir kamu gücü, sınıf despotizminin bir aygıtı karakterine büründü", Karl Marx, *The Civil War in France*, MECW, 22: 329; *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW, 17: 336.

Marx bunun ardından, verili tarihsel koşullarda insanlık durumunun bir eleştirisini yaptı. Ortak mülkiyet düzeninden bireysel mülkiyet düzenine geçilmesiyle uygar toplumun oluşması, “daha tek yanlı [bir] bireysellik”¹⁰⁹ yarattı. Eğer “[... devletin] gerçek doğası ancak biz onun içeriğini”, yani “çıkarlar”ını “tahlil ettiğimizde ortaya çıkarsa, o zaman bu, söz konusu çıkarların “belirli toplumsal gruplarca paylaşıldığı”nı ve dolayısıyla, “sınıfsal çıkarlar” olduğunu gösterir. Marx’a göre, “devlet, sınıflar üzerinde inşa edilmiştir ve onların varlığını gerektirir”. Dolayısıyla, bu tür toplumda var olan bireysellik, son tahlilde “ekonomik ön koşullara dayanan sınıfsal bir bireysellik”tir.¹¹⁰

Etnoloji Defterleri’nde Marx, incelemekte olduğu antropolojik raporların birçoğundaki ırkçı anıştırmalara ilişkin birçok gözlemde de bulundu.¹¹¹ Böyle bir ideolojiyi kesinlikle reddetti ve bu yönde görüş ifade eden yazarlara ilişkin çok sert yorumlar yaptı. Nitekim Maine ayrıştırıcı sıfatlar kullanınca, “yine bu saçmalık!” diyerek kesin bir dille itiraz etti. Dahası, “Bu ‘Aryan’ jargonunu şeytan götürsün!”¹¹² gibi ifadeleri birçok yerde yineledi.

Marx, Money’nin *Cava ya da Bir Sömürgecinin Yönetilmesi* ve Phear’ın *Hindistan’da ve Seylan’da Aryan Köyü* adlı kitaplarına atıf yaparak, Asya’da Avrupalıların varlığının olumsuz etkilerini inceledi. Money’nin sömürgeci siyasete dair görüşleriyle zerrece ilgilenmedi, ama ticaret hakkında içerdiği ayrıntılar nedeniyle bu kitabı yararlı buldu.¹¹³ Marx, Phear’ın kitabına da benzer bir

109 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 329; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 487. Karş. Krader, “Giriş”, a.y., 59’da.

110 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 329; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 487-8.

111 Bkz. Krader, “Giriş”, a.y., 37’de; ve Christine Ward Gailey, “Karl Marx’ın Etnoloji Defterleri’nde Topluluğa, Devlete ve Toplumsal Evrim Sorunlarına Bakış”, *The Politics of Egalitarianism*, haz. Jacqueline Solway (New York-Oxford: Berghahn Books, 2006), 36’da.

112 Marx, *The Ethnological Notebooks*, 324; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 479.

113 Bkz. Fritjof Tichelman, “Marx ve Endonezya: Ön Notlar”, *Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, C. XXX: Marx on Indonesia and India* (Trier: Karl-Marx-Haus, 1983), 18’de. Ayrıca bkz. Engels’in Money hakkındaki görüşü: “Birileri, devlet sosyaliz-

tutumla yaklaşarak, esasen yazarın Bengal'deki durumla ilgili aktardığı veriler üzerine odaklandı ve zayıf teorik yorumlarını görmezden geldi.

Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'nde okuyup özetlediği yazarların hepsi, o dönemde geçerli evrimci anlayışlardan (çeşitli derecelerde) etkilenmiş ve bazıları da burjuva uygarlığının üstünlüğünü savunan sıkı bir yandaş olup çıkmışlardı. Ama *Etnoloji Defterleri* incelendiğinde, onların ideolojik tezlerinin Marx üzerinde hiçbir etki yapmadığı açıkça görülür.

19. yüzyıla damga vuran ve antropologlarca, etnologlarca geniş ölçüde paylaşılan ilerleme teorilerinde, insan eyleminin dışındaki faktörler nedeniyle olayların önceden çizilmiş bir seyir izleyeceği kabul ediliyordu; ardışık aşamalardan oluşan kesin bir akışın tek ve değişmez menzili, kapitalist dünyaydı.

Tarihin otomatik ilerlediğine ilişkin bönce bir inanç, birkaç yıllık bir zaman diliminde İkinci Enternasyonal'e de sıçradı. Burjuva sürümüyle olan tek fark, kapitalist sistemin kaçınılmaz "çöküş"ünden sonra nihai bir aşamaya geçileceği, yani (daha sonra kendisi "Marxist!" olarak tanımlanan) sosyalizmin kurulacağı şeklindeki öngörüyü.¹¹⁴

Bu tahlil yalnızca bilişsel açıdan sakat değildi; kurulu düzen için istikrar sağlayıcı bir faktör hâline gelen ve proletaryanın toplumsal-siyasal eylemini zayıflatan bir tür kaderci edilginlik de yarattı. Pek çoklarınınca "bilimsel" sayılan, ilerlemeye ilişkin burjuva ve sosyalist bakışlarca paylaşılan bu yaklaşıma karşı çı-

minin yayılmasına ışık tutma zahmetine girseydi ve bu amaçla, bu uygulamanın Cava'da fazlasıyla serpilip gelişen örneğinden yararlanıyorsa, iyi bir şey yapmış olurdu. Tüm malzeme, Cava ya da Bir Sömürge'nin Yönetilmesi'nde bulunuyor (...). Burada Hollandalıların, topluluklarca çok eskiden beri uygulanan komünizmi temel alarak, üretimi devlet yararına nasıl örgütledikleri ve halkın, onların tahminine göre, oldukça rahat sayılabilecek bir yaşam sürmesini nasıl garanti- ledikleri görülüyor; sonuç olarak halk, ilkel bir aptallık durumunda tutuluyor ve Hollanda hazinesi, yılda 70 milyon mark cukkalıyor", Friedrich Engels'ten Karl Kautsky'ye, 16 Şubat 1884, MECW, 47: 102-3; MEW, 36: 109.

114 Karş. Marcello Musto, "Karl Marx'ın Yeniden Keşfedilmesi", *International Review of Social History* 52, no. 3 (2007): 479-80.

kan Marx, tek yönlü tarihselciliğin ayartıcı çağrılarını reddetti ve kendisinin karmaşık, esnek, çok yönlü anlayışını korudu.

Darvinci kehanetlere kıyasla Marx'ın sesi belirsiz ve ikircikli gibi görünse bile,¹¹⁵ Marx, izleyicilerinin birçoğunun düştüğü ve görünüşteki mirasçılarının düşmeye eğilimli olduğu ekonomik belirlenimcilik (kendilerine esin verdiğini iddia ettikleri teorilerden fersah fersah uzak ve birçoklarını, “Marksizm”e ilişkin en kötü tanımlamalardan birine yöneltecek olan bir tutum) tuzağına gerçekten de düşmedi.

Gerek elyazmalarında, defterlerinde ve yoldaşlara, eylemcilere mektuplarında, gerekse arka plandaki ailevi dramlarına ve zayıflayan bedensel yeteneklerine rağmen hâlâ halka açık olarak girişebildiği az sayıdaki müdahalede Marx, eski çağdan kapitalizme geçişin karmaşık tarihini yeniden kurma çabalarını azimle sürdürdü. Okuduğu ve özetlediği antropolojik incelemelere dayanarak, tarımın doğuşundan itibaren geçim kaynaklarının genişleme gösterdiği dönemlerde insani ilerlemenin daha hızlı yol aldığını doğrulayan bulgular çıkardı. Tarihsel bilgilere ve verilere büyük değer verdi, ama insanlık tarihinde aşamaların kaçınılmaz bir ardışıklık gösterdiğini öne süren katı şemaları paylaşmadı.

Marx, toplumsal değişiklikleri yalnızca ekonomik dönüşümlerle ilişkilendiren her türlü katı yaklaşımı küçümsedi. Aksine, tarihsel koşulların özgüllüğünü, geçen zamanın sunduğu çoklu olasılıkları, gerçekliğin şekillendirilmesinde ve değişimin başarılmasında insan müdahalesinin merkezî rolünü öne çıkardı.¹¹⁶ Bunlar, Marx'ın yaşamının son yıllarında yürüttüğü teorik çabaların göze çarpan yönleriydi.

1881'de Marx, etnoloji araştırmasının yanı sıra, organik kimya üzerindeki incelemelerine geri döndü ve 1879'dan beri gelen

115 Bkz. Alessandro Casiccia, “Eski Topluma ve İlkel Topluma İlişkin Maddeci Anlayış”, Henry Morgan, *La società antica* (Milano: Feltrinelli, 1970), XVII'de.

116 Bkz. Gailey, *Community, State, and Questions*, 35, 44.

ilgilerine devam ederek, parafin, benzin ve çeşitli aromatik bileşikler konusunda çizelgeler hazırladı.¹¹⁷ Ama her şeyden önce, yılın ilk yarısında matematik incelemelerine yeniden başladı (daha önce de birçok kez girişmiş olduğu bir uğraştı bu).

Engels'e 1858 başında gönderdiği mektupta, *Grundrisse*'yi yazarken pek çok hesap hatası yapmış olduğunu, öyle ki, "çaresizlik içinde [kendini] hızla cebiri gözden geçirmeye verdiği"ni yazıyordu. "Aritmetikle hiçbir zaman başım hoş olmadı," diye itiraf ediyordu, "ama cebirle yan yoldan giderek, hızlıca tekrar olağan yola gireceğim".¹¹⁸ Görüldüğü gibi, ilk başta Marx'ın sayı bilimine ilgisi, ekonomi politik üzerindeki incelemeleriyle ve bunların ortaya çıkardığı belirli teorik sorunları çözmeye duyduğu ivedi gereksinimle bağlantılıydı. Ama konuya bir kez dalınca, tutumunda derin bir değişiklik meydana geldi. Matematik, *Kapital* için yararlı olmasının dışında, başlı başına bir kültürel ilgi kaynağı olup çıktı ve onun entelektüel faaliyetlerinde gerçekten özel bir yer kazandı.

Daha 1860'ta, karısı çiçek hastalığına yakalanınca ve kızları hastalık kapma korkusuyla evden uzaklaşınca, "hemşire" görevi üstlenmiş olan Marx, Engels'e şöyle yazıyordu: "[*New-York Tribune* için] yazı yazmam neredeyse hiç söz konusu değil. Gereken zihin dinginliğini sürdürmeme yardımcı olan tek uğraş matematik."¹¹⁹ Marx, bu alışkanlığını ömrünün sonuna kadar sürdürdü. Bundan aldığı hazzı, Engels'e yazdığı birçok mektupta vurguladı. 1865 Baharında –hâlâ ona ıstırap vermesine karşın, çıbanlar "kafatasını rahatsız etmediği" için "at gibi çalışarak" bitirmeye uğraştığı– *Kapital*'e ara verdiği anlarda, "biraz diferansiyel hesap yaptığı"nı yazıyordu. "Başka her türlü okuma beni her

117 Marx, "Exzerpte aus Werken von Lothar Meyer, Henry Enfield Roscoe, Carl Schorlemmer, Benjamin Witzschel, Wilhelm Friedrich Kühne, Ludimar Hermann, Johannes Ranke und Joseph Beete Jukes", MEGA, IV/31: 443-63.

118 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 11 Ocak 1858, MECW, 40: 244; MEW, 29: 256.

119 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 23 Kasım 1860, MECW, 41: 216; MEW, 30: 113.

zaman çalışma masama itekliyor.”¹²⁰ Marx bunu 1870’li yıllarda sürdürdü¹²¹ ve o on yılın bitiminden itibaren, daha yöntemli şekilde ele alarak, *Matematik Elyazmaları* adıyla bilinen yüzlerce safya yazdı.¹²²

1881’de Marx, sonsuz küçükler (*infinitesimal*) hesabının iki bileşeni olan diferansiyel hesabı ve integral hesabı birbirinden bağımsız olarak (birisi İngiltere’de, diğeri Almanya’da) bulan Isaac Newton’ın (1643-1727) ve Gottfried Wilhelm Leibniz’in (1646-1716) matematik teorileri üzerinde yoğunlaştı.¹²³ Marx bu incelemelerinden sonra, diferansiyel hesaba ilişkin yorumunu yöntemsel olarak sunan ve bulmuş olduğu yöntemi açıklayan iki kısa elyazması kaleme aldı: “Türev Fonksiyon Kavramı Üzerine” ve “Diferansiyel Üzerine”. Marx bu metinlerin ikisini de Engels’e ithaf etti ve bitirir bitirmez, görüşünü almak üzere ona gönderdi.

Marx’ın, kökeniyle başlayarak diferansiyel hesabın tarihi üzerinde çeşitli notlar ve ön taslaklar eşliğinde yaptığı incelemeler,¹²⁴ net bir amaca hizmet ediyordu: dx ve dy diferansiyelleriyle bir

120 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 20 Mayıs 1865, MECW, 42: 159; MEW, 31: 122.

121 Engels’in daha sonra anımsadığına göre, Marx’ın *Kapital* üzerindeki çalışmaları birkaç yıllık bir kesinti oldu: “1870’ten sonra, asıl olarak sağlık durumundaki bozulmalar yüzünden, yine bir ara vermişti. Her zaman olduğu gibi, Marx bu süreyi araştırmalarla doldurmuştu; tarımbilim, Amerika’daki ve özellikle Rusya’daki kırsal ilişkiler, para piyasası ve bankacılık, son olarak doğa bilimleri: jeoloji ve fizyoloji ve özellikle bağımsız matematik çalışmaları, bu döneme ait çok sayıdaki alıntı defterinin içeriğini oluşturur”, Friedrich Engels, “Almanca Birinci Basıma Önsöz”, Karl Marx, *Capital*, Volume II, MECW, 36: 7’de.

122 Bkz. Sofya Yanovskaya, “1968 Rusça Basıma Önsöz”, Karl Marx, *Mathematical Manuscripts* (Londra: New Park Publications, 1983), IX’da. Marx’ın matematik incelemelerindeki en ilginç yorumlardan bazılarını ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Pradip Baksi, haz., *Karl Marx and Mathematics: A Collection of Texts in Three Parts* (New Delhi: Aakar Books, 2019).

123 Newton ile Leibniz arasında hararetli bir tartışma çıktı, ikisi de birbirini aşırı-macılıkla suçladı ve “hedefe ilk varan”ın kendisi olduğunu iddia etti. Bkz. Alfred Rupert Hall, *Philosophers at War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 234.

124 Marx, *Mathematical Manuscripts*, 35-106; *Mathematische Manuskript* (Kronberg: Scriptor Verlag GmbH 1974), 75-129.

asal matematiğin varlığını çürüterek, sonsuz küçükler hesabının temellerini eleştirmek.¹²⁵ Marx bu araştırmanın akışı içinde, diferansiyel hesabın Newton ve Leibniz tarafından geliştirilen “gizemli” temeline özellikle işaret etti, çünkü ikisi de bunun nasıl olup bittiğine ilişkin resmî bir açıklama yapmadı. Marx, [diferansiyel hesabı] bu temeli tanımlamadan ortaya attıkları için onları eleştirdi.¹²⁶

Tezlerini Marx'ın büyük ilgiyle incelediği Jean d'Alembert (1717-1783) ve Joseph-Louis Lagrange (1736-1813) gibi başka matematikçiler daha önce bu olumsuz yöne parmak basmışlardı. Ne var ki birincisi akılcı yöntemi ve limit kavramını, ikincisi ise katıksız cebirsel yöntemi ve türev fonksiyon kavramını kullanan bu matematikçilerin ikisi de Marx'ın saptadığı sorunu çözememişti.

Bu incelemelerin sonunda hâlâ tatmin olmayan Marx, diferansiyel hesabın “gizemli” değil, kavramsal olarak temellendirilmiş sağlam bir biçimsel tanımını aramaya karar verdi. Ama bu konudaki en son araştırmalara aşına değildi, çünkü uzmanlık literatürüne ilişkin bilgileri, 19. yüzyıl başındaki buluşlarda durup kalmıştı. Marx, iki çağdaş matematikçinin, Augustin Cauchy (1789-1857) ile Karl Weierstrass'ın (1815-1897) çalışmalarını okuma olanağı bulamadı;¹²⁷ bulabilseydi, kendisi için koyduğu hedefe doğru belki de ilerleyebilecekti.¹²⁸

125 Bkz. Lucio Lombardo Radice, “Dai ‘manoscritti matematici’ di K. Marx”, *Critica Marxista*, no. 6 (1972): 273. Elyazmalarında Marx, türevsel ya da diferansiyel simgeler içermeyen her ifade için “cebirsel” terimini, dx ve dy gibi diferansiyel hesaba özgü biçimler içeren ifadeler için ise “simgesel” terimini kullandı.

126 Newton'ı ve Leibniz'i savunmak için, bu hesap yöntemini, bazı geometrik sorunları çözmek amacıyla yalnızca cebirsel bir çare olarak –farklı içeriklerle ve bakış açılarıyla– geliştirdiklerine işaret edilmelidir. Onlar, bunun gizemli ve tanımsız olarak kalan temellerini açıklamakla ilgilenmediler.

127 Dahası, matematiksel simgeciğin gerçek dünyadaki somut süreçleri aslına uygun yansıtmayı gerektigiğine inanan Marx'ın bu kanısı, günümüzde bazılarına safılık gibi gelebilir.

128 Farklı bir görüş için bkz. Yanovskaya, “Önsöz”, XI-XII.

Engels, kendi payına, en sonunda Ağustos 1881’de “gözünü karartarak”, Marx’ın *Matematik Elyazmaları*’nı “enine boyuna inceleme”ye girişti. Marx’a mektup yazarak tebriklerini bildirdi. “Buna mantıklı gerekçeler üretemeyen birçok matematikçinin uzun zamandan beri savunduğu şeyi, yani diferansiyel bölümün prototip, dx ve dy diferansiyellerinin ise türev olduğunu, en sonunda burada açıkça görebiliyoruz.” Engels, konuya kendisini öylesine kaptırmıştı ki, mesele yalnızca “gün boyu kafasında dolaşıp durmakla” kalmadı, “gerçekten de, [kendi] oyun kartlarını seçip ayırması için bir adama verdiği ve adamın desteyi alıp kaçtığı bir rüya görmesine” de yol açtı.¹²⁹

Marx, Engels ve ikisinin ortak arkadaşı Samuel Moore (1838-1911) arasında bu sorunla ilgili tartışmalar, ertesi yılın sonuna kadar sürdü. Kasım 1882’de Marx, “diferansiyel hesabın geometriye uygulanmasında, yani geometrik simgeselleştirmede pratik olarak hiçbir esaslı değişiklik meydana gelmediğini söyleyerek, analizin bu tarihsel gelişimini tümüyle reddetme”sinin mümkün olduğuna hâlâ inanıyordu.¹³⁰ Ne var ki Marx, beklentilerin aksine, British Museum kütüphanesinde araştırmasını daha ileriye taşıma ve “çeşitli yöntemlerin ayrıntılı bir irdelemesine geri dönme” fırsatı bulamayacaktı.

Marx’ın diferansiyel hesaba duyduğu ilgi, yaşamının bu en son döneminde *Kapital* üzerindeki çalışmasıyla artık doğrudan ilintili değildi. Marx, matematiğin iktisada uygulanmasından çok, saf matematik üzerine odaklandı, oysaki 1870’lerde, “krizleri yöneten temel yasaları matematiksel olarak belirlemek”¹³¹

129 Friedrich Engels’ten Karl Marx’a, 18 Ağustos 1881, MECW, 46: 131-2; MEW, 35: 23-5. Engels, Marx’ın mezarı başında yaptığı konuşmada, bu incelemelerin kalıcı değerine işaret etti: “Marx, araştırma yaptığı her alanda (...), matematik alanında bile, bağımsız buluşlar yaptı,” Frederick, Engels, “Karl Marx’ın Cenaze Töreni”, MECW, 24: 468.

130 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 22 Kasım 1882, MECW, 46: 380; MEW, 35: 114.

131 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 31 Mayıs 1873, MECW, 44: 504; MEW, 33: 82. Marx’ın 1870’lerde *Kapital*’in Üçüncü Cildi üzerindeki çalışmasını ilerleten ince-

istemmişti. Bazı uzmanların iddialarına¹³² karşın, Marx'ın sınırlı güçleri, kendine ait bir matematik metni yazmaya niyetlenmesi olasılığını ortadan kaldırıyor.

Ne var ki bu son döneme ait *Matematik Elyazmaları*, Marx'ın matematiğe olan yoğun ilgisinde en ayırt edici olan yanı gösteriyor. Her şeyden önce bu, onun bir toplumsal tahlil yöntemi arayışı için yararlı bir zihinsel uyarandı. Sonunda, matematik onun için neredeyse fiziksel bir alan olup çıktı: Bazen civelek bir alan, ama en önemlisi, büyük kişisel sıkıntı çektiği anlarda sığınabildiği bir alan.

4. DÜNYA YURTTAŞI

Marx, kendini tümüyle yoğun teorik incelemelere vermiş olmasına karşın, döneminin ekonomik ve uluslararası siyasal olaylarıyla ilgilenmeyi hiçbir zaman bırakmadı. Belli başlı “burjuva” gazetelerini okumasına ek olarak, işçi sınıfına yönelik Almanca ve Fransızca basın organlarını da düzenli olarak aldı ve inceledi. Hep meraklı biri olarak, dünyada olan bitenleri öğrenip bilgilenmek için, güne daima haberleri dikkatle okuyarak başladırı. Çeşitli ülkelerin önde gelen siyasal ve entelektüel kişileriyle yaptığı yazışmalar, çoğu kez, bilgilenmek için bir diğer değerli kaynaktı, ona çok çeşitli konularla ilgili yepyeni uyarılar ve daha derin bilgiler sağlıyordu.

1881'in başında, o zamanlar Hollanda'daki ana sosyalist siyasal güç olan *Sosyal Demokrasi Birliği*'nin [*Sociaal-Democratische Bond*] önde gelenlerinden Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), Marx'ın komünizme geçişle ilgili görüşlerini bir kez daha açıklamasına vesile oldu. Avrupa proletaryasının en büyük partilerini yeni bir Enternasyonal çatısı altında birleştir-

lemelerden örnekler için bkz. 1875 tarihli oylumlu elyazması: Karl Marx, “Mehrerterate und Profitrate mathematisch behandelt”, MEGA2, II/14: 19-150.

132 Bkz. Alain Alcouffe, “Giriş”, haz. Alcouffe, *Les manuscrits mathématiques de Marx* (Paris: Economica, 1985), 20-1'de.

mek amacıyla o yılın sonunda düzenlenecek bir sosyalist kongre yaklaşırken,¹³³ Nieuwenhuis, belirleyici önem taşıdığına inandığı bir soruyu Marx'a yöneltti: Devrimci bir hükümetin, iktidara geldikten sonra, sosyalizmin başarısını garantilemek için, siyasal ve ekonomik mahiyette hangi yasama önlemlerini alması gerekirdi?

Geçmişte olduğu gibi Marx, böyle soruları genel bir formülle yanıtlamaya karşı olduğunu söyledi; gerçekte, bu tür soruların “anlamsız” olduğu düşüncesindeydi, çünkü “yapılması gereken ve gelecekteki herhangi bir verili, belirli anda derhal yapılacak olan şey, tümüyle ve tamamen, eyleme geçilecek olan somut tarihsel koşullara bağlıdır”. Soyut olarak ortaya atılınca, bu “temelsiz bir sorun”du ve “verilecek tek yanıt, sorunun kendisinin bir eleştirisi olabilir”di.¹³⁴ Marx gelecekteki özgür toplumun nasıl görüneceğine ilişkin öngörülerde bulunmakla ilgilenmek yerine, o toplumun ulaşılabilir olmasını sağlayacak koşullar üzerine odaklandı. Marx bu nedenle, Nieuwenhuis'e kesin bir dille yanıt vererek, “çözümünün unsurlarını terimlerinde içermeyen bir denklemi çözme”nin imkânsız olduğunu söyledi. Dahası, şundan emindi ki,

gelişmeler, hükümetin öncelikle ilk arzu edilen şeyi –sonuç alıcı eylem için gerekli zamanı bulmayı– sağlayacak kadar burjuva kitlesinin gözünü korkutacak türden önlemleri alabileceği bir aşamaya ulaşmadıkça, bir ülkede sosyalist bir hükümet başa geçmeyecektir.¹³⁵

Marx'a göre sosyalist bir üretim ve tüketim sistemi kurulmasının, kesinlikle salt iktidar merkezinin ele geçirilmesiyle başarıla-

133 İlk önce Zürih'te yapılması planlanan kongre, polislin yasaklaması nedeniyle, en sonunda Ekim ayında daha küçük bir kent olan Chur'da [İsviçre'nin Graubünden kantonunun merkezi] toplandı.

134 Karl Marx'tan Ferdinand Domela Nieuwenhuis'e, 22 Şubat 1881, MECW, 46: 66; MEW, 35: 160.

135 A.y.; a.y.

mayacak uzun ve karmaşık bir süreç olacağı açıktı. Gerçekte, “bir halk zaferinin sonucu olarak birdenbire kurulmuş bir hükümetin içinde bulunacağı zor durumun özgül şekilde sosyalist” hiçbir yanı olmazdı. Devrimci bir hükümetle ilgili biricik somut deneyim olan Paris Komünü, hiçbir şekilde referans (başvurulacak örnek) olarak görülemezdi. Çünkü o, çok özel bir olguydu, “salt bir kentin olağanüstü koşullarda ayaklanması”ydı, siyasal liderlerinin çoğu “hiçbir anlamda sosyalist değildi, olamazdı da”.¹³⁶

Marx, kendi zamanındaki işçi sınıfının durumu ile *Ancien Régime*'in yıkılmasından önceki Fransız burjuvazisinin durumunu karşılaştırarak, proleter cephenin daha geri olmadığını savundu:

1789'dan önce Fransız burjuvazisinin genel talepleri, aşağı yukarı, bugün kapitalist üretimin olduğu tüm ülkelerde proletaryanın oldukça büyük bir örneklik gösteren birincil, ivedi talepleri kadar iyi tanımlanmıştı. Ama 18. yüzyılda yaşayan herhangi bir Fransız, Fransız burjuvazisinin taleplerinin ne şekilde uygulanacağı konusunda en ufak fikre *a priori* [önceden] sahip olabilir miydi?¹³⁷

Daha genel olarak, Marx şu kanısından hiçbir zaman vazgeçmedi:

Gelecekteki bir devrimin eylem programına ilişkin öğretisel ve ister istemez hayali bir kestirim, yalnızca dikkatleri güncel mücadeleden saptırmaya yarar. Dünyanın sonunun yakın olduğu hayali, ilk Hristiyanların Roma İmparatorluğu'na karşı mücadelesine esin verdi ve zafere güvenmelerini sağladı. Yürürlükteki toplumsal düzenin şimdi durmaksızın gözlerimizin önünde sürüp giden kaçınılmaz dağılışına ilişkin bilimsel içgörü; eski hükümet umacılarının kırbacı altında öfkesi gitgide kabaran kitlelerin kendisi; üretim araçlarının gelişiminde eş zamanlı olarak kaydedilmekte olan devasa ve olumlu ilerlemeler –tüm bunlar,

¹³⁶ A.y.; a.y.

¹³⁷ A.y., MECW, 46: 66-7; a.y., MEW, 35: 160-1.

gerçekten proleter bir devrimin patlayacağı anın yeterli güvence-sidir, bunun ilk (elbette ideal olmayacak) *modus operandi*'sinin [işleyiş tarzının] dolaysız koşulları da hazır olacaktır.¹³⁸

Nieuwenhuis'in sözünü ettiği yaklaşan sosyalist kongreye ilişkin birkaç söz ederek mektuba son veren Marx, yaklaşık on yıl boyunca eş güdümünü sağladığı örgütün ilkeleri doğrultusunda yeni bir ulusaşırı örgütün hemen yaratılması olasılığıyla ilgili kuşkularını gizlemedi:

Bana kalırsa, yeni bir uluslararası işçi birliği için kritik konjonktüre henüz ulaşılmamıştır; dolayısıyla ben, tüm işçi kongrelerini ve/veya sosyalist kongreleri, şu ya da bu özgül ülkede var olan dolaysız, somut koşullarla bağlantılı olmadığı ölçüde, yalnızca yararsız değil, zararlı da görüyorum. Bunlar, şaşmaz şekilde, temcit pilavı gibi ısıtılıp ısıtılıp ortaya sürülen bir sürü genel bayagılığa saplanıp fiyaskoyla sonuçlanacaktır.¹³⁹

Marx'ın yazıdığı kişilerden bazıları, ilk basımı 1879'da yapılan ve birçok dilde milyonlarca satılan ABD'li iktisatçı Henry George'un (1839-1897) *Progress and Poverty (İlerleme ve Yoksulluk; 1879)* adlı yapıtındaki bir önerisini de ona sordu. George'un o günkü basında çok ses getiren tezi, tüm diğer mevcut vergilerin yerine tek bir arazi değeri vergisinin getirilmesi gerektiği yönündeydi:

Hükümet zaten vergilendirmeye bir miktar rant alıyor. Vergi yasalarımızda yapılacak birkaç değişiklik, neredeyse tümünü alabiliriz. (...) Bu nedenle, kamusal kullanım için toprak rantına vergilendirme yoluyla el koymamızı öneriyorum. (...) Bu biçimiyle toprak sahipliği, tıpkı şimdi olduğu gibi kalır. Hiç kimse-nin mülkünün elinden alınması gerekmez. Herhangi birinin sahip olabileceği toprak miktarına kısıtlama getirilmesi gerekmez. Eğer rant, devletçe vergilerle alınsaydı, o zaman toprak –kimin

138 A.y., MECW, 46:67; a.y., MEW, 35: 161.

139 A.y.; a.y.

adına ya da hangi parsellerle tasarruf edilirse edilsin– gerçekten ortak mülkiyet olurdu. Topluluğun her üyesi, toprak sahipliğinin getirisinden pay alırdı. (...) Gerçekte, rant miktarı güncel hükümet gelirlerini aştığı zaman, fazlalık rantı soğurmak için arazi vergisini fiilen artırmak gerekecektir. Rant vergilendirmesi, diğer vergileri tasfiye ettiğimiz ölçüde artardı. Demek ki, şunu önererek, tezimizi pratik biçime sokabiliriz: Arazi değerleri üzerindeki vergi hariç, tüm vergileri tasfiye etmek.¹⁴⁰

Alman devrimci siyasal göçmen Friedrich Sorge'nin (1828-1906) yanı sıra John Swinton ve Amerikalı sosyalist Willard Brown (?), ilerlemenin ve yoksulluğun birlikte varlığı paradoksunu çözmek için bu öneriye ilişkin görüşünü sordukları zaman, Marx buna yanıt verme zorunluluğu hissetti. “Kitap hakkındaki çok kısa değerlendirme”si, sıklıkla olduğu gibi, küçümseyiciydi. Marx, George'un “yetenekli bir yazar” olduğunu kabul ederek, ABD’de bu kitaba yağdırılan övgülerin çoğunun, “başarısız olsa bile, ortodoks ekonomi politikten kurtulmaya yönelik bir ilk girişim”i temsil etmesi gerçeğinden kaynaklandığını belirtti. Ama bu iki küçük ödün dışında, Marx, bir teorisyen olarak kendisine “tümünden geri kalmış” görünen okyanusun karşı yakasındaki iktisatçının görüşlerini yerden yere vurdu. George, “artık değerın mahiyetini hiç anlamamış” ve “artık değerın bağımsız hâle gelen bileşenlerine dair –kâr, rant, faiz vb. arasındaki ilişkilere dair– spekülasyonlar”da kaybolup gitmişti.

Marx, George'un yalnızca “temel ilke”sine¹⁴¹ karşı çıkmakla kalmadı, bu ilkenin özgün olduğunu da reddetti. Marx ve Engels'in kendileri de gençlik günlerinde, *Komünist Manifesto*'da, işçi sınıfının en ileri ülkelerde iktidarı ele geçirmesinden sonra alması gereken on önlemden biri olarak “toprak

140 Henry George, *Progress and Poverty* (New York: Robert Schalkenbach Foundation, 2006), 224-5.

141 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 20 Haziran 1881, MECW, 46: 99-101; MEW, 35: 199.

mülkiyetinin kaldırılmasını ve tüm toprak rantlarının kamusal amaçlarla kullanılmasını”¹⁴² savunmuşlardı.

Marx’ın Swinton’a anımsattığına göre, “Ricardo’nun ilk izdeşleri –radikal olanlar– toprak rantına devletçe el konulmasıyla her şeyin düzeltileceğini daha önce hayal etmişlerdi”.¹⁴³ Marx, 1847’de *Felsefenin Sefaleti*’nde, eğer “Mill, Cherbuliez, Hilditch ve başkaları gibi iktisatçılar, vergilerin yerini almak üzere rantın devlete devredilmesini talep ettiler”se, bu, “sanayi kapitalistlerinin, yararsız bir şey olarak, burjuva üretiminin genel bünyesi üzerinde gereksiz bir yük olarak gördükleri toprak sahiplerine besledikleri nefretin açık sözlü bir ifadesi”ydi.¹⁴⁴ Çağdaş toplumdaki eşitsizlikleri gidermek için kesinlikle yeterli değildi.

Marx, Sorge’ye verdiği yanıtta, geçmişte benzer fikirler ortaya atan başka yazarlardan söz etti. Örneğin Jean Hyppolite Colins (1783-1859), “bu işlemin, bugünkü üretim tarzının doğasında yatan zıtlıklara çözüm getirdiğini ilan ederek, İngiliz radikal burjuva iktisatçılarının bu arzusunu her derdin sosyalist bir devası” yapmayı denemişti. Johann Rodbertus’un (1805-1875) iz-

142 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, 6: 505; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, 4: 481.

143 Karl Marx’tan John Swinton’a, 2 Haziran 1881, MECW, 46: 93; MEW, 35: 191. Engels’e göre de “devlet = sosyalizm” denklemi kesinlikle kabul edilemezdi. Mart 1881’de Bernstein’a yazdığı gibi: “Devletin serbest rekabete her türlü müdahalesini: koruyucu gümrük tarifelerini, loncaları, tütün tekeli, sanayi kollarının, Denizaşırı Ticaret Şirketi’nin, kraliyet porselen fabrikasının millileştirilmesini ‘sosyalizm’ diye nitelemek, Manchester burjuvazisinin çıkarıcı yalan beyanından başka bir şey değildir. Bu, eleştirmemiz ama inanmamamız gereken bir şeydir. Eğer buna inanır ve bunun üzerine teorik bir tez oturtarsak, bu sözde sosyalizmin, bir yanda feodal gericilikten başka bir şey olmadığı, öte yanda ise ikincil amaç olarak mümkün olduğu kadar çok sayıda proleterleri devlete bağımlı birer memura ve emekliye dönüştürmeyi, disiplinli bir memur ve asker ordusunun yanı sıra benzer bir işçi ordusu örgütlemeyi hedefleyen bir zorbalık bahanesinden başka bir şey olmadığı kanıtlandığı anda, o tez, öncülleriyle birlikte çökecektir. Fabrika şefleri yerine yetkili memurların dayattığı zorunlu oy kullanma –bu ne hoş sosyalizm öyle!” Friedrich Engels’ten Eduard Bernstein’a, 12 Haziran 1881, MECW, 46: 74; MEW, 35: 170.

144 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, MECW, 6: 203; *Das Elend der Philosophie*, MEW, 4: 171.

deği olan, “aklı kıt Prusyalı banker ve piyango bileti koleksiyoncusu” ekonomist Adolph Samter (1824-1883) ise “bu ‘sosyalizm’i koskoca bir cildi dolduracak kadar şişirmiş” ve *Sosyal Doktrin: İnsan Toplumunda İhtiyaçların Doyurulması Üzerine* başlığıyla 1875’te yayınlamıştı.

Marx’a göre, George’un kitabı, diğer örneklerden “çok daha bağışlanamaz” olmasına karşın, bu düşünce geleneğine tam uyuyordu. “Geniş halk kitlesi için toprağın [bir zamanlar] ve belirli bir ölçüde [halen] nispeten erişilebilir olduğu” ABD’nin bir yurttaşı, “kapitalist ekonominin ve buna koşut olarak işçi sınıfının köleleşmesinin, başka herhangi bir ülkeden daha hızlı ve daha arsızca gelişmesi”nin¹⁴⁵ nasıl mümkün olduğunu açıklamış olmalıydı. Ama Marx şunu belirtti:

Tüm bu “sosyalistler”in (...) ortak yanı budur –ücretli emeğin ve dolayısıyla, kapitalist üretimin de varlığını sürdürmesine olanak tanırlarken, kendilerini ve dünyayı yanıltarak, rantın Devlete ödenen vergiye dönüştürülmesiyle, kapitalist üretimin tüm istismarlarının kendiliğinden ortadan kalkması gerektiğine inandırmaya çaba gösterirler.¹⁴⁶

Öyleyse, niyetleri ne olursa olsun, George’un ve benzer kadadaki yazarların teorileri, “kapitalist rejimi kurtarıp korumak ve gerçekte, şimdikinden daha da geniş bir temelde yeniden kurmak için, sosyalizm süsü verilmiş bir girişimden ibaret”ti.¹⁴⁷

145 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 20 Haziran 1881, MECW, 46: 100-1; MEW, 35: 199-200.

146 A.y., MECW, 46: 101; a.y., MEW, 35: 200.

147 A.y., MECW, 46: 101; a.y., MEW, 35: 200. Ayrıca bkz. Hyndman’ın tanıklığı: “Marx [kitaba] göz attı ve bir tür dostça küçümsemeyle yorum yaparak, ‘Kapitalistlerin son çaresi’, dedi.” Hyndman, gazeteci üslubunun kitleler üzerindeki olumlu etkisini ısrarla vurgulamasına karşın, Marx, belki de George’un ününü azıcık kiskanarak, “buna sağlam bir iddia olarak bakacak gibi değildi”. Dediğine göre, “yanlışın açıklanıp yayılması, hiçbir zaman halka herhangi bir yarar sağlamaz: ‘Yanlışı çürütmeden bırakmak, entelektüel ahlaksızlığı teşvik etmektir. Daha ileri gidecek on kişiye karşılık, yüz kişi çok kolaylıkla George’un yanında durabilir ve bu tehlike, göze alınamayacak kadar büyüktür’”, Hyndman, *Adventurous Life*, 258-9.

Sonuç olarak Marx, “bu türden her derde deva tacirlerinin şaşmaz alamet-i farikası” olarak gördüğü George’un “tiksindirici hadsizliğine ve küstahlığı”na¹⁴⁸ verdi veriştirdi.

Marx, 1881 yılı boyunca dünya olaylarını gözlemlemeyi ve bu olaylar hakkında yoldaşlarıyla, aile üyeleriyle yorumlar yapmayı sürdürdü. Özellikle, Şubat ayında Danielson’a yazdığı uzun bir mektup, çeşitli ülkelerdeki duruma ilişkin bazı paha biçilmez gözlemler içeriyordu.

Marx için her zaman öncelik taşıyan ekonomik çöküntülere ve İngiltere başta olmak üzere 1873’te birçok ülkeyi vuran Büyük Buhrana ilişkin inceleme, araştırmacının ilgisini kışkırttı ve militanın umutlarını güçlendirdi. Birleşik Krallık’taki finansal olaylar hakkında şöyle yazıyordu: “Eğer İngiltere’nin içinden geçtiği büyük sanayi ve ticaret krizi, Londra’da mali çöküntüyle sonuçlanmadan geçip gittiye, bu istisnai durum ancak Fransız parasından dolaydı.”¹⁴⁹

Bu düşüncelere, genel ekonomik bağlam hakkında bir betimleme eşlik ediyordu. İktisadi bunalım, üretkenlikteki belirgin düşüşle ve ihracattaki çarpıcı durgunlukla kendini açığa

148 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 20 Haziran 1881, MECW, 46: 101; MEW, 35: 201. George’un Marx’la ilgili sözleri de ilginçtir. Marx’ın ölümünden sonra belirttiğine göre, onun yazılarını okumamış olmasına rağmen, “tüm yaşamını, toplumsal koşulların iyileştirilmesi çabalarına adanmış bir adama derin saygı” duyuyordu. Philip S. Foner, haz., *Karl Marx Remembered: Comments at the Time of His Death* (San Francisco: Synthesis Publications, 1983), 101’de. Ama ertesi yıl, Hyndman’a gönderdiği bir mektupta, Marx’ın “tahlil gücünden ve mantıklı düşünce alışkanlıklarından yoksun olduğu”nu vurguladı. Henry George, *An Anthology of Henry George’s Thought*, haz. Kenneth C. Wenzer (Rochester: University of Rochester Press, 1997), 175. Massachusetts Institute of Technology rektörü Francis Walker’a (1840-1897) yazdığı iki mektupta ise Marx’ı, “kafası bulanıklıkların prensi” ve “sığ düşünür” olarak tanımladı (a.y., 78, 177). Roy Douglas’ın belirttiğine göre, “Marx 1883’te ölünce (...) herhâlde Prusyalı Sosyalistin adını olsun duymuş her kişiye karşılık, Henry George hakkında tartışmalara katılan düzinelerce İngiliz vardı”, Roy Douglas, *Land, People and Politics: A History of the Land Question in the United Kingdom, 1878-1952* (Londra: Allison and Busby, 1976), 48. Birkaç yıl içinde işler tamamen değişecekti.

149 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 62; MEW, 35: 156.

vurmuştu. Britanya dünyanın atölyesi olmaktan artık çıkmış ve önceki on yıllarda yaşanan “Viktoryen zenginlik” yalnızca anılarda kalmıştı. Marx özellikle şuna işaret etti:

İngiliz demiryolu sistemi, Avrupa Kamu Borcu sistemiyle aynı eğik düzlemde yuvarlanıp gidiyor. Farklı demiryolu şebekelerinin direktörleri arasındaki hâkim kodamanlar, yalnızca şebekelerini, yani mutlak olarak hükmettikleri “toprakları”nı genişletmek için –sürekli artan şekilde– yeni borç sözleşmeleri yapmakla kalmıyor, bu genişlemeyi, alacaklılara, imtiyazlı hisseler vb. ödemeleri gereken faizleri ödemelerine ve zaman zaman da temettüleri azıcık artırmak yoluyla, çok istismar edilen adi hissedarların ağzına bir parmak bal çalmalarına olanak sağlayan yeni borçlara girmek üzere yeni gerekçeler yaratmak için de kullanıyorlar. Bu şirin yöntemin er ya da geç çirkin bir felaketle son bulması kaçınılmazdır.¹⁵⁰

Marx, Atlantik’in öte yakasındaki olaylara da bir o kadar ilgi gösterdi. Çinlilerin etnik şiddete hedef oldukları Temmuz 1877’deki San Francisco İsyanı bu olaylardan biriydi. Kasım 1880’de Marx, “Kaliforniya’daki ekonomik koşullar” hakkında ABD’den kendisine “dişe dokunur malzeme” göndermesini Sorge’den birkaç kez istedi. “Başka hiçbir yerde kapitalist merkezleşmenin yol açtığı devrim, böyle hızla ve böyle küstahça meydana gelmediği için”¹⁵¹ çok önemli saydığı bölgeye ilişkin tahlilini azimle sürdürmeyi kabul etmişti. Araştırması için gerekli malzemeyi aldıktan kısa süre sonra Marx, George’un *The Popular Science Monthly*’de yayınlanan “Kaliforniya’da Kearney Kışkırtması” (1880) başlıklı makalesinden bazı parçalar seçti. 1873 Büyük Buhranının sonucu olarak gitgide artan yoksulluk bağlamında, bu makaleden etkilenen Marx da Dennis Kearney’nin (1847-1907) Çinli işçilere karşı ırkçı demagojisi ve Birleşik Devletler İşçi Partisi’nin buna karşı kampanyası üzeri-

150 A.y., MECW, 46: 63; a.y., MEW, 35: 156.

151 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 5 Kasım 1880, MECW, 46: 46; MEW, 34: 478.

ne odaklandı. “Çinliler Gitmeli!”¹⁵² sloganını kullanan Kearney, işçilerin süregiden krize duydukları öfkenin göçmenlere karşı yöneltilebileceğini düşünmüş ve yoksullar arasında çatışmalar çıkarmak için bunu kullanmıştı. Marx’ın aynen aktardığı George’un gözlemine göre, “komünizm ya da sosyalizm (bu terimlerden anlaşılan, köklü toplumsal değişikliklere duyulan istekti)”, işçilerin çoğunun desteğini kazanamamıştı, çünkü “çalışan sınıfların dikkati, büyük ölçüde Çinlilerin varlığı üzerinde yoğunlaşarak, ücretlerin düşüşü ve iş bulmanın zorluğu konusunda yeterli bir açıklama gibi görünen bir izlenimi onlarda oluşturdu.”¹⁵³ Özellikle göç dalgalarından sonra, işçiler arasındaki çatışmaların, onların dikkatini kapitalist toplumdaki gerçek sorunlardan saptırmak için burjuvazinin kullanabildiği güçlü bir silah olduğunu Marx çok iyi biliyordu. Ama sınıf mücadelesinin zorlukları ve çelişkileri konusunda gitgide daha uyanık davranmasına karşın, işçi hareketinin devrimci potansiyeline ilişkin büyük beklentilerini korudu.¹⁵⁴

Marx, büyük bir ABD’li demiryolu yapımcısı olan ve devasa vurgun işlemleri yoluyla dönemin en zengin, en sefih adamlarından biri hâline gelen (“soyguncu baronların kralı”¹⁵⁵ olarak, hak

152 Karş. Selig Perlman, “Kaliforniya’da Çinli Karşısı Kışkırtma”, John R. Commons ve bşk., *History of Labour in the United States* C. 2 (New York: Macmillan, 1918), 254’te.

153 Henry George, “Kaliforniya’da Kearney Kışkırtması”, *The Popular Science Monthly* 17 (Ağustos 1880): 435. Marx’ın notları için bkz. Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 161.

154 David Smith, “Zorunlu Göç Yoluyla Birikim: *Kapital*’den ve Marx’ın Geç Dönem Elyazmalarından İçgörüler”, Marx 201: *Rethinking Alternatives*’de [haz. Marcello Musto ve Alfonso M. Iacono (Londra: Palgrave, 2020)], Marx’ın son yıllarındaki notlarıyla ilgili şu gözlemden bulundu: “Paris Komünü’nün parlak anısı hep canlı kaldı (...). Ama Marx, emeğin hiç de yekpare bir kristal olmadığını anladı. Emeğin çelişkilerine ilişkin kanıtlar gitgide belirginleşiyor ve ivedilik kazanıyordu” (a.y.).

155 Bkz. Edward J. Renehan, *Dark Genius of Wall Street: The Misunderstood Life of Jay Gould, King of the Robber Barons* (New York: Basic Books, 2006); Maury Klein, *The Life and Legend of Jay Gould* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), 393.

etmediği söylenemeyecek bir ün kazanan) Jay Gould'un (1836-1892) finansal çöküşünü de yakından izledi. Gould, New York ile Kuzeydoğu arasındaki tarihî hattı işleten Erie Demiryolu Şirketi'nin sahibiydi ve 1879'da, Pasifik kıyısındaki birçok eyalette Union Pacific Demiryolu dâhil üç büyük demiryolu ağı ile Mississippi Nehri'nin doğusunda hizmet veren Missouri Pacific Demiryolu'nu denetimi altına aldı. Tüm bu hatların uzunluğu 16.000 kilometreyi, yani ülkedeki toplam hat uzunluğunun dokuzda birini buluyordu. Gould, 1881'de Western Union'ı devralarak imparatorluğunu daha da genişletti.

Amerikan toplumundaki gelişmelerle öteden beri ilgilenen Marx, Gould'un yükselişini izlemeden ya da kamuoyunda uğradığı saldırılara karşı kendini savunma tarzı hakkında yorum yapmadan edemezdi:

Birleşik Devletler'de, demiryolu kralları, yalnızca daha önce olduğu gibi Batı'daki çiftçilerin ve diğer sanayi "müteşebbisleri"nin değil, büyük ticaret –New York Ticaret Odası– temsilcilerinin de saldırılarına hedef olmuştu. Ahtapot demiryolu kralı ve finansal düzenbaz Gould, New York ticaret kodamanlarına kendi açısından şöyle seslendi: "Demiryollarına saldırıyorsunuz, çünkü şimdi kimseden rağbet görmediklerine bakarak, bunların en savunmasız durumda olduğunu düşünüyorsunuz; ama dikkat edin: Demiryollarından sonra, her türlü şirkete (...); ardından, zamanla, tüm sermaye ortaklığı biçimlerine; en sonunda da tüm sermaye biçimlerine sıra gelecektir; siz, böylelikle, halk arasında eğilim olarak zaten gitgide yayılmakta olan Komünizmin yolunu döşüyorsunuz".¹⁵⁶

Marx, Birleşik Devletler'de bu eğilimin gerçekten kendini göstereceğini umarak, "Bay Gould'un burnu iyi koku alıyor",¹⁵⁷ diye şaka yaptı. Aynı mektupta, Hindistan'daki olaylara da değindi ve "İngiliz yönetimini, genel bir patlama

156 Karl Marx'tan Nikolai Danielson'a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 63; MEW, 35: 156-7.
157 A.y.; a.y., MEW, 35: 157.

değilse bile ciddi karışıklıkların beklediği”ni¹⁵⁸ öngörecektik kadar ileri gitti. Sömürü derecesi gitgide daha da katlanılmaz hâle gelmişti:

İngilizlerin onlardan her yıl toprak kirası, Hindulara hiçbir yararı olmayan demiryollarından kâr payı, askeri ve sivil hizmet personeli için maaş, Afganistan ve diğer savaşların masrafları vb. vb. biçiminde aldıkları –herhangi bir eşdeğer karşılığı olmadan ve her yıl Hindistan içinde kendilerine mal ettiklerinden tamamen ayrı olarak, Hintlilerin yalnızca haksız yere her yıl İngiltere’ye göndermek zorunda kaldıkları metallerin değerlerinden söz edilirse, İngilizlerin onlardan aldıkları– Hindistan’daki 60 milyon tarım ve sanayi emekçisinin toplam gelirinden fazla tutmaktadır! Bu, kanayan bir süreçtir, hem de oluk oluk! Kıtlik yılları, Avrupa’da şimdiye kadar kimsenin beklemediği boyutlarda ve art arda geliyor! Hindular ile Müslümanların iş birliğiyle sürüp giden gerçek bir kaynaşma var; İngiliz hükümeti, bir şeylerin “içten içe mayalandığı”nın farkında, ama kendi parlamenter konuşma ve düşünme tarzlarının aptallaştırdığı bu sığ insanlar (yönetimdekileri kastediyorum), yaklaşan tehlikeyi açık seçik görme, tüm boyutlarıyla kavrama isteği bile duymuyorlar! Başkalarını kandırmak ve onları kandırarak kendi kendini kandırmak –az ve öz sözle, parlamenter akıl budur! İyi ki var!¹⁵⁹

Marx, 1860’lardan beri, İrlanda davasına da yakın dikkat göstermişti. Yıllarca *Fenian hareketine* destek vermiş olan kızı Jenny Longuet’ye yazdığı 11 Nisan tarihli mektupta, bu konudaki bazı düşüncelerini açıkladı. Marx, İrlanda’nın işgaline ve İngilizlerin orada işlediği korkunç adaletsizliklere tümenden karşıydı. Nitekim “modası geçmiş ekolün baş riyakârı ve safsatacısı”¹⁶⁰ William Gladstone’un (1809-1898) 1868’de başbakanlığa atandığını du-

158 A.y.; a.y.

159 A.y., MECW, 46: 63-4; a.y., MEW, 35: 157.

160 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 84; MEW, 35: 180.

yunca, siyasal “misyon”unun “İrlanda’yı huzura kavuşturmak”¹⁶¹ olacağını ilan etti.

Belirleyici önemde bir sorun olan toprak mülkiyeti sorunuyla ilgilenmek için Gladstone’un aldığı ilk önlem, yeşertmiş olduğu beklentileri karşılamakta tamamen yetersiz kaldı. Mevcut yasada değişiklik yapmak üzere 1870’te çıkarılan Toprak Sahibi ve Kiracı (İrlanda) Yasası, durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramadı. Nitekim o on yılın sonuna gelindiğinde, İrlanda, toprak sahiplerinin korkunç gasplarına karşı sayısız protesto eylemine sahne oldu ve gerçekte, İngiliz boyunduruğuna karşı bir ayaklanma “içten içe mayalanıyor”du.

Liberaller Nisan 1881’de ikinci bir yasa –Toprak (İrlanda) Yasası– önerisi sunduklarında, bu öneriyi destekleyenlerin iddialarının aksine, İngiliz toprak sahiplerinin kiracıları karşısında sahip oldukları keyfi gücü kırmayı gerçekten istemeyen bir hükümete Marx yine verdi veriştirdi. Aslında, diye yazıyordu Jenny’ye, “Gladstone, ilk aldığı utanç verici önlemlerle (Alt Kamara üyelerinin ifade özgürlüğüne son verilmesi dâhil), şimdi İrlanda’da gerçekleştirilmekte olan kitlesel toprak tahliyelerine temel oluşturan koşulları sağlamıştır”.¹⁶² Önerilen reformlar, Marx’ın gözünde, “Gladstone’dan istedikleri her şeyi alabilen ve artık Toprak Birliği¹⁶³ karşısında titremesi gerekmeyen Lordların hiç kuşkusuz reddedecekleri ya da aksi hâlde, İrlandalıların kendilerince bile aleyhte oy verecek derecede iğdiş edecekleri katıksız bir aldatmacaydı”.¹⁶⁴ Marx, İngiliz parlamentosunda ön-

161 Bu ünlü söz, Gladstone’un sekreterince aktarıldı, bkz. Edgar J. Feuchtwanger, *Gladstone* (Londra: Allen Rod, 1975), 146.

162 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 84; MEW, 35: 180.

163 1879’da kurulan İrlanda Toprak Birliği, İrlandalı kiracı çiftçilerin çıkarlarını savunan bir siyasal örgüttü.

164 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 84; MEW, 35:180-1. Marx’ın tepkisi hakkında ayrıca bkz. Hyndman’ın o zamanlar kendisiyle yaptığı bir toplantıya ilişkin anısı: “Liberal Parti’nin özellikle İrlanda’ya yönelik politikası hakkında büyük bir öfkeyle konuşurken, yaşlı savaştının çukura kaçmış küçük gözleri parladı, kalın kaşları çatıldı, geniş, güçlü burnu ve yüzü açıkça hırstan

lemler onaylandığı için yanıldı, ama bu önlemlerin İrlanda'daki sorunları çözmeyeceğini öngörmekle haklı çıktı. Yeni yasal düzenleme sonucunda yalnızca birkaç yüz çiftçi toprak satın alabildi –ve birkaç yıl sonra çalkantılar yeniden hız kazandı.

Marx, Jenny'ye birkaç hafta sonra gönderdiği başka bir mektupta, yeniden atağa geçti. "Birleşik Devletler'den mısır ve sığır ithalatı nedeniyle İrlanda'da arazilerin (İngiltere'deki gibi) değer kaybet[mekte olduğu] bir anda", büyük toprak sahiplerine, "mülklerini artık etmediği bir fiyattan satma" olanağı vermenin, Gladstone'un çevirdiği "çok iyi bir dolap" olduğunu görüyordu.¹⁶⁵ İrlanda Parlamenti Partisi'nin önde gelen ismi Charles Parnell'in (1846-1891) Cork'ta yaptığı konuşmayı kocası Charles Longuet'ye okutmasını Jenny'den istedi: "Gladstone'un çıkardığı yeni Toprak Yasası hakkında söylenmesi gerekenlerin özünü, [Charles] orada bulacaktır".¹⁶⁶ Sonuçta, Marx'a göre:

İrlanda toprak sorununun –aslında özellikle İrlanda'ya özgü olmayan– gerçek çapraşıklıkları öylesine büyük ki, bunu çözmenin tek doğru yolu, İrlanda'ya özyönetim tanımak ve böylece onları, çözümünü kendi kendilerine bulmaya zorlamaktır. Ama John Bull, bunu anlamayacak kadar aptal.¹⁶⁷

Genel olarak, Marx'ın İngiliz monarşisi altında yaşamaya istekli olduğu kesinlikle söylenemez. İki kez başbakanlık ve yıllarca Muhafazakâr Parti liderliği yapan Benjamin Disraeli

gerildi ve şiddetli suçlamaları peşpeşe yağdırdı." Hyndman, *Adventurous Life*, 247. Gladstone'un 1880-1881'deki politikaları hakkında bkz. Richard Shannon, *Gladstone*, C. 2, 1865-1898 (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1999), 248-78. İrlanda'yla ilgili tutumları hakkında bkz. Colin Matthew, *Gladstone: 1875-1898* (Londra: Clarendon Press, 1995), 183-210; ve James Camlin Beckett, *The Making of Modern Ireland 1603-1923* (Londra: Faber and Faber, 1981), 389-94.

165 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 29 Nisan 1881, MECW, 46: 90; MEW, 35: 187.

166 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 84; MEW, 35: 180.

167 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 29 Nisan 1881, MECW, 46: 90; MEW, 35: 187. Yaşamının son yıllarında Marx, zaten yaygın olarak kullanılan "John Bull" deyimini, Britanya'yı kişileştiren bir ifade olarak sıklıkla kullandı.

(1804-1881) Nisan'ın 19'unda öldü ve bir "yüceltme" kampanyası başlatıldı. Marx'ın gözünde bu, "John Bull'un kendi büyüklüğüne hayranlık duyarak tatmin olması"nı sağlayan "son Londra çılgınlığı"ydı. Gerçekte, Disraeli'nin ikinci hükümeti (1874-80) peşpeşe olumsuz durumlarla karşılaşmıştı: Dış politikada İkinci Afgan Savaşı ve Güney Afrika'da İngiliz-Zulu Savaşı olarak bilinen kanlı çatışma; ekonomide, tarımsal ve endüstriyel üretimin düşmesi. Disraeli'nin 1880 genel seçimlerinde uğradığı hezimetin nedenleri bunlardı.

Disraeli'nin ölümünden sonra tekrar parlamasını yorumlayan Marx şöyle diyordu: "Nalları dikmeden hemen önce çürük elmalarla ve kokmuş yumurtalarla selamladığınız ölü bir adama şakşakçılık yapmak 'büyüklük' değil mi?" Marx'ın alaycı bir dille belirttiğine göre, belki de burada güdülen niyet, "alt sınıflara, kendilerinin doğal 'üst'ü olanlar her ne kadar 'makam ve yağma' mücadelesi sırasında birbirleriyle kavga etseler de, 'egemen sınıflar'ın liderlerinin her zaman 'büyük ve iyi adamlar' olduklarını gerçeğinin ölümle ortaya çıktığını" öğretmektir.¹⁶⁸

Marx, İngiltere ikliminden de nefret ediyordu. Kızına 6 Haziran'da yazdığı mektupta, İrlandalıların İngiliz başkentinde düzenledikleri protestolara denk gelen "bugünkü ve dünkü iğrenç yağmurlu ve soğuk hava"dan acı acı yakınıyordu. Bu, "gökteki babanın, Londralı avam sığırlar ve koyunlar için her zaman hazırda tuttuğu kötü numaralarından biri"ydi. "Dün, Parnell'in Hyde Park gösterisini yağmurla sabote etti".¹⁶⁹

Marx, Kıta Avrupası'ndaki iki ülkeyi, yani Almanya ile Fransa'yı elbette hiçbir şekilde ihmal etmedi. Geçmişte yaptığı gibi, her fırsatta bu ülkelerle etkin olarak ilgilendi; sol kanat siyasal liderlerle, sosyalist teori kitaplarının yazarlarıyla, gazetelerde proleter hareketi destekleyici yazılar ve değerlendirmeler kaleme alan başkalarıyla buluştu.

¹⁶⁸ A.y.; a.y.

¹⁶⁹ Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 6 Haziran 1881, MECW, 46: 95; MEW 35: 194.

1880 yılı boyunca Marx, özellikle Fransız işçi hareketine yoğun olarak eğildi; elverişli ve uygulanabilir görünen yollarla bu hareketin ilerlemesine katkı yaptı. Çeşitli sosyalist akımların birleşmesinden doğan Fransız Sosyalist İşçi Partisi Federasyonu [*Fédération du parti des travailleurs socialistes de France*], önceki yılın Ekim ayında Marsilya’da bir kongre düzenlemişti. Eski anarşist Paul Brousse’un (1844-1912) başını çektiği “Mümküncüler” ile Jules Guesde’nin (1845-1922) başını çektiği, Marx’ın görüşlerine yakın başka bir akım arasındaki çatışma, kongre çalışmalarına damga vurmuştu. İkinci grup çoğunluğu kazanınca, Marx, yorumunu Sorge’ye şöyle iletti: “Çok karma unsurlardan oluşan antikomünist çete, nihayet Marsilya Kongresinde yenilgiye uğradı.”¹⁷⁰

Seçimler yaklaşırken bir siyasal program hazırlaması gereken Guesde, Marx’tan yardım istedi ve Paul Lafargue, ikisinin Mayıs 1880’de Londra’da buluşmasını ayarladı. İlkbaharda çeşitli Fransız gazetelerinde yayınlanan ve Kasım’da Le Havre’da *Fransız İşçi Partisi’nin* [*Parti Ouvrier Français*] kuruluş kongresinde kabul edilen *Sosyalist İşçilerin Seçim Programı’nın* kökeni buydu. İşçi sınıfının birincil taleplerinin ortaya konulmasına Marx’ın katkısı belirleyiciydi.¹⁷¹ Ücretli emeğe dayalı bir üretim sisteminde işçilerin hiçbir zaman özgür olamayacağı noktasından hareket eden Marx, işçilerin kurtuluşunun ancak “kapitalist sınıfın siyasal ve ekonomik iktidarı yıkıldıktan, tüm üretim araçları yeniden ortak mülkiyete devredildikten”¹⁷² sonra başarılacağını bildirdi. Devamla, işçi sınıfının her türlü ayırım-

170 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 14 Kasım 1879, MECW, 45: 422; MEW, 34: 422.

171 Engels, Bernstein’a yazdığı bir mektupta işin arka planını açıkladı: “Bununla ilgili izlekleri, ona [Guesde’ye], burada, benim odamda, Lafargue’in ve benim yanımda [Marx] dikte etti. [...Bu,] sorunları kitlelere birkaç sözcükle açıklamak üzere hesaplanmış, inandırıcı akıl yürütmenin bir şaheseri idi. Bunun bir benzerini nadiren gördüm ve özlü hâliyle bile bunu şaşırtıcı buldum”, Friedrich Engels’ten Eduard Bernstein’a, 25 Ekim 1881, MECW, 46: 148; MEW, 35: 232.

172 Karl Marx, “Fransız İşçi Partisi Programına Önsöz”, MECW, 24: 340; “Einleitung zum Programm der französischen Arbeiterpartei”, MEW, 19: 238.

cılıkla savaşıması ve erkekler karşısında kadınların bağımlı konumuna son verecek şekilde hareket etmesi gerektiğini söyledi: “Üretici sınıfın kurtuluşu, hangi cinsiyetten ya da ırktan olursa olsun tüm insanların kurtuluşudur”.¹⁷³ *Sosyalist İşçilerin Seçim Programı*’nın ekonomiyle ilgili kısmı, iki kilit noktayı açık seçik dile getirdi: “Patronlarca Fransız işçilerin ücretinden daha düşük bir ücretle yabancı işçi çalıştırmanın yasayla yasaklanması” ve “her iki cinsiyetten işçilere eşit iş için eşit ücret ödenmesi”.¹⁷⁴

İşçiler kendilerinin en geniş katılımını garanti edebilecek bir hükümet şeklini desteklemeliydi. “Kamu borcunun silinmesi”¹⁷⁵, “tüm doğrudan vergilerin artan oranlı gelir vergisine dönüştürülmesi” ve dinsel tarikatlara verilen devlet desteğinin kesilmesi için mücadele etmeliydiler. İşçi sınıfı, devlet eliyle herkese eğitim hakkı da talep etmeli ve kamu mülklerini (bankaları, demiryollarını, madenleri vb.) devreden tüm sözleşmelerin iptali” için de mücadele etmeliydi. Aynı zamanda, “devlete ait tüm iş yerlerinin işletilmesinin, oralarda çalışan işçilere verilmesi” için de harekete geçmeliydi. Demokratik partilerle yarışan ve burjuva partileriyle kapışan “ayrı bir siyasal parti”nin¹⁷⁶ kurulması dâhil, proletaryanın siyasal örgütlenmesi, bu amaçların başarılması açısından temel önemdeydi.

Marx, Sorge’ye yazdığı bir mektupta, her kapitalistin kabul edeceği bir azami ücrete dönüşme riski içeren “yasayla belirlenmiş sabit bir asgari ücret gibi bazı aptallıklar dışında”,¹⁷⁷

173 A.y.; a.y.

174 Jules Guesde, “İşçi Partisi Programı”, Guesde, *Textes Choisis, 1867-1882* (Paris: Editions sociales, 1959), 118’de.

175 A.y.

176 Karl Marx, “Fransız İşçi Partisi Programına Önsöz”, MECW, 24:340; MEW, 19:238.

177 Marx’ın en büyük kızı Jenny Longuet, Kasım 1880’de kocasına gönderdiği bir mektupta, babası ile Guesde arasındaki tartışmaya değinmişti: “Sabit bir asgari ücret belirlenmesi sorunu konusunda, babamın, eğer kabul edilirse böyle bir önlemin, ekonomi yasaları uyarınca bu sabit asgari ücretin bir azami [ücrete] dönüşmesi sonucunu doğuracağını açıklayarak, bunun programdan çıkarılması-

belgenin ekonomiyle ilgili kısmının “yalnızca gerçekte biza-tihi işçi hareketi içinden kendi kendine yükselen talepler” ol-duğunu açıkladı. Marx’a göre [bu girişim], “Fransız işçilerini, söylemlerindeki hayal ülkesinden çıkarıp ayaklarını yere bas-tıran, ileriye atılmış dev bir adımdı ve bu nedenle, geçimini ‘bulut toplayıcılık’la [hayal inşa etmekle] sağlayan Fransız en-telektüel sahtekârların tümünde büyük öfke uyandırdı”. Marx, programın ilk kez işçilerin kendilerince tartışıldığını (“bunun, Fransa’daki ilk gerçek işçi hareketi olduğunu kanıtladığını”¹⁷⁸) da vurguladı. Marx, “oradaki hiziplerin, sloganlarını kurucu-larından aldıkları, proletaryanın büyük bölümünün ise radikal ya da sahte radikal burjuvaların peşinden gittiği ve günü geldi-ğinde onlar için dövuştüğü, ne var ki sonunda, başa geçirmiş olduğu tosuncukların bizzat kendilerince ertesi gün boğazlan-dığı, sınır dışı edildiği vb.”¹⁷⁹ geçmiş evre ile bu evre arasında açık seçik ayırım yaptı.

Marx, Mart 1880’de, Fransız Sosyalist İşçi Partisi Federasyonu’nun başka bir siyasal girişimine de destek ver-miştir. “Fransa’nın her yanına” 25.000 nüsha dağıtılmadan önce *Socialist Review* [*Revue Socialiste*] dergisinin Nisan sayısında ya-yınlanan 101 maddeli uzun bir anket olan *İşçi Anketi*’ni (1880) hazırladı. Atlantik’in karşı yakasındaki Sorge’ye gönderdiği ola-ğan mektuplardan birinde, bu derginin de (önceleri Bakunin’in

na Guesde’yi ikna etmek için elinden gelen tüm çabayı gösterdiğini bilmek belki ilginç çeker. Ama Guesde, bu önlemin, başka hiçbir sonuç vermese bile, emekçi sınıflar içinde onlara bir tutunma zemini sağlayacağı gerekçesiyle, bu konuda di-retti”, Jenny Longuet’ten Charles Longuet’ye, 23 Kasım 1880, MECW, 46: 474; MEW, 34: 534-5.

178 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 5 Kasım 1880, MECW, 46: 43-4; MEW, 34: 475-6.

179 A.y., MECW, 46: 44; a.y., MEW 34: 476. Uluslararası İşçi Birliği’nde Bakunin’le polemige girmesine yol açan eski bir Saint-Simoncu talep olan mirasın yasak-lanması talebi (Program’da 12. Madde), Marx’ın sözünü ettiği “aptallıklar” ara-sındaydı: “Eğer işçi sınıfı, miras hakkını kaldıracak güce sahip olsaydı, mülksüz-leştirmeye geçmek için yeterince güçlü olurdu, bu da çok daha basit ve etkili bir süreç olurdu.” Karl Marx, “Miras Üzerine”, *Workers Unite: The International 150 Years Later*, haz. Marcello Musto (Londra: Bloomsbury, 2014), 159’da.

görüşlerine yakın bir adam olan Benoît Malon (1841-1893) tarafından yayınlanmasına karşın) artık “modern bilimsel sosyalizmi benimseme (...) gereği hissettiği”ni¹⁸⁰ bildirdi.

Ankete yazdığı kısa girişte Marx, işçilerin, “içinde yaşadıkları umarsızlıkları ancak kendilerinin tam bilerek anlatabileceklerini ve ağına düştükleri toplumsal hastalıkları iyileştirici çareleri, Tanrı’nın gönderdiği kurtarıcıların değil, ancak kendilerinin canla başla çabalayarak yürürlüğe koyabileceklerini” yazıyordu. İşçilerin yanıtı, “kapitalist sömürünün gerçeklerini ve suçlarını” açığa çıkarmakta kullanılacaktı –“sosyalist yenilenmenin yolunu döşemek için (...) sosyalist demokrasinin yerine getirmesi gereken ilk eylem” olan “yakınmaların bir ifadesi”ydi.¹⁸¹ Marx başka bir yerde, Uluslararası İşçi Birliği gibi girişimlerin siyasal anlamını ve önemini anlatmıştı¹⁸² ve “Mavi Kitap” denilen İngiliz Fabrika Müfettiş Raporları’nın içerdiği araştırmalar, tamamen teorik bir düzeyde de, *Kapital*’in Birinci Cildinin hazırlanmasında temel bir önem taşımıştı.

Marx’ın amacı, Fransız proletaryasının çalışma koşulları hakkında olabildiğince bol bilgi toplamanın yanı sıra, işçilerin daha eleştirel bir kavrayışla kapitalizmin işleyiş tarzının (*modus operandi*) farkına varmalarına yardımcı olmaktı. *İşçi Anketi* dört kısımdan oluşuyordu. Birinci kısımda, işçilerin, çalıştıkları fabrikayı anlatmaları, özellikle de “iş bölümü” hakkında, “gerektirdiği kas ve sinir zorlanması ile sağlıkları üzerindeki genel etki” hakkında olabildiğince fazla ayrıntı vermeleri isteniyordu. İş yeri kazaları ve “sağlığa zararlı ve özgül hastalıklara

180 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 5 Kasım 1880, MECW, 46: 43; MEW, 34: 475.

181 Fransızca anket, kısa giriş yazısıyla birlikte, Marx’ın kısmen İngilizce, kısmen Fransızca olarak hazırladığı özgün metni esas alıyordu: bkz. Karl Marx, “İşçi Anketi”, MECW, 24: 328-334’te; “Fragebogen für Arbeiter”, MEW, 19: 230-237’de.

182 Marx’ın 1867’de taslağını hazırladığı ve “Geçici Genel Konsey Delegelerine Yönerge. Çeşitli Sorunlar”a dâhil ettiği “Genel Soruşturma Şeması”na bakın, MECW, 20: 186-7; “Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen”, MEW, 16: 192.

[yol açan] (...) pis koku, gaz vb. salımı” gibi meseleler hakkında da sorular vardı.¹⁸³

İkinci kısımda, işçilerin yaptıkları işler hakkında sorular vardı: Kaç gün ve kaç saat çalıştıkları, geceleri de çalışıp çalışmadıkları, geç kalınca ne kadar para cezası kesildiği, çocuk çalıştırılmasını yasaklayan yasalara uyulup uyulmadığı, çalıştıkları iş kolunda çocuklar ve gençler için okul eğitimi varsa bunun ne tür bir eğitim olduğu, özel tesislerde verilir verilmediği.¹⁸⁴

Üçüncü kısım öncelikle ücretler üzerinde yoğunlaşıyordu. İşçilerin, çalıştıkları süreye göre mi yoksa parça başı mı ücret aldıkları, aynı iş yerindeki “kadınların ve çocukların ücretleri”nin ne kadar olduğu, “yapıp bitirmiş oldukları (...) işin ödemesini almak için (...) işverene tanıdıkları vade”nin uzunluğu ve ücretin “haftalık mı [ya da] aylık olarak mı” ödendiği soruluyordu. “Ücretlerin geç ödenmesi”nin¹⁸⁵ sonuçları nelerdi ve ücretler temel harcamalara yetiyor muydu?

İşçi Anketi’nin dördüncü ve son kısmı, sınıf mücadeleleriyle ilgiliydi. Marx, işçilerin greve gitme nedenlerini, yardımlaşma için herhangi bir “direniş birliğinin var olup olmadığını” ve bunların nasıl yönetildiğini, bu mücadeleye fiilen katılanlardan öğrenmek istedi. İşçinin meslek dalında kooperatif birlikleri var mıydı ve varsa bunlar nasıl denetleniyordu? “Meslek dalında, işçilere ödemenin kısmen ücret biçiminde ve kısmen kâr paylaşımı denilen biçimde yapıldığı herhangi bir işletme” var mıydı?¹⁸⁶ Marx’a göre, bu tür “kâr paylaşımı”, burjuvazinin işçi sınıfına pazarlamaya çalıştığı yeni aldatmacaydı.¹⁸⁷

183 Karl Marx, “İşçi Anketi”, MECW, 24: 329; “Fragebogen für Arbeiter”, MEW, 19: 231.

184 A.y., MECW, 24: 329-30; a.y., MEW, 19: 232-3.

185 A.y., MECW, 24: 331; a.y., MEW, 19: 233.

186 A.y., MECW, 24: 334; a.y., MEW, 19: 236.

187 Bkz. D. Lanzardo, “Intervento socialista nella lotta operaia: l’inchiesta operaia di Marx”, *Quaderni Rossi* 5 (Nisan 1965): 17. Maximilien Rubel’in *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle* (Paris: Rivière, 1957) adlı yapıtında dediğine göre, Marx’ın anketini, daha önce Fransa’da yapılmış başka anketlerden ayıran, “içer-

Marx, Londra'da geçirdiği otuz yılı aşkın sürede ve yapabildiği az sayıdaki yolculukta, emekçi sınıfların davasına kendini adanmış yüzlerce militanla ve aydınla tanıştı. Gençlerin kendisini ziyaret etmesinden özel bir haz duydu, çünkü şöyle demekten hoşlanırdı: “Benden sonra komünist propagandayı sürdürecektir insanlar eğitmem gerek.”¹⁸⁸

Marx'ın Kautsky'yle ilk kez tanışması da 1881'de oldu, ama onunla ilgili izlenimi hiç olumlu değildi. “Kendi çapında dürüst bir adam” olmasına karşın, esasen “vasat, dar görüşlü, aklıevvel (yalnızca 26 yaşında), çok bilmiş, şöyle böyle çalışkan, istatistikle aşırı ilgili ama buna pek anlam veremeyen, fitraten kültürsüzler kabilesine mensup biri”ydi. Bu nedenle Marx, kızı Jenny'ye şaka yollu içini açarak, “[elinden geldiğince] onu yoldaş Engels'in üstüne yıkma”ya karar verdiğini söyledi ve “onun hatırı sayılır içki yeteneğine ilişkin kanıt”ı görünce, Engels'in ona “çok daha hoşgörülü” davrandığını sözlerine ekledi.¹⁸⁹

diği sınıfsal karakter[di]: İşçilerin, ekonomik ve toplumsal durumlarını kendi ağızlarından ve kendi ereklere açısından tanımlamaları isteniyordu” (a.y., 416-7). Rubel'in görüşüne göre, bu anket, “işçiler için gerçek bir ekonomi politik el kitabıydı. (...) Marx'ın amacı, Fransız işçileri, yaşadıkları toplumsal yabancılaşmanın bilincine varmaya teşvik etmektir” (a.y., 424).

188 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 72' de.

189 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 81-2; MEW 35: 177-188. Gerçekte Engels, Kautsky konusunda çok hevesli davranmadı; daha çok, Alman partisindeki diğer genç beyin olan Eduard Bernstein'ı yeğledi. Engels'in August Bebel'e (hem kendisinin hem de Marx'ın çok büyük saygı duydukları Alman sosyalist lidere) bildirdiğine göre, Bernstein “gerçekten ince anlayış sahibi ve her şeyi anında kavıyor; dürüst ama çok bilmiş bir adam olan Kautsky'nin tam karşıtı. [Kautsky,] doğuştan safsatıcı, karmaşık meseleler onun elinde yalınlaşmıyor, yalın şeyler karmakarışık hale geliyor”. Engels'e göre, “bir dergi için daha uygun olan uzunca makalelerde, bazen gerçekten iyi bir şeyler üretebilir, ama ne kadar isterse istesin, kendi doğasını yenemez. [Doğası] kendinden daha güçlü. Bir gazetede, bu türden bir doktrinerin [öğretiselinin] varlığı gerçek bir felaket olur. Engels, işte bu nedenle, Bernstein'ı haftalık *Sosyal Demokrat* [*Der Sozialdemokrat*] gazetesinin yayın yöneticiliğini sürdürmeye ikna etmek için elinden geleni yaptı –ve bunu başardı. Friedrich Engels'ten August Bebel'e, 25 Ağustos 1881, MECW, 46: 137; MEW, 35: 178,177.

O yaz Marx, Fransa’da seçimlere uzanan olayları yakından izledi. Léon Gambetta’nın (1838-1882) başbakan olması ve yönettiği Cumhuriyetçi Birlik’in parlamentoda çoğunluğu kazanması olasıydı. Marx, oy verme gününden iki hafta önce, öngörülerini Engels’le paylaştı:

Aşırı sol belki sayıca hafifçe güçlenecek, ama bunun başlıca sonucu, muhtemelen Gambetta’nın zaferi olacak. Fransa’daki gidişata bakılırsa, seçim döneminin kısalığı nedeniyle, sorun, ellerinde pek çok kale bulunan *faiseurs* [düzenbazlar], hükümet aygıtında müstakbel mevki bahşedenler ve “hazine”yi kontrol edenler vb. lehine sonuçlanacak. “Grévystes”,¹⁹⁰ Gambetta’nın yakın zamandaki başarısızlıklarından sonra, onun uzantıları olan Cazot, Constans ve Farre’i kabineden atacak enerjiye sahip olsalardı, Gambetta’yı tokatlayabilirlerdi. Bunu yapmadıkları için, koltuk avcıları, Borsa vurguncuları vs. vs. kendi kendilerine, “Adamımız Gambetta!” diyorlar. (...) Radikal ve gerici basında ona her gün yapılan genel saldırılar, onun tüm maskaralıklarına rağmen güçlenmesine katkı yapıyor. Üstüne üstlük köylüler, Gambetta’yı olası cumhuriyetçi yönetimde *nec plus ultra* (fevkaladenin fevki) olarak görüyorlar.¹⁹¹

Marx, o ayın ilerleyen günlerinde Engels’e yazdığı mektupta, “Paris’teki işçi partisinin [*Fransa Sosyalist İşçi Partisi Federasyonu*’nun] durumu”na değindi. 1871 *Paris Komünü Tarihi*’ni (1876) yazan ve Marx’ın gözünde “bu bakımdan tamamen yansız” olan devrimci Prosper-Olivier Lissagaray’ın (1838-1901) Marx’a anlattığına göre, “henüz yalnızca bir filiz olarak varlık göstermesine karşın, tüm eğilimlerden burjuva partileri karşısında bir tek onun [o partinin] bir anlamı var”dı. Parti örgütü, “hâlâ zayıf ve biraz derme çatma olmasına karşın, yine de her yerel birimde [*arrondissement*”, Paris’in yerel yönetim bi-

190 Cumhurbaşkanı ve oportünist cumhuriyetçilerin bostan korkuluğu Jules Grévy’nin (1807-1891) yandaşları.

191 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 9 Ağustos 1881, MECW, 46: 117; MEW 35: 17.

rimleri] aday çıkarabilecek” –toplantılarda varlığını hissettirebilecek ve resmî çevreleri kızdırabilecek– kadar disiplinli”ydi. Marx, “her meşrepten Paris gazetesi”ni okuyarak ve “bu genel baş belasına –kolektivist işçi partisine– dış bilemeyen hiç kimse olmadığı”nı¹⁹² saptayarak bütün bu bilgileri doğrulamıştı.

Marx masasının başında otururken, tüm dünya odasının içindeydi. ABD’deki toplumsal değişiklikleri inceleyerek, Hindistan’da sömürgeci baskının sona ereceğini umut ederek, Fenian davasını destekleyerek, Britanya’daki ekonomik krizi tahlil ederek ve Fransa’daki seçimlerle ilgilenerek, dünyanın her enleminde gelişmekte olan toplumsal çatışma işaretlerini sürekli gözlemledi. Bu gelişmeler her nerede ortaya çıksa, bunlara ayak uydurmaya çalıştı. Kendisi hakkında şöyle demesi nedensiz değildi: “Ben bir dünya yurttaşım ve nerede olursam olayım eylemdeyim.”¹⁹³ Yaşamının son yılları da bu yaşam tarzına ters düşmedi.

192 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 18 Ağustos 1881, MECW, 46: 133-4; MEW 35: 27-8.

193 Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels*, 73’te.

RUSYA'DA KAPİTALİZMİN GELİŞİMİ KONUSUNDA TARTIŞMA

1. KÖY (TARIM) KOMÜNÜ SORUNU

Karl Marx, siyasal yazılarında, Rusya'yı her zaman Avrupa sahnesinde işçi sınıfının kurtuluşunun önündeki ana engellerden biri olarak saptamıştı. Gerek *New-York Tribune*'deki makalelerinde ve *On Sekizinci Yüzyılın Gizli Diplomatik Tarihi*'nde (1856-57), gerekse oylumlu yazışmalarında, bu ülkenin toplumsal geriliği, yavaş ekonomik gelişmesi, despot siyasal rejimi ve tutucu dış siyaseti nedeniyle, uçsuz bucaksız Çarlık İmparatorluğu'nun karşıdevrimin ileri karakolu olduğunu vurgulamıştı.

Marx, zaman içinde bu yargısını savunmayı sürdürdü. Ama yaşamının son yıllarında, orada gerçekleşmekte olan belirli değişikliklerde büyük bir toplumsal dönüşüm için bazı olanaklı koşulları kavrayınca, Rusya'ya oldukça farklı bakmaya başladı. Gerçekten de kapitalizmin oransal olarak dünyadaki en kalabalık fabrika işçisini yaratmış olduğu, ama kısmen sömürgeci yağma sayesinde daha iyi yaşam koşullarına kavuşan işçi hareketinin giderek zayıfladığı ve sendikal reformculuğun olumsuz koşullandırmasına maruz kaldığı Britanya'ya kıyasla, Rusya'nın bir devrim üretme olasılığı daha yüksek görünüyordu.

Marx ve Engels'in 1882 tarihli "*Komünist Manifesto*"nun Rusça İkinci Basımına Önsöz"de anımsadıklarına göre, "1848-

49 Devriminde yalnızca Avrupa'nın prensleri değil, Avrupa'nın burjuvaları da, o yıllarda daha yeni uyanmaya başlayan proletaryanın elinden yakalarını ancak Rusya'nın işe karışması sayesinde kurtarabilmişlerdi. Çar, Avrupa gericiliğinin başı ilan edilmişti". Ama siyasal propaganda niteliği taşıyor olsa bile, sözlerini şöyle sürdürdüler: "Bugün Çar, Gaçina'da¹, devrimin savaş esiridir ve Rusya, Avrupa'da devrimci eylemin öncüsü olmuştur."²

Marx, Rusya'da 1861'de serfliğin kaldırılması öncesinde gelişen köylü hareketlerini izledi –ve çok olumlu bir yaklaşımla selamladı.³ 1870'ten itibaren, Rusça okumayı öğrendikten sonra, toplumsal-ekonomik değişikliklere ilişkin istatistiklerden ve daha kapsamlı metinlerden yararlanarak, seçkin Rus aydınlarla yazışarak, güncel olayları izlemeyi sürdürdü.⁴ Marx 1877'de geriye dönüp izlediği yola bakarak şöyle yazıyordu: "Rusya'nın ekonomik gelişmesi hakkında bilinçli bir yargıya ulaşmak için Rusça öğrendim, sonra da yıllarca konuyla ilgili resmi ve başka yayınları inceledim."⁵ Marx, Rusya üzerindeki incelemelerinde öyle derine indi ki, bunlar, Engels'le şakalaşmalarına konu oldu.⁶

- 1 Babasının 1881'de suikasta uğramasından sonra III. Aleksandr'ın sığındığı kalenin adı buydu.
- 2 Karl Marx ve Friedrich Engels, "Komünist Manifesto'nun Rusça İkinci Basımına Önsöz", MECW, 24: 426; "Vorrede zur zweiten russischen Ausgabe des Manifests der Kommunistischen Partei", MEW, 19: 296. Marx ve Engels'in Rusya üzerine yazılarının ve mektuplarının eksiksiz bir derlemesi için bkz. Maximilien Rubel, haz., *Karl Marx/Friedrich Engels: Die russische Kommune* (Münih: Hanser, 1972).
- 3 Marx 1858'de şöyle yazıyordu: "Rusya'da serflerin kurtuluşunu amaçlayan hareket, ülkenin geleneksel dış politikasına aykırı düşebilecek bir iç gelişmenin başlangıcına işaret ettiği için, bana çok önemli geliyor." Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 29 Nisan 1858, MECW, 40: 310; MEW, 29: 324. O zamanlar, serfler Rusya nüfusunun yaklaşık %38'ini oluşturuyordu.
- 4 Bkz. Henry Eaton, "Marx ve Ruslar", *Journal of the History of Ideas* 41/1 (1980): 89; Marx'ın tanıştığı ve yazıştığı tüm Rusya yurttaşları burada alfabetik olarak sıralanmıştır.
- 5 Karl Marx, "Otechestvennyye Zapiski'ye Mektup", MECW, 24: 199; "Brief an die Redaktion der 'Otschestvennyje Sapiski'", MEW, 19: 108.
- 6 Paul Lafargue'a göre, Engels, Marx'a, "Rusya'da mülkiyetin yükselişiyle ilgili makaleleri kendisine seve seve vereceğini, çünkü bunlar yüzünden, *Kapital*'i bi-

1870'li yıllarda kilit bir gelişme olarak, Rus sosyalist filozof ve yazar Nikolay Çernişevski'nin (1828-1889) çalışmalarıyla tanışan Marx, onun yazılarının birçoğunu temin etti⁷ ve Rus Halkçılığının [*Narodniçestvo*]⁸ baş kişisinin görüşleri, Rusya'da meydana gelmekte olan toplumsal değişikliklere ilişkin tahlilinde Marx'ın her zaman başvuru kaynağı oldu. Marx, Çernişevski'nin ekonomiye dair çalışmalarının "mükemmel"⁹ olduğunu düşünüyordu ve daha 1873'ün başında, "onun yazılarının büyük bölümüne aşına"¹⁰ olduğunu söyledi; hatta "Batı'da Çernişevski'ye ilgi uyandırmak için", onun "yaşamı ve kişiliği" hakkında "bir şeyler yayınlamak"tan söz etti.¹¹

Çernişevski okumak, Marx'ı Rusça öğrenmeye yönelten ana özendiricilerden biriydi. Marx "büyük Rus bilgin ve eleştirmen"¹² olarak tanımladığı yazarın çalışmalarını incelerken, dünyanın bazı bölgelerinde ekonomik gelişmenin, kapitalist üretim tarzını

tirmesinin yıllarca geciktiğini" söyledi. Paul Lafargue, "Frederick Engels", *The Social Democrat* 9/8 (15 Ağustos 1905): 487'de.

- 7 *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, MEGA2, IV/32: 184-7'de verilen bilgilere bakın. Marx'ın Çernişevski'nin çalışmalarını keşfetmesiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. "Entstehung und Überlieferung", Karl Marx, *Exzerpte und Notizen: Februar 1864 bis Oktober 1868, November 1869, März, April, Juni 1870, Dezember 1872*, MEGA2, IV/18, 1142-4'te.
- 8 19. yüzyıl Rusyası'nda Halkçılık kavramının solcu, kapitalizm karşıtı anlamı için bkz. Richard Pipes, "Narodniçestvo: Bir Anlam Araştırması", *Slavic Review* XXIII, no. 3 (1964): 421-58. Andrzej Walicki, *Controversy Over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists* (Oxford: Clarendon Press, 1969), 27'de saptandığına göre, Halkçılığın doğuş tarihi, Pyotr Lavrov'un (1823-1900) *Tarihsel Mektuplar*'ı (1868-1870), Nikolay Mihailovski'nin (1842-1904) *İlerleme Nedir?*i (1869) ve Vasilii Bervi-Flerovski'nin (1829-1918) *Rusya'da İşçi Sınıfının Durumu*'nu (1869) yayınladığı 1869 yılıdır.
- 9 Karl Marx'tan Sigfrid Meyer'e, 21 Ocak 1871, MECW, 44: 105; MEW, 33: 173.
- 10 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 18 Ocak 1873, MECW, 44: 469; MEW, 33: 599
- 11 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 12 Aralık 1872, MECW, 44: 457; MEW, 33: 549.
- 12 Karl Marx, "Almanca İkinci Basıma Sonsöz", Marx, *Capital, Volume One*, MECW, 35:15'te; "Nachwort zur zweiten Auflage", Marx, *Das Kapital, Erster Band*, MEW, vol. 23: 21'de.

ve Batı Avrupa'da işçi sınıfı açısından doğurduğu korkunç toplumsal sonuçları baypas edip edemeyeceğine ilişkin özgün görüşler keşfetti. Çernişevski, özellikle "Ortak Toprak Mülkiyetine Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi"nde (1859), "belli bir toplumsal olgunun, her toplumun gerçek yaşamındaki tüm mantıksal uğraklardan geçmek zorunda olup olmadığı"nı¹³ soruyor ve buna olumsuz yanıt veriyordu. Halkçı hareketin manifestolarından biri hâline gelen çalışmasında Çernişevski, İngilizlerin Yeni Zelanda'ya varışından sonraki olayları referans alarak, görüşlerini beş madde hâlinde özetledi:

1. Bir toplumsal olgu, bir ulusta yüksek bir gelişim düzeyine ulaşmışsa, daha geri olan başka bir ulusta o aşamaya ilerlemesi, ileri ulustakinden görece daha çabuk meydana gelebilir. (İngilizlerin serbest piyasa sistemine ulaşmaları, 1500 yılı aşkın bir uygar yaşam dönemini gerektirdi. Yeni Zelandalıların kesinlikle o kadar uzun beklemeleri gerekmedi.)
2. Bu hızlanma, geri ulusun ileri ulusla olan teması sayesinde meydana gelir. (...)
3. Bu hızlanma, ileri ulusun etkisi sayesinde, geri bir ulusta belirli bir toplumsal olgunun gelişmesinin, yol boyunca ara aşamaları atlayarak daha alt düzeyden doğrudan daha yüksek düzeye sıçraması gerçeğine dayanır. (...)
4. Bu hızlanmış gelişim sürecinde, ileri ulusun deneyiminden ve biliminden yararlanma olanağı bulan bir zamanların geri ulusunun atladığı ara aşamalar, yalnızca mantıksal uğraklar olarak, fiilen gerçekleşmeden, teorik bir varlık kazanır. (Yeni Zelandalılar, korumacı sistemin varlığı hakkında kitaplardan bilgi edi-

13 Nikolay Çernişevski, "Kritika filosofskikh preubezhdenii protiv obshchinno-go vladeniya" [Ortak Toprak Mülkiyetine Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi], Çernişevski, *Sobranie sochinenii*, C. 4, (Moskova: Ogonyok, 1974), 467'de. Bu metinden alınmış parçaların çok kısa bir seçkisi, şu kitapta yer almaktadır: Nikolai Chernyshevskii, "Ortak Mülkiyete Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi", *Late Marx and the Russian Road*, haz. Shanin, (Londra: Routledge, 1984), 182-90'da; elinizdeki çeviride bu seçkiden yararlanılmış ve mümkün olan yerlerde alıntı yapılmıştır.

necek, ama gerçek yaşamda bunun uygulamasıyla karşılaşmayacaklardır.)

5. Bu ara aşamalar fiilen varlık kazansa bile, gerçekten önemsiz boyutta kalacak ve pratik yaşamla daha da az ilintili olacaktır.¹⁴

Çernişevski, bu gözlemlere dayanarak, Rus Halkçılarının siyasal taleplerinin tanımlanmasına ve bilimsel bir temele oturtulmasına yardımcı olan “iki sonuç”¹⁵ ileri sürdü:

1. Daha yüksek gelişim aşaması, biçim olarak kaynağıyla örtüşür.
2. Belirli bir toplumsal yaşam olgusunun en ileri halklar arasında ulaştığı yüksek gelişimin etkisiyle, bu olgu başka halklar arasında çok hızlı gelişebilir ve aradaki mantıksal uğrakları atlayarak, daha düşük bir düzeyden doğrudan daha yüksek bir düzeye çıkabilir.¹⁶

Belirtmemiz gerekir ki Çernişevski'nin teorileri, o dönemdeki Slavofil düşünürlerin birçoğunun teorilerinden belirgin ölçüde farklıydı. Çernişevski, onların kapitalizmin etkilerini yerden yere vurmalarını ve Rusya kırsalında emeğin proleterleşmesine karşı çıkmalarını elbette paylaşıyordu.¹⁷ Ama geçmişe ait yapıları korumayı umut eden aristokrat aydınların tutumlarına kesinlikle katılmıyordu ve hiçbir zaman *obşçina*'yı (köy komününü), yalnızca Slav halklara özgü ülküsel bir biçim olarak tanımlamadı.¹⁸ Gerçekte, “bu türden ilkel antikite kalıntılarının varlığını

14 A.y., 468-9.

15 A.y., 470; Chernyshevskii, “Felsefi Önyargıların Eleştirisi”, 182.

16 A.y.; a.y.

17 Bkz. Marco Natalizi, *Il caso Černyševskij*, (Milan: Bruno Mondadori, 2006), 55. Çernişevski'nin bulunduğu kültür çevresiyle etkileşimi konusunda bkz. N.G. O. Pereira, *The Thought and Teachings of N. G. Černyševskij* (Lahey: Mouton, 1975).

18 Marx, daha önce, “Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı”da, Herzen'in tezlerine buna benzer eleştiriler getirmişti, MECW, 29: 275; “Zur Kritik der Politischen Ökonomie”, MEW, 13: 20. Franco Venturi'nin *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* (New York: Alfred A. Knopf, 1960) adlı kitabında doğru olarak işaret ettiğine göre, Çernişevski, *obşçina*'yı “Slav ruhunun ayırıcı özelliği olan, tipik bir Rus kurumu olarak değil

sürdürmesinden kıvanç duymak” için hiçbir neden görmedi. Çernişevski'ye göre, bunların belirli ülkelerde sürüp gitmesi, “yalnızca tarihsel evrimin yavaşlığına ve zayıflığına tanıklık ediyor”du. Örneğin tarımsal ilişkilerde, “başka halklar arasında bu anlamıyla yok olup gitmiş olan ortak mülkiyetin korunması”, hiçbir şekilde üstünlük işareti değildi, yalnızca Rusların “daha az yaşamış” olduklarını gösteriyordu.¹⁹

Çernişevski, Batı Avrupa'da elde edilen kazanımlar olmaksızın, Rusya'nın gelişmesinin ilerleyemeyeceğine kuvvetle inanıyordu. Kırsal komünün olumlu özelliklerini korumak gerekliydi, ama bunlar ancak farklı bir üretim bağlamına yerleştirilirse, köylü kitlelerin refahını güvenceye alabilirdi.²⁰ *Obşçina*, ancak yeni ve kökten farklı bir toplum örgütlenmesinin embriyonu hâline gelirse, toplumsal kurtuluşun ilk aşamasına katkı yapabiliirdi. Ortak (komünal) toprak mülkiyetinin, kolektif bir çiftçilik ve dağıtım biçimiyle desteklenmesi gerekliydi. Dahası, kapitalizmin yükselişiyle ilişkili buluşlar ve teknolojik kazanımlar olmaksızın, *obşçina*, gerçekten modern tarım kooperatifçiliği alanında hiçbir zaman bir deney haline gelemezdi.²¹ Rusya'da, sanayileşmeden kaynaklanan ilerleme (kilit nokta buydu), kapitalizme özgü yoksulluk ve sömürü koşullarına yol açmamalıydı. Çernişevski, üretimde arkaik bir örgütlenmeden kapitalizm sonrası bir örgütlenmeye bu geçişin teorik temelini Alman felse-

(...) yalnızca başka yerlerde artık yok olup gitmiş toplumsal örgütlenme biçimlerinin Rusya'da varlığını sürdürmesi olarak” gördü (a.y., 148).

19 Nikolay Çernişevski, “Kritika filosofskikh preubezhdenii”, 371.

20 *Roots of Revolution* yazarı Venturi'ye göre, Çernişevski'nin köylü komününe ilişkin irdelemesinin ana izleği şuydu: “Obşçina, Batı Sosyalizmce yeniden canlandırılmalı ve dönüştürülmelidir; Rusya'nın misyonunun bir modeli ve simgesi olarak betimlenmemelidir” (a.y., 160).

21 Walicki, *Controversy Over Capitalism* adlı kitabında, Çernişevski'nin gözünde kapitalizmin, “prekapitalist toplum biçimlerine kıyasla büyük ilerleme” olduğunu savunur; onun “bir numaralı düşmanı, kapitalizm değil, Rusya'nın geriliği”ydi (a.y., 20). Natalizi'nin *Il caso Černyševskij*'de öne sürdüğüne göre, Çernişevski, “Rusya'da burjuva ilerlemeye hasım olmaktan çok uzak”tı. “Ona bir yafta vurmamız gerekirse, o bir Batılılaşmacıydı” (a.y., 3).

fesinde buldu. Onun görüşüne göre, “yaşamın tüm alanlarında (...), daha yüksek gelişim düzeyinin, biçim açısından, kaynağını oluşturan ilkeye benzediği”ni²² söylemek, Hegel ve Schelling sayesinde mümkün oldu.

“İlkel aşama”nın ayırıcı özelliği, “ortak toprak mülkiyeti”ydi. Üretimdeki gelişmenin yoğunlaşmasını izleyen “ikinci aşama”da, toprak, ekim-dikim için sermaye yatırımların özel mülkü hâline geldi. Üçüncü ve son aşamada, “yalnızca tarımcı sınıfın refahı için değil, tarımın kendisinin ilerlemesi için de ortak mülkiyet gereklidir” Yine bu aşama, “insanın toprakla ilişkisinin daha yüksek bir biçimi”²³ olarak olumlanır.

Somut tarihsel-analitik araştırmadan çok, diyalektiğe dayanmasına karşın, Çernişevski'nin anlayışı, tarihsel gelişmeyi önceden belirlenmiş bir erek yönünde sarsılmaz bir doğrusal ilerleme açısından görenlere karşı çıkan bir değere sahipti. Siyasal olarak bunun anlamı, ikinci aşamayı yaşamaktan kaçınmanın mümkün olacağıydı ve kırsal komünlerde hâlâ var olan “ortak toprak mülkiyeti”nin, illa özel mülkiyetin yayılması yoluyla yok edilmesinin gerekmeceğiydi.²⁴ Gerçekte, ortak mülkiyetin güçlendirilmesi, köylülere toplumsal adalet getirebilecek ve tüm halkın gereksinimlerini karşılayabilecek bir tarımsal kolektivizm sisteminin doğmasına olanak verirdi.

Bu temel ilkelerden yola çıkan Halkçılar, Rusya'da kapitalizmin ilerleyişini engellemeyi ve mevcut kırsal komünlerin özgürleştirici potansiyelinden yararlanmayı programlarının iki amacı olarak belirlediler. Çernişevski, bu olasılığı çarpıcı bir benzet-

22 Çernişevski, “Kritika filosofskikh preubezhdenii”, 433.

23 A.y., 453.

24 Walicki'nin *Controversy Over Capitalism* adlı kitabında belirttiğine göre, Çernişevski, “gelişimin ara aşamaları”nı atlamak ya da hiç değilse, bunların süresini çok büyük ölçüde kısaltmak” istiyordu. “Onun komünle ilgili temel tezi, her gelişmenin ilk aşamasının, kural olarak, biçim yönünden üçüncü aşamaya benzediğini öne süren diyalektik bir ilerleme anlayışıydı; nitekim ilkel komünal kolektivizm, biçim olarak, sosyalist bir toplumun gelişmiş kolektivizmine benzer” (a.y., 18).

meyle sundu. “Tarih”, diye yazıyordu, “bir büyükanne gibi, en küçük torunlarından müthiş hoşlanır. Sonradan gelenlere kemiği değil, iliğini verir, oysaki Batı Avrupa kemiği kırıp iliğe ulaşmaya çabalarlarken parmaklarını fena hâlde yaralamıştır”.²⁵

Çernişevski bu doğrultuda tezler ileri sürerken, Alexander Herzen'in (1812-1870) teorilerinden esinlenmişti. Örneğin, “Jules Michelet'ye Açık Mektup”ta (1851) Herzen şöyle demişti: “Batı tarihi, bize belirli dersler verir, işte hepsi o kadar: Kendimizi, sizin geçmişinizin yasal varisi olarak görmüyoruz.”²⁶

Çernişevski'nin çalışmalarını incelemesi, Marx için çok yararlı oldu. 1881'de Marx, arkaik topluluk biçimlerine ilgisinin artmasıyla çağdaş antropologları incelemeye yönelirken ve düşünceleri durmaksızın Avrupa'nın ötesine taşarken, rastlantısal bir olay, onu, Rusya'ya ilişkin incelemesini derinleştirmeye teşvik etti.

St. Petersburg polis şefine [emniyet müdürüne] suikast girişiminde bulunmuş bir Halkçı militan olan Vera Zasuliç'ten (1848-1919) Şubat 1881'in ortasında kısa ama yoğun ve etkileyici bir mektup aldı.²⁷ Fransızca yazılmış olan mektup, Zasuliç'in Çarlık polisinden kaçıp sığınmış olduğu Cenevre'den 16 Şubat'ta gönderilmişti.

Kapital'in Rusya'da kazandığı ünün farkında olduğunu düşündüğü Marx'ın büyük bir hayranı olan Zasuliç, bu yapıtın, “tarım sorununu ve kırsal komünü [*obşçina*]” tartışan Rus yoldaşlar üzerinde yarattığı etkiyi de bilip bilmediğini öğrenmek istiyordu. Rus devrimciler için bir “ölüm kalım sorunu” olan problemin ivediliğini, onun “herkesten daha iyi” anlayabileceğini vurguluyor ve “devrimci sosyalistlerimizin kişisel kaderinin

25 Çernişevski, “Kritika filosofskikh preubezhdenii”, 466.

26 Alexander Herzen, *The Russian People and Socialism: An Open Letter to Jules Michelet* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2011), 199. “Geçmişin ağırlığından özgürleşme” fikri hakkında bkz. Walicki, *Controversy Over Capitalism*, 116-7.

27 Rus devrimcinin yaşamı hakkında bkz. Jay Bergman, *Vera Zasulich: A Biography*, (Stanford University Press, 1983).

bile” onun vereceği yanıtı “bağlı olduğu”nu²⁸ ekliyordu. Sonra da Zasuliç, tartışmalarda ortaya çıkan iki farklı bakış açısını özetliyordu:

Ya aşırı vergi taleplerinden, soylulara yapılan ödemelerden ve keyfî yönetimden kurtulan kırsal komün, sosyalist bir doğrultuda gelişebilir, yani üretimini ve bölüşümünü kolektivist bir temelde aşma aşama örgütleyebilir. O durumda, devrimci sosyalistler var güçleriyle komünün özgürleşmesi ve gelişmesi için çaba harcamalıdır.

Ama eğer komün yok olmaya mahkûmsa, aslında sosyalistlere kalan tek şey, Rus köylülerin topraklarının burjuvazinin eline geçmesinin kaç on yıl alacağına ve Rusya’da kapitalizmin Batı Avrupa’da halen ulaştığı düzeye benzer bir şeye ulaşması için kaç yüz yıl gerekeceğine ilişkin şöyle ya da böyle temelsiz hesaplamalar yapmaktan ibarettir. O zaman [sosyalistlerin] görevi, sadece kentli işçiler arasında propaganda yürütmek olacaktır, oysaki bu işçiler, komünün dağılmasından sonra ücretli iş arayışıyla büyük şehirlerin sokaklarına itilecek olan köylü yığınları içinde sürekli olarak boğulacaklardır.²⁹

Zasuliç ayrıca, tartışmaya katılanlardan bazılarının, “köy komününün, tarih, bilimsel sosyalizm ve kısacası tartışma üstü her şey tarafından yok olmaya mahkûm edilmiş arkaik bir biçim olduğu”nu öne sürdüklerine işaret ediyordu. Bu görüşü savunanlar, kendilerini, Marx’ın “en has öğrencileri”: “Marksistler” olarak tanımlıyorlardı. Sıklıkla, bunların en güçlü savı, “Marx öyle diyor” şeklindeydi.

Bu nedenle, tüm içtenliğiyle Marx’tan şöyle bir dilekte bulunuyordu: “Köy komünümüzün olanaklı yazgısı üzerine ve dünyadaki her ülkenin, kapitalist üretimin tüm aşamalarından geçmesini tarihsel açıdan zorunlu sayan teori üzerine fikirlerinizi

28 Vera Zasuliç, “Marx’a Mektup”, *Late Marx and the Russian Road* içinde, haz. Shanin (Londra: Routledge, 1984), 98-9.

29 A.y.

açıklamakla bize çok büyük bir iyilik yaparsınız.” Sorun öyle yaşamsal bir önem taşıyordu ve Zasuliç, yaşayan en saygın sosyalistin düşüncesini öğrenmeyi öyle çok istiyordu ki, daha ayrıntılı bir açıklama için zaman bulamazsa, “en azından” Rusya’da çevrilip yayınlanabilecek “bir mektup biçiminde”³⁰ yanıt vermesini isteyerek sözlerini bitiriyordu.

Zasuliç’in yönelttiği soru, doğru anda, yani tam da Marx kapitalizm öncesi toplulukları incelemeye iyice yoğunlaşmışken ulaştı. Dolayısıyla, Zasuliç’in mesajı sayesinde Marx, o çağla büyük ilintisi bulunan ve kendisinin o zamanki tarihsel ilgileriyle yakından bağlantılı olan somut bir tarihsel olguyu tahlil etme gereği duydu.³¹ Verdiği yanıtın tüm karmaşıklığı, ancak onun kapitalizmle ve sosyalizme geçişle ilgili düşünceleri bağlamında takdir edilebilir.

2. KAPİTALİZM, KOMÜNİST BİR TOPLUMUN ÖN KOŞULU MUDUR?

Kapitalist üretim biçiminin genişlemesinin, komünist toplumun doğuşu için zorunlu bir ön koşul olduğu kanısı, Marx’ın tüm çalışmalarında boy gösterir. *Komünist Manifesto*’da, o ve Friedrich Engels’in açıkladıkları gibi, feodal toplumun yıkıldığı çağda bir işçi devrimine yönelik girişimler kaçınılmaz olarak başarısızlığa uğramıştı, “çünkü o sıralar hem proletaryanın kendisi gelişmemiş durumdaydı, hem de proletaryanın kurtuluşunun maddi koşulları henüz yoktu; bu koşullar ancak burjuva döneminin ürünü olabilirdi”.³²

30 A.y. Martin Buber, *Paths in Utopia*’da (Syracuse: Syracuse University Press, 1996) şöyle bir yorum yapıyordu: “İkisinden hangisinin tarihsel doğru olduğuna karar vermek Marx’a kaldı” (a.y., 91).

31 Walicki’nin *Controversy Over Capitalism* adlı kitabında haklı olarak gözlemlediği üzere, Marx, Morgan’ın Eski Toplum’u üzerinde yaptığı incelemeler sayesinde, “o zamanlar ‘en eskide en yeniyi bulma’ya yönelik en önemli girişim olan Rus Halkçılığına yeni bir gözle bakma olanağı buldu” (a.y. 192).

32 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, 6:

Yeni coğrafi keşifleri ve dünya pazarının doğuşunu kendi çıkarına kullanan burjuvazi, “bütün ülkelerdeki üretime ve tüketime kozmopolit bir nitelik kazandırmış”tı.³³ Daha da önemlisi, “kendisine ölüm getiren silahları” ve bu silahları kullanacak insanları, yani kapitalizmin genişlemesiyle aynı hızda sayıca artmakta olan “modern işçileri, proleterleri”³⁴ yaratmıştı. Marx ile Engels’e göre, “Burjuvazi sanayinin ilerlemesinin iradesiz ve dirençsiz taşıyıcısıdır. Bu gelişme işçilerin rekabetten kaynaklanan soyutlanmışlığının yerine işçilerin ortaklaşmaktan kaynaklanan devrimci birleşimini geçirir”.³⁵

Marx, ünlü “*People’s Paper*’ın Yıldönümündeki Konuşma”da (1856), daha siyasal bir bakışla benzer bir yargıyı dile getirdi. Kapitalizmle birlikte tarihsel açıdan eşi benzeri görülmemiş sınai ve bilimsel güçlerin doğduğunu anımsatan Marx, etkinliğe katılan militanlara, “buharın, elektriğin ve iplik eğirme makinesinin, Barbès, Raspail ve Blanqui gibi yurttaşlardan bile epey daha tehlikeli birer devrimci olduğunu”³⁶ anlattı.

Marx, kapitalizmin, “burjuva toplumunu yarattığı ve toplum üyelerince doğaya ve bizatihi toplumsal bağa evrensel olarak el konulmasını sağladığı” fikrini *Grundrisse*’de birkaç kez yineledi. Söz konusu metinde şunu açıkça doğruladı:

Sermaye, ulusal sınırları ve önyargıları ve aynı şekilde, doğaya tapınmayı da aşip geçmenin yanı sıra, var olan gereksinimlerin geleneksel şekilde karşılanmasını ve çoktan beri yerleşmiş, hoşnutlukla benimsenmiş sınırlarla kısıtlı eski yaşam tarzlarının yeniden üretimini de aşip geçer. Sermaye, tüm bunlara karşı yıkıcıdır ve bunları sürekli devrime uğratar, üretici güçlerin

514; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, 4: 489.

33 A.y., MECW, 6: 488; a.y., MEW, 4: 466.

34 A.y., MECW, 6: 490; a.y., MEW, 4: 468.

35 A.y., MECW, 6: 496; a.y., MEW, 4: 473-4.

36 Karl Marx, “*People’s Paper*’ın Yıldönümündeki Konuşma”, MECW, 14: 655; “Rede auf der Jahresfeier des *People’s Paper*”, MEW, 12: 3.

gelişimine, gereksinimlerin kapsamının genişlemesine, üretimin çeşitlenmesine, tüm doğal ve manevi güçlerin sömürülmesine ve mübadele edilmesine set çeken tüm engelleri yerle bir eder.³⁷

Kapitalist üretimin olumlu etkileri konusunda Marx'ın yaptığı en analitik açıklamalardan biri, *Kapital*'in Birinci Cildinin sonunda, “Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi” başlıklı bölümde bulunmaktadır. Söz konusu pasajda Marx, kapitalizmin –özellikle merkezileşerek³⁸– yarattığı ve komünist toplumun doğuşu için temel ön gereklilikleri oluşturan altı koşulu özetler: 1) El birliğine dayanan emek süreci; 2) bilimin-teknolojinin üretimi katkısı; 3) doğa güçlerinin üretimle ele geçirilmesi; 4) işçilerin ancak birlikte çalıştırabildikleri makinelerin yaratılması; 5) tüm üretim araçlarında tasarruf sağlanması; 6) dünya piyasasının kurulması eğilimi. Marx'a göre:

(...) az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalisti mülksüzleştirilmesiyle birlikte, emek sürecinin el birliğine dayanan biçiminin gelişmesi, bilimin bilinçli teknik kullanımı, toprağın planlı işlenmesi, emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü, bütün üretim araçlarında, birleşik, toplumsal emeğin üretim aracı olarak kullanılması yoluyla tasarruf sağlanması, bütün ulusların dünya piyasası ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması gibi başka gelişmeler, giderek büyüyen ölçeklerde meydana gelir.³⁹

Marx, üretimin az sayıda patronun elinde yoğunlaşmasıyla, işçi sınıfı için “sefaletin, baskının, köleliğin, aşağılanmanın

37 Karl Marx, *Outlines of the Critique of Political Economy* [Grundrisse], MECW, 28: 337; *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, 42: 323. Bu karmaşık metin üzerine bir yorum için bkz. Marcello Musto, haz., *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later* (Londra: Routledge, 2008).

38 Karl Marx, *Capital*, Cilt I, MECW, 35: 749; *Das Kapital*, Erster Band, MEW, 23: 790-1.

39 A.y., MECW, 35: 750; a.y., MEW, 23:790.

ve sömürünün alabildiğine” arttığını⁴⁰ çok iyi biliyordu; ama aynı zamanda, “ücretli işçilerin el birliğini, tamamen, onları çalıştıran sermayenin ortaya çıkardığı”nın⁴¹ da farkındaydı. Kapitalizm altında üretici güçlerin olağanüstü boyutta, önceki tüm üretim tarzlarına kıyasla daha kapsamlı ve daha hızlı büyümesinin, kapitalizmin kendisinin meydana getirmiş olduğu toplumsal-ekonomik ilişkileri alt etmek –ve böylece, sosyalist topluma geçişi gerçekleştirmek– için gerekli koşulları yarattığı inancındaydı.

Marx, *Kapital*’in Birinci Cildinde, “Kapitalist üretim tarzı, kendisini, emek sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinin tarihsel bir gereği olarak ortaya koyar,”⁴² diye yazıyordu. Onun görüşüne göre, “İşçiler belirli koşullara tabi olur olmaz, emeğin toplumsal gücü sermaye için bedava olarak gelişir ve işçileri bu koşullara tabi kılan, sermayedir”.⁴³ Marx, komünizm için en elverişli koşulların yalnızca sermayenin genişlemesi yoluyla gerçekleşebileceğini kavradı:

Kapitalist, değer çoğaltılmasının fanatik taraftarı olarak, insafsızca, insanlığı, sırf üretim için üretimde bulunmaya, dolayısıyla, toplumun üretici güçlerini geliştirmeye ve temel ilkesi bireyin tam ve özgür gelişimi olan daha üstün bir toplum biçiminin gerçek temelini oluşturan maddi üretim koşullarını yaratmaya zorlar.⁴⁴

40 A.y., a.y.

41 A.y., MECW, 35: 336; a.y., MEW, 23: 351.

42 A.y., MECW, 35: 340; a.y., MEW, 23: 354.

43 A.y., MECW, 35: 338; a.y., MEW, 23: 353.

44 A.y., MECW, 35: 588; a.y., MEW, 23: 618. Ayrıca bkz. Marx’ın 7 Aralık 1867 tarihli mektubu; Marx, burada, Engels’in o sıralar hazırlamakta olduğu *Kapital*’e ilişkin bir değerlendirmede değinilmesini istediği temel tezlerin bir sentezini dostuna ilettili. Yapıtını, “İktisadi açıdan düşünüldüğünde bugünkü toplumun, yeni, daha yüksek bir biçime gebe olduğu”nu gösteren bir çalışma olarak tanımladı. Kendi buluşlarıyla Charles Darwin’in (1809-1882) evrim kuramı arasında riskli bir karşılaştırma yaptıktan sonra, “modern ekonomik ilişkilere koşut olarak ürkütücü dolaysız sonuçların ortaya çıktığı hallerde bile gizli ilerleme

Komünizmin yolunun döşenmesinde kapitalist üretim tarzının belirleyici rolüne ilişkin başkaca düşünceler, Marx'ın ekonomik politik eleştirisinde sıklıkla karşımıza çıkar. *Grundrisse*'de yazdığı gibi, sermayenin eğilimlerinden biri, “harcanabilir zaman yaratmak” olsa da, sermaye, daha sonra “[bu zamanı], artık emeğe çevirir”.⁴⁵ Emeği azami ölçüde değerlendirirken, “belirli bir nesnenin üretimi için gerekli emek miktarını gerçekte asgariye indirir” Marx’a göre bu, kesinlikle temel bir noktadır; bu, “özgürleşmiş emeğe avantaj” sağlar ve “[emeğin] özgürleşmesinin koşulu”dur.⁴⁶ Dolayısıyla sermaye, “kendisine rağmen, harcanabilir toplumsal zaman araçlarını artırarak, tüm toplum için [gerekli] emek zamanını gitgide azalan bir asgariye indirme ve böylelikle, herkesin zamanını kendi özgür gelişimi için serbest bırakma olanaklarının yaratılmasına vesile olur”.⁴⁷

Marx, yalnızca, üretici güçleri azami genişletme yeteneği bakımından kapitalizmin gelmiş geçmiş en iyi sistem olduğuna inanmakla kalmadı. Aynı zamanda, insanları acımasızca sömürmesine karşın, bireysel potansiyellerin önceki toplumlardakine kıyasla çok daha fazla değerlendirilmesine olanak sağlayan potansiyel olarak ilerici nitelikte birçok unsura sahip olduğunu saptadı. Marx, kapitalizmin üretimi ilkesine, artık emek üretme zorunluluğuna tümüyle karşı olmasına rağmen, üretici kapasitelerdeki artışı, bireysel yeteneklerin gelişmesi açısından görüyordu. Gerçekten, *Grundrisse*'de şunu savunuyordu:

olduğu”nu ve kendisinin, “bu eleştirel yaklaşımı nedeniyle”, “belki de kendisine rağmen, tüm sosyalizmin, yani ütopyacılığın ölüm çanını ebediyen çaldığı”nı bu kitabıyla gösterdiğini de belirtti. Son olarak, Engels’e önerdiği cümleler arasında, “Bay Lassalle kapitalistlere küfür savurur ve kabasaba Prusyalı toprak ağalarına yalalaklık yaparken, Bay Marx’ın, aksine, kapitalist üretimin tarihsel gerekliliğini gösterdiği” yönündeki derin inancını yeniden vurguladı, Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 7 Aralık 1867, MECW, 42: 494; MEW, 31: 404.

45 Marx, *Grundrisse*, MECW, 29: 94; MEW, 42: 604.

46 A.y., MECW, 29: 87; a.y., MEW, 42: 598.

47 A.y., MECW, 29: 94; a.y., MEW, 42: 604.

Bizatihi yeniden üretim eyleminde, yalnızca nesnel koşullar değişmekle kalmaz –örneğin, köy şehir hâline gelmekle, el değmemiş alanlar ekilip biçilen tarlalara dönüşmekle kalmaz–, üreticiler de değişirler, kendi içlerinden yeni niteliklerin doğup evrilmesiyle kendilerini dönüştürürler, üretim yoluyla yeni güçler ve yeni fikirler, yeni ilişki biçimleri, yeni gereksinimler ve yeni söylemler geliştirirler.⁴⁸

Üretici güçlerin bu yoğun ve karmaşık ilerleyişi, “bireylerin en zengin gelişimi”ni⁴⁹ ve insanlar arası ilişkilerin “evrenselliği”ni⁵⁰ yarattı.

Kapital'de de Marx, “meta mübadelesinin, dolaysız ürün takasından ayrılmaz nitelikteki tüm yerel ve kişisel sınırları nasıl aştığını ve bu süreçte yer alan kişilerin kontrolleri dışında, kendiliğinden doğan bütün bir toplumsal ilişkiler ağını nasıl geliştirdiğini”⁵¹ ana çizgileriyle anlattı. Bu, üretimin, “insanlığın tam anlamıyla gelişimine uygun bir biçim içinde” meydana gelmesini “zorunlu kılar”.⁵²

Son olarak Marx, kapitalizmdeki belirli eğilimlerin, kadınların kurtuluşuna ve ev alanındaki ilişkilerin modernleşmesine elverişli olduğu düşüncesindeydi. Marx'ın, Uluslararası İşçi Birliği'nin birinci kongresi için hazırladığı “Geçici Genel Konsey Delegelerine Yönerge. Çeşitli Sorunlar” (1866) başlıklı önemli metinde yazdığına göre, “modern sanayinin, her iki cinsiyetten çocukları ve gençleri büyük toplumsal üretim çalışmasında el birliği etmeye yöneltme eğilimi, sermaye düzeninde çarpıtılarak iğrenç bir şeye dönüştürülmesine [karşın], ilerici, sağlıklı ve meşru bir eğilim” di.⁵³

48 A.y., MECW, 28: 418; a.y., MEW, 42: 402.

49 A.y., MECW, 28: 465; a.y., MEW, 42: 446.

50 A.y.; a.y.

51 Marx, *Capital*, MECW, 35: 122; MEW, 23: 126.

52 A.y., MECW, 35: 507; a.y., MEW, 23: 528.

53 Karl Marx, “Geçici Genel Konsey Delegelerine Yönerge. Çeşitli Sorunlar”,

Kapital'de de benzer görüşler dile getirilmiştir. Örnek olarak:

Eski aile ilişkilerinin kapitalist sistem içinde uğradığı çözülme ne derece korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara ev alanı dışındaki toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde belirleyici roller verdiği kadar, ailenin ve cinsler arası ilişkinin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik temelini de yaratır.⁵⁴

Marx sözlerini şöyle sürdürür: “Tarımın da manüfaktürün de çocukluk çağlarının ötesinde gelişmesine olanak vermeyen ve bunları bir arada tutan eski bağların kopuşu, kapitalist üretim tarzıyla tamamlanır”ken, bu, “büyük merkezlerde toplanmasına yol açtığı şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığını durmadan artırması ile birlikte, (...) toplumun tarihsel hareket gücünün yoğunlaşmasını sağlar”.⁵⁵

Kısacası, Marx'ın *Kapital*'de ve bu yapının hazırlık elyazmalarında kullandığı diyalektik yönetime dayanarak dediğine göre, “üretim süreçlerinin maddi koşulları ve toplumsal bir ölçekte birleşmesi” ile birlikte, “yeni bir toplumun kurucu unsurları” olgunlaşır.⁵⁶ “Gelecekte daha yüksek bir sentez”in başarılması için bu “maddi koşullar” belirleyicidir⁵⁷ ve devrim hiçbir zaman yalnızca ekonomik dinamikler üzerinde yükselmeyip her zaman siyasal bir etmen de gerektirecek olsa da, komünizmin gelişi, “toplumun maddi bir temelini ya da kendileri de yine uzun ve ıstıraplı bir tarihin kendiliğinden ortaya çıkan ürünleri olan bir dizi maddi varlık koşulunu gerektirir”.⁵⁸

MECW, 20:188; “Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen”, MEW, 16:193

54 Marx, *Capital*, MECW, 35: 492; MEW, 23: 514.

55 A.y., MECW, 35: 506; a.y., MEW, 23: 528.

56 A.y., MECW, 35: 504-5; a.y., MEW, 23: 526.

57 A.y., MECW, 35: 506; a.y., MEW, 23: 528.

58 A.y., MECW, 35: 90-91; a.y., MEW, 23: 94.

Marx'ın *Kapital*'den sonra yazdığı kısa ama önemli siyasal yazıları da onun düşüncesinin sürekliliğini doğrulayan benzer fikirler içerir. Marx, kapitalist topluma bir alternatifi ön gereklilikleri konusunda Rus devrimci Bakunin'den tamamen farklı düşündüğünü belgeleyen “Bakunin'in *Devlet ve Anarşi* Kitabı Üzerine Notlar”ında (1874), mücadeleye önderlik edecek toplumsal özne hakkında şöyle diyordu:

Köklü bir toplumsal devrim, ekonomik gelişmenin belirli tarihsel koşullarıyla bağlantılıdır; bunlar, [devrimin] temel koşullarıdır. Bu nedenle, ancak, kapitalist üretimin yanı sıra, sanayi proletaryasının nüfus içinde hiç değilse önemli bir kesim oluşturmasıyla [devrim] mümkündür.⁵⁹

Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde (1875) ise “bugünkü kapitalist toplumda işçileri, bu tarihsel felakete son verme olanağına kavuşturan ve buna zorlayan maddi vb. koşulların en sonunda nasıl yaratıldığını somut olarak kanıtlamak”⁶⁰ gerektiğini savundu. Son olarak, yayınlanmış son kısa parçalarından biri olan Fransız İşçi Partisi'nin seçim programına “Önsöz”de (1880) vurguladığı gibi, üreticilerin üretim araçlarına el koymaları için temel bir gereklilik, “maddi ve entelektüel unsurlarını bizatihi kapitalist toplumun gelişiminin şekillendirdiği kolektif biçim”dir.⁶¹

Marx çalışmalarında, evrensel bir sosyalist toplum modeli ima edebilecek formüllerden özenle kaçındı; bunun yararsız ve kısır bir şey olduğu düşüncesindeydi. İşte bu yüzden, *Kapital*'in Birinci Cildinin “Almanca İkinci Basıma Önsöz”ünde (1873), “geleceğin aşçı dükkânları için tarifler yazma”nın hiçbir şekilde

59 Karl Marx, “Bakunin'in *Devlet ve Anarşi* Kitabı Üzerine Notlar”, MECW, 24: 518; “Konspekt von Bakunins Buch Staatlichkeit und Anarchie”, MEW, 18: 633.

60 Karl Marx, “Gotha Programının Eleştirisi”, MECW, 24: 83; “Kritik des Gothaer Programms”, MEW, 19: 17.

61 Karl Marx, “Fransız İşçi Partisi Programına Önsöz”, MECW, 24: 340; “Einleitung zum Programm der französischen Arbeiterpartei”, MEW, 19: 238.

ilgi alanı içine girmediyi açıkça belirtti⁶² ve yine bu yüzden, 1879-80'de Alman iktisatçı Adolph Wagner'in (1835-1917) eleştirilerine yanıt verirken, kesin bir dille şöyle yazdı: "Asla bir 'sosyalist sistem' kurmuş değilim."⁶³

Marx, sosyalizmin neye benzeyeceğini öngörmek gibi bir hevese hiçbir zaman düşmediği gibi, kapitalizm hakkındaki irdelmelerinde insan toplumunun her yerde aynı yolu izlemeye ya da aynı aşamalardan geçmeye yazgılı olduğunu da öne sürmedi. Bununla birlikte, yanlış olarak kendisine atfedilen, burjuva üretim tarzının her yerde tarihsel bir kaçınılmazlık olduğu şeklindeki tezle yüzleşmek zorunda kaldı. Rusya'da kapitalist gelişmenin ufkuyla ilgili uyumsuzluk, bunun açık seçik bir kanıtıydı.

Marx, büyük olasılıkla Kasım 1877'de, *Otechestvennye Zapiski* [Yurtsever Notlar] dergisinin yayın kuruluna uzun bir mektup yazarak, edebiyat eleştirmeni ve sosyolog Nikolay Mihaylovski'nin Rusya'da kırsal komünün (*obşçina*) geleceğiyle ilgili yazdığı "Karl Marx, Bay Jukovski'nin Mahkemesi Huzurunda"⁶⁴ başlıklı bir makaleye yanıt vermeye girişti. Marx, mektubu birkaç kez yeniden yazdı, ama silintilerle dolu mektup en sonunda taslak olarak kaldı ve hiçbir zaman gerçekten gönderilmedi. Ne var ki Marx'ın daha sonra Zasuliç'e verdiği yanıtta kullanacağı tezlerin bazı ilginç işaretlerini içeriyordu.

Yazdığı denemeler dizisinde Mihaylovski, ufak farklılıklarla, Zasuliç'in dört yıl sonra yönelteceği soruya çok benzeyen bir soru ortaya atmıştı. Zasuliç'e göre, meselenin can alıcı noktası, kırsal komünde oluşabilecek değişikliklerin, sosyalist hareketin propaganda faaliyetleri üzerinde yapacağı etkiydi. Oysaki

62 Karl Marx, "Almanca İkinci Basıma Sonsöz", MECW, 35: 17; "Nachwort zur zweiten Auflage", MEW, 23: 25.

63 Karl Marx, "Adolph Wagner'in *Lehrbuch der politischen Ökonomie*'sine Kenar Notları", MECW, 24: 533; "Randglossen zu Adolph Wagners *Lehrbuch der politischen Ökonomie*", MEW, 19: 357.

64 Bkz. James H. Billington, *Mikhailovsky and Russian Populism* (Oxford: Clarendon Press, 1958)

Mihaylovski, *obşçina*'nın geleceğine ilişkin çeşitli tutumları (Rusya'nın açıkça *obşçina*'yı tasfiye ederek kapitalist bir rejimi benimsemesini savunan liberal iktisatçıların tezinden tutun, komünün daha da gelişebileceği ve kapitalist üretim tarzının kırsal nüfus üzerindeki olumsuz etkilerinden kaçınabileceği yolundaki sava kadar) daha teorik bir düzeyde irdelemekle ilgileniyordu.⁶⁵

Zasuliç'in Marx'a yaklaşımı, onun görüşlerini keşfetmeye ve pratik çalışma için işaretler almaya yönelik olduğu hâlde, Rus Halkçılığının daha ılımlı, liberal kanadının seçkin temsilcisi Mihaylovski açıkça ikinci teze eğilimliydi ve Marx'ın birinci tezi yeğlediği düşüncesindeydi. Zasuliç, "Marksistler"in, kapitalizmin gelişmesini vazgeçilmez saydıklarını yazdığı hâlde, Mihaylovski daha ileri giderek, bu tezi *Kapital*'de Marx'ın kendisinin ortaya attığını iddia etti. Yazdığına göre,

Tüm bu "kadın ve çocuk sakatlanmaları" hâlâ karşımızda duruyor ve Marx'ın tarihsel teorisi açısından bakılınca, bunlara karşı sesimizi yükseltmemeliyiz, çünkü bu, bizim kendi aleyhimize davranmamız anlamına gelecektir. (...) Marx'ı destekleyen bir Rus (...) kendisini seyirci rolüne indirgemelidir. (...) Eğer Marx'ın tarihsel-felsefi görüşlerini gerçekten paylaşıyorsa, üreticilerin üretim araçlarından koparıldıklarını gördüğüne sevinmelidir, bu koparılmayı, kaçınılmaz ve en sonunda faydalı sürecin ilk evresi olarak ele almalıdır. Tek sözcükle, ülküsünün doğasında yatan ilkelerin yerle bir edilmesini kabullenmelidir. Ahlaki duygu ile tarihsel kaçınılmazlık arasındaki bu çarpışma, elbette ikincisi lehine çözülmelidir.⁶⁶

65 Walicki'nin *Controversy Over Capitalism* kitabında dediğine göre, "Mihaylovski, loncaların ve çağdaş Rus *artel*'lerinin, bireysel özgürlüğü ve bireysel gelişim olasılıklarını sınırladığını reddetmiyordu; ama bu sınırlamanın olumsuz sonuçlarının, kapitalist gelişmeden doğacak olumsuz sonuçlardan daha az tehlikeli olduğu düşüncesindeydi. (...) Mihaylovski, kapitalizmin 'bireyi özgürleştirdiğini' söylemenin kesinlikle dayanaksız olduğu sonucuna vardı. (...) Mihaylovski'nin böyle bir görüşü onaylamasına en çok katkıda bulunan kitapların yazarları arasında Marx'ın başı çektiğini öne sürmek hiç de abartı olmaz" (a.y., 59-60).

66 Nikolay Mihaylovski, "Karl Marks pered sudom g. Yu. Zhukovskogo" (Karl Marx, Bay Yuri Jukovski'nin Mahkemesi Huzurunda), Mihaylovski, *Sochineniya*

Ama bu iddiasını kesin alıntılarla destekleyemeyen Mihaylovski, onun yerine, Marx'ın *Kapital*'in Almanca birinci basımındaki bir notta Herzen'e yaptığı polemik niteliğinde bir göndermeyi aktardı:

Eğer Kıta Avrupası'nda –fazla mesai, iş bölümü, makineye tabi kılma, körpe kadın bedenlerini sakatlama, kötü yaşam koşulları vb. yoluyla insan soyunu yiyip bitiren– kapitalist üretimin etkisi, ulusal ordunun büyüklüğüne, devlet borcuna, vergilere, kızışan savaşa vb. ilişkin yarışmayla el ele gelişmeyi sürdürürse, o zaman, yarı Rus ve tam Moskovalı Herzen'in (belirtelim ki, “Rus” komünizmine ilişkin keşiflerini Rusya'da değil, Prusya Dışişleri bakanı Haxthausen'in çalışmalarında yapan güzel yazı ustası Herzen'in) ciddi ciddi kehanette bulunduğu üzere, Avrupa'nın kamçı zoruyla ve Kalmuk kanı nakledilerek gençleştirilmesi, en sonunda kaçınılmaz hâle gelebilir.⁶⁷

Kapital'in sonraki basımlarından bu notun çıkarılması, Marx'ın Herzen'le ilgili yargısını değiştirdiğini⁶⁸ kanıtlamaz –tam tersine. Marx, “*Otechestvennye Zapiski* Yayın Kuruluna Mektup”ta, 1867'deki ifadelerin aynısını kullanarak, “o [Herzen], ‘Rus’ komünizmini Rusya'da değil, Haxthausen'in kitabında keşfetti (...) ve onun elinde Rus topluluğu, eski, çürümüş Avrupa'nın Panslavizmin zaferiyle yeniden doğması gerektiğini kanıtlamaya

içinde, C. IV, St. Peterburg: B. M. Vol'f, 1897, 171, Walicki'nin *Controversy Over Capitalism* kitabının 146. sayfasındaki çeviriden alıntı. Bu makale, 1877'de *Avrupa Habercisi* [*Vestnik Evropy*] dergisinde Yuri Jukovski imzasıyla çıkan Marx eleştirisini ve Nikolay Sieber'in *Otechestvennye Zapiski*'de *Kapital*'i savunduğu yazıyı izledi. Bkz. Cyril Smith, *Marx at the Millennium*, (Londra: Pluto, 1996), 53-5. 1894'te Mihaylovski, *Russkoe Bogatsvo* [Rus Zenginliği] için kaleme aldığı bir makalede, on yedi yıl önce savunduğu şeyleri yeniden dile getirdi.

67 Karl Marx, “Nachtrag zu den Noten des ersten Buches”, Marx, *Das Kapital*, MEGA II/5: 625'te. Bu “Birinci Cildin Notlarına Ek”, yapıtın 1872'deki tıpkıbasımına alınmadı ve tüm çevirilerinden çıkarıldı.

68 Bu görüşün yakın tarihli bir örneği, *Kapital*'in yayınlanmasından sonra “Marx, Herzen'in kendisine yönelik tutumunu değilse bile, onun görüşlerine yönelik tutumunu gözden geçirdi” iddiasını ortaya atan James White'in *Marx and Russia: The Fate of a Doctrine* (Londra: Bloomsbury 2018) adlı kitabında bulunabilir (a.y., 8).

yönelik bir tezden başka bir işlev görmedi,”⁶⁹ diyordu. Marx'ın sosyalizm hakkındaki fikirleri daima Herzen'inkilere taban tabana zıttı. Herzen'in “Rusya'da Devrim”de (1857) öne sürdüğüne göre, “halk adına ve halkın yararına” hareket etmeye hazır olan çevre, “(...) belki çok geniş olmaması”na karşın, kesinlikle “bilinç ve gelişmişlik olarak Avrupa'daki herhangi bir çevreden aşağı kalmaz[dı]. Toplumsal harekete dikkat göstermeye alışkın değilse bile, geleneksel olan her şeyden daha bağışık[tı] ve Batı toplumundan daha yeni, daha yalın ve daha genç[ti]”.⁷⁰ Marx, Rus halkının doğal olarak komünizme yatkın olduğu varsayımını paylaşmıyordu. Ve onun Rusya'da bir devrim olasılığına açık olmasının izleri, Herzen'in, ne siyasal iktidarı ele geçirmek için gerekli biçimlere ne de kapitalizm sonrası bir toplumun doğuşu için ön gerekliliklere ilişkin tutumlarına kadar geri götürülemez.

“*Otechestvennye Zapiski*'ye Mektup”ta Marx, Herzen'le girdiği polemğin, kendi yargılarının çarpıtılması için kullanılamayacağını ya da Mihaylovsk'nin öne sürdüğü gibi, “Rus halkının, anayurdu için, Batı Avrupa'nın izlemiş olduğu ve hâlâ izlemeyi sürdürdüğü yoldan farklı bir gelişim yolu bulma çabaları”nın reddine dönüştürülemeyeceğini oldukça alaycı bir dille belirtti.⁷¹

Engels de Blankici [Blanqui'ci] eğilimli Pyotr Tkačov'un (1844-1886) “Bay Friedrich Engels'e Açık Mektup”una yanıt vermek için 1875'te kaleme aldığı “Rusya'da Toplumsal İlişkiler Üzerine” başlıklı bir kitapçıkta, Rusya'da bir toplumsal devrim olasılığı tartışmasına müdahil oldu.⁷²

Modern sosyalizmin başarmaya çabaladığı devrim, kısaca, proletaryanın burjuvazi karşısında zafer kazanması ve tüm sınıfsal ayrımlar ortadan kaldırılarak yeni bir toplum örgütlenmesinin

69 Marx, “*Otechestvennye Zapiski*'ye Mektup”, MECW, 24: 196; MEW, 19: 107.

70 Aleksandr Herzen, “Rusya'da Devrim”, *The Herzen Reader* içinde, haz. Kathleen Parthe (Evanston, IL: Northwestern University Press, 2012), 63.

71 Marx, “*Otechestvennye Zapiski*'ye Mektup”, MECW, 24: 196; MEW, 19: 107.

72 Tkačov'un fikirleri için bkz. Venturi, *Roots of Revolution*, 389-428.

kurulmasıdır. Bu, yalnızca proletaryanın bu devrimi yürütmesini gerektirmekle kalmaz, toplumsal üretici güçleri elinde tutan bir burjuvazinin de sınıfsal ayrımların nihai olarak ortadan kaldırılmasına olanak verecek ölçüde gelişmiş olmasını gerektirir. Benzer şekilde, vahşiler ve yarı vahşiler arasında çoğu kez hiçbir sınıfsal ayrım yoktur ve her halk böyle bir durumdan geçmiştir. Bu durumu yeniden kurmak aklımıza bile gelmez, bunun basit nedeni, toplumsal üretici güçler geliştikçe, bu durumdan ister istemez sınıfsal ayrımların doğmasıdır.

Her türlü kuşkuyu ortadan kaldırmak için şunu da ekledi:

Üretimi, sınıfsal ayrımların tasfiye edilmesinin gerçek ilerleme oluşturabileceği, toplumsal üretim tarzında duraksamaya, hatta gerilemeye meydan vermeden süreklilik gösterebileceği bir boyuta yükseltmek, ancak bu toplumsal üretici güçlerin belirli bir gelişim düzeyinde, hatta bizim modern koşullarımız için çok yüksek bir düzeyde mümkün olur. Ama üretici güçler, bu gelişim düzeyine yalnızca burjuvazinin elinde ulaşmıştır. Demek ki burjuvazi, bu bakımdan da sosyalist devrimin bizzatıhi proletarya kadar gerekli bir ön koşuludur. Dolayısıyla, burjuvazi olmadığı gibi proletaryanın da olmadığı bir ülkede bu devrimin daha kolay yürütülebileceğini söyleyen bir adam, ancak sosyalizmin ABC'sini henüz öğrenmemiş olduğunu kanıtlamış olur.⁷³

Marx, Engels'in görüşlerine katıldı⁷⁴ ve her ikisi, daima hem Herzen'le hem de onun fikirlerini miras alan Bakunin ve Tkaçov gibi kişilerle derin bir anlaşmazlık içindeydi. O kişiler, "yaşlanan, çürüyen Batı Avrupa'da sosyalizmi yapay yoldan kazanmak için ilk önce çetin bir sınavdan geçmeleri gereken işçilerin ak-

73 Friedrich Engels, "Rusya'da Toplumsal İlişkiler Üzerine", MECW, 24: 39-40.

74 Marx, bir kısmı iletilmeyen (Tkaçov'un "Açık Mektup"unun kendisine ait nüshasının kapağına kurşun kalemle yazdığı için) bir mesajında, söz konusu metnin içeriği için, "öylesine ahmakça ki, Bakunin'in bunda katkısı olabilir" diyordu: Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, Şubat-Mart 1875, MECW, 45: 59; MEW, 34: 5. Maximilien Rubel, Engels'in "bir cevap yazma"sını bizzat Marx'ın istediğini belirtiyor, Maximilien Rubel, *Marx: Life and Works* (Londra: Macmillan, 1980), 105.

sine”, Rus köylüleri, “doğuştan komünistler olarak, sosyalizmin gerçek araçları” olarak tanımlama yanlısına düşmüşlerdi.⁷⁵

Mihaylovski’yle olan tartışmaya gelince, Marx’ın *Otechestvennye Zapiski* yayın kuruluna mektup yazmaktaki amacı, “dobra dobra konuşmak” ve yıllarca incelemeler yaptıktan sonra ulaştığı sonuçları dile getirmektir. Marx, daha sonra müsveddede üzerini çizdiği şu cümleyle başladı: “Rusya, 1861’den beri izlediği yolda devam ederse, tarihin bir halka sunduğu en harika şansı kaçırarak ve kapitalist rejimin kaçınılmaz değişimlerinin hepsine maruz kalacaktır.”⁷⁶

Marx’ın kilit önemdeki ilk açıklaması, tahlilinde değinmiş olduğu alanlarla ilgiliydi. Anımsattığına göre, *Kapital*’in “İlk Birikim” başlıklı bölümünde,⁷⁷ “feodal toplumun ekonomik yapısının dağılması”yla, “Batı Avrupa”da “kapitalist toplumun ekonomik yapısı”nın unsurlarının nasıl serbest kaldığını tanımlamayı amaçlamıştı. Dolayısıyla, bu süreç dünyanın her yanında değil, yalnızca Yaşlı Kıta’da meydana geldi.

Marx, *Kapital*’in Fransızca basımındaki (1872-75) bir pasaja atıfta bulundu; orada, üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasının temelinde, “tarımsal üreticilerin mülksüzleştirilmesi”nin yattığını ileri sürmüş ve “[bunun] yalnızca İngiltere’de köklü bir şekilde başarıldığı”nı, ama “bütün diğer Batı Avrupa ülkelerinde aynı seyri izlemekte [olduğu]”nu sözlerine eklemiştir.⁷⁸

75 Engels, “Rusya’da Toplumsal İlişkiler Üzerine”, 45. Karş. Venturi, *Roots of Revolution*, 93-4.

76 Marx, “Otechestvennye Zapiski’ye Mektup”, MECW, 24: 135; MEW, 19: 108.

77 Marx, *Capital*, MECW, 35: 704-761; MEW, 23: 741-802.

78 Marx, “Otechestvennye Zapiski’ye Mektup”, MECW, 24: 200; MEW, 19: 108. Ayrıca bkz. Karl Marx, *Le Capital, Paris 1872-1875*, MEGA, II/7: 634. Marx’ın, kitabının Fransızca çevirisini gözden geçirirken özgün 1867 basımına yaptığı bu ekleme, *Kapital* çevirileri için daha sonra standart sürüm hâline gelen 1890’ daki Almanca dördüncü basıma Engels tarafından dâhil edilmedi. Maximilien Rubel, Karl Marx, *Œuvres. Économie I* (Paris: Gallimard, 1963) adlı kitabına düşüğü bir dipnotta bunu, “İlk Birikim” bölümüne yapılan “önemli eklemelerden biri” olarak niteledi (a.y., 1701, n. 1). Engels’in yayınladığı basımda belirtildi-

Kapital'in Birinci Cildindeki ünlü ifadeyi işte bu uzamsal ufuk çerçevesinde anlamamız gerekir: “Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir.” Alman okurlar için yazan Marx, “Kıta Avrupası’nın batısındaki bütün öteki yerlerde olduğu gibi, sırf kapitalist üretimin gelişmesinin değil, fakat bu gelişmenin eksikliğinin de acısını çekiyoruz,” gözleminde bulundu. Onun görüşüne göre, “modern sıkıntıların yanı sıra, eski, köhnemiş üretim tarzlarının bitkisel yaşamlarını sürdürmelerinin mirası olan bir dizi sıkıntı, doğurdıkları çağ dışı toplumsal ve siyasal ilişkilerle birlikte” Almanları “eziyor”du.⁷⁹ Marx, “*De te fabula narratur* [Anlatılan senin hikâyendir]!”⁸⁰ sözünü, tam da “Almanya’da işler hiç de o kadar kötü gitmiyor diye kendisini iyimser bir havaya bırakacak” Almanlar için söyledi.

Marx, diğer Avrupa ülkelerine yönelik de esnek bir yaklaşım sergiledi, çünkü Avrupa’nın türdeş bir bütün olduğunu düşün-

ğine göre, ilk birikimin tarihi, “farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere’dir. İngiltere’yi örnek alışımızın nedeni budur”. Marx, *Capital*, MECW, 35: 707; MEW, 23: 744.

79 Marx “Almanca Birinci Basıma Önsöz”, MECW, 35: 9; “Vorwort zur ersten Auflage”, MEW, 23: 15. Marx, Fransızca basımda, bu sözün kapsamını hafifçe daralttı: “Le pays le plus développé industriellement ne fait que montrer à ceux qui le suivent sur l’échelle industrielle l’image de leur propre avenir”, K. Marx, *Le Capital*, MEGA, C. II/7: 12. Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton: University Press, 2000) kitabında, bu pasajı yanlış yorumlayarak, “ilkın Avrupa’da, sonra başka yerlerde” ilkesini izleyen tarihselciliğin tipik bir örneği gibi gösteriyor (a.y., 7). Dahası, “Marx’ın yazı üslubundaki muğlaklıklar”ı, “tarihin bir bekleme odası olduğunu, herhangi belirli bir zamanda ve yerde kapitalizme geçiş için gerekli bir dönem olduğunu” düşünenlerin ayırıcı özelliği olarak sunuyor. “Bu, (...) üçüncü dünyanın sıklıkla havale edildiği dönemdir” (a.y., 65). Buna karşılık, Neil Lazarus, *Marxism, Modernity and Postcolonial Studies* [haz. Crystal Bartolovich ve Neil Lazarus (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)] içindeki “Sömürgecilik Sonrasına İlişkin Teoride ‘Batı’ Fetişi” başlıklı bölümde, doğru olarak, “tarihsel anlatılaştırmaların hepsinin teleolojik ya da ‘tarihselci’ olmadığı”na işaret etmiştir (a.y., 63).

80 Karl Marx, “Almanca Birinci Basıma Önsöz”, MECW, 35: 8; “Vorwort zur ersten Auflage”, MEW, 23: 12.

müyordu. 1867'de Londra'daki Alman İşçi Eğitim Derneği'nde yaptığı ve daha sonra Cenevre'de *Haberci* [*Der Vorbote*] dergisinde yayınlanan konuşmasında dediğine göre, Alman proleterler bir devrimi başarıyla yürütebilirlerdi, çünkü “başka ülkelerdeki işçilerin aksine, uzun burjuva gelişim döneminden geçmek zorunda değillerdi”.⁸¹

Rusya söz konusu olduğu ölçüde, “*Otechestvennyye Zapiski* Yayın Kuruluna Mektup”ta Marx, Rusya'nın “kendi tarihsel temelleri üzerinde ve dolayısıyla, [kapitalist] rejimin tüm işkencelerini çekmeden ama yine de tüm meyvelerini toplayarak gelişmesi”nin mümkün olduğunu savunan Mihaylovski'nin görüşünü paylaştı. “Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşuna ilişkin [Marx'ın] tarihsel taslağını, kendilerini içinde buldukları tarihsel koşullar ne olursa olsun tüm halkların kaçınılmaz şekilde tabi kılındıkları genel seyre ilişkin tarihsel-felsefi bir teoriye dönüştürdüğü” için Mihaylovski'yi suçladı.⁸²

Tezini sürdüren Marx'ın işaret ettiğine göre, *Kapital*'deki tahlilinde, kapitalist üretimin tarihsel eğilimi, “hem toplumsal üretimin üretici güçlerine hem de her bireysel üreticinin tüm yönleriyle gelişimine en büyük ivmeyi kazandıran yeni bir ekonomik düzenin unsurlarını yaratması”nda yatıyordu; fiilen bu, “zaten kolektif bir üretim tarzına dayanıyordu” ve “toplumsal mülkiyete dönüştürülmesi dışında başka bir seçeneği olamazdı”.⁸³

Öyleyse, Mihaylovski, bu tarihsel taslağı Rusya'ya ancak tek yolla uygulayabilirdi: Eğer Rusya, “Batı Avrupa ulusları gibi kapitalist bir ulus” haline gelme eğilimindeyse –ve Marx'ın görüşüne göre, önceki birkaç yıldan beri o doğrultuda hareket et-

81 “Karl Marx'ın 28 Şubat 1867'de Londra'daki Alman İşçi Eğitim Derneği'nin Yıldönümü Kutlamasında Yaptığı Konuşmanın Raporu”, MECW, 20: 415; “Aufzeichnung einer Rede von Karl Marx auf dem Stiftungsfest des Deutschen Bildungsvereins für Arbeiter in Londonam” 28 Februar 1867, MEW, 16: 524.

82 Marx, “*Otechestvennyye Zapiski*'ye Mektup”, MECW, 24: 200; MEW, 19: 111.

83 Marx, “*Otechestvennyye Zapiski*'ye Mektup”, MECW, 24: 200; MEW, 19: 108, 111.

mişti- “ilk önce köylülerinin büyük bölümünü proletere dönüştürmeden” bunu başaramazdı; ondan sonra, kapitalist rejimin sultasına girince, diğer sıradan halklar gibi o rejimin acımasız yasalarına tabi [olurdu]”.⁸⁴

Marx'ı en çok kızdıran şey, kendisini eleştiren kişinin, “Batı Avrupa’da kapitalizmin doğuşuna ilişkin [onun] tarihsel taslağını, kendilerini içinde buldukları tarihsel koşullar ne olursa olsun tüm halkların kaçınılmaz şekilde tabi kılındıkları genel seyre ilişkin tarihsel-felsefi bir teoriye dönüştürme” çabasına girişmesiydi.⁸⁵ Alaycı bir dille şunu ekledi: “Ama hiç kusura bakmasın. Bu, beni hem gereğinden çok onurlandırmak, hem de gereğinden çok aşağılamak olur.”

Eski Roma’da köylülerin mülksüzleştirilmesini ve üretim araçlarından koparılmasını örnek gösteren Marx, onların “ücretli işçi değil, aylak ayaktakımı” hâline geldiklerine dikkat çekti. O dönemde gelişen şey, kapitalizm değil, köleci bir üretim tarzıydı. Marx'ın bundan çıkardığı yargı, “farklı tarihsel bağlamlarda meydana gelen, çarpıcı ölçüde benzer olayların bütünüyle apayrı sonuçlara [yol açtığı]”ydı. Gerçek tarihsel dönüşümleri anlamak için, tekil olguları ayrı ayrı incelemek gerekliydi; bu olgular ancak o zaman birbiriyle karşılaştırılabilirdi. Bunları, “tarih üstü olmaktan başka bir üstün meziyeti bulunmayan genel bir tarihsel-felsefi teoriyi maymuncuk gibi kullanarak” yorumlamak asla mümkün olmazdı.⁸⁶

84 A.y., 201; a.y., MEW, 19: 111.

85 A.y.; a.y.

86 A.y.; a.y., MEW, 19: 111-2. *Marx and Russia* adlı kitabında White, Mihaylovski'ye atfedilen sözcüklerin “şaşırtıcı bir suçlama” oluşturduğunu ileri sürdü. “Marx”, diye yazıyordu, “kapitalizmin gelişimini hiçbir zaman salt tarihsel, salt görgül olarak düşünmemiştir. Kapitalizmi, evrensel bir sistem olarak, insanın iç türsel varoluşunun dışavurumu olarak kavramıştır. *Das Kapital*, kapitalizmin tarihsel düzlemde gelişimiyle sınırlı tutulmuştu, bunun tek nedeni ise Marx'ın, süreçteki daha esaslı ve mantıksal adımları keşfedememiş olmasıydı” (a.y., 32). Marx'ın bitmemiş elyazmalarının ve inceleme notlarının yakın bir zamanda *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA2) içinde yayınlanması, tam tersine, onun görgül araştırmaya ve tarihsel tahlile ne büyük bir yoğunlukla yöneldiğini gösterdi. Önceki

Nitekim Marx'ın gerçek kuramsal duruşunu iyi bilmeyen Mihaylovski, onu eleştirirken, zaten Marx'ın Rusya'daki ve başka yerlerdeki izleyicileri arasında sinsice yayılmaya başlamış olan 20. yüzyıl Marksizminin başlıca noktalarından birini önceden haber veriyor gibi görünen bir yaklaşım benimsedi. Marx'ın bu anlayışa yönelttiği eleştiri, yalnızca yaşanan günle değil, gelecekle de ilintili olduğu için hepten önemliydi.⁸⁷ Ama Marx bunu hiçbir zaman yayınlamadı⁸⁸ ve Marx'ın Rusya için de kapitalizmi zorunlu bir aşama olarak gördüğü düşüncesi hızla kök saldı ve Rusya'da gelişen Marksizm anlayışı için ciddi sonuçlar doğurdu.⁸⁹

yorumculardan birçoğunun öne sürdüklerinin aksine, bu yeni malzeme, Marx'a her şeyden çok yeni bir tarih felsefesinin yön verdiği ya da onun, diyalektik yöntemden takıntılı şekilde yararlandığı düşüncesini kesin olarak çürütüyor.

87 Bkz. Pier Paolo Poggio, *L'Obščina. Comune contadina e rivoluzione in Russia* (Milano: Jaca Book, 1978), 148.

88 Marx'ın Mihaylovski'ye yanıtını niçin yayınlamadığını açıklamak için çeşitli çabalara girişilmiştir. Engels 1885'te bu elyazmasını *Severny Vestnik* editörlerine iletmişti zaman, bunun, "[kendisince] bilinmeyen nedenlerle" yayınlamadığını söyledi, Friedrich Engels, "*Severny Vestnik* editörlerine", MECW, 26: 311'de. Ama bir yıl önce Engels, Vera Zasuliç'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Yazdığı yanıt budur; Rusya'da yayınlanmak üzere yazılmış bir parçanın damgasını taşıyor, ama bunu hiçbir zaman Petersburg'a göndermedi, çünkü salt isminden söz edilmesinin bile bunu yayınlayacak derginin varlığına zarar verebileceğinden korktu", Friedrich Engels'ten Vera Zasuliç'e, 6 Mart 1884, MECW, 47: 112. Belirtmek gerekir ki, Marx'ın bir metnine sayfalarında yer verdi diye derginin gerçekten tehlikeye gireceğine ilişkin bir kanıt yoktur. *Late Marx* (haz. Shanin) içinde yer alan "Marx ve Devrimci Rusya" başlıklı makalesinde Haruki Wada, iddiasını desteklemek için gerekli denetimleri yapmadan şunu öne sürdü: "Gerçek neden (...), daha çok, mektubunu yeniden okuyunca Marx'ın, Mihaylovski'ye yönelttiği eleştiride yanlış bir şeyler görmesi idi" (a.y., 60). White'in *Marx and Russia* kitabında işaret ettiğine göre, *Otechestvennyye Zapiski*'nin Mihaylovski'nin makalesini içeren sayısından sonraki sayısında, Sieber, "Marx'ın formülleştiirdiği sürecin, evrensel ölçekte zorunlu olduğu"nu bir kez daha savunmuştu (a.y., 33). "Kapitalizmin, her toplumun gelişiminin belirli bir aşamasında karşılaşacağı evrensel bir olgu olduğu" (a.y., 45) yolunda Sieber'in taşıdığı inanç, Marx'ın Rusya'da nasıl algılandığını gösteren anlamlı bir örnektir.

89 White'in *Marx and Russia* kitabında dediğine göre, bu "algı oldukça ivme ve direnç kazandı, öyle ki, en sonunda Marx'ın mektubu yayınlandığı zaman bile bunu sarsmak zor oldu" (agy, 33). Rusya'da Halkçılık ile Marksizm arasındaki

3. DİĞER OLANAKLI YOL

Marx, çok önemli bir teorik soruya yanıt vermek ve kritik bir siyasal mesele konusunda tutumunu açıklamak zorunda olduğunu çok iyi bilerek, yaklaşık üç hafta boyunca kafasını kâğıtlarından kaldırmadı.⁹⁰ Verdiği emeğin meyveleri olarak, dört taslak (bunlardan üçü çok uzundu, bazen de çelişkili tezler içeriyordu) ve en sonunda Zasuliç'e gönderdiği yanıt ortaya çıktı. Hepsi de Fransızca yazılmıştı ve aynı şekilde başlıyordu.

Marx, "feodal üretimden kapitalist üretime"⁹¹ geçişe ilişkin tahlilini özetlemek için, *Otechestvennye Zapiski* [Yurtsever Notlar] dergisi yayın kuruluna yönelik (ama hiçbir zaman gönderilmemiş) bir mektuba Kasım 1877'de eklediği, *Kapital*'in Fransızca basımından bir alıntı seçti. Bir sonraki satırda Marx, feodalizmden kapitalizme geçişin "tarihsel kaçınılmazlığını (...) açıkça Batı Avrupa ülkeleriyle sınırladığı"⁹² tekrarladı. Sonra, bunu bir tür öncül olarak alıp, gelecekteki bir sosyalist toplumun tohumu olarak *obşçina* konusunda birtakım zengin, ayrıntılı düşünceler geliştirdi ve bunun gerçekleşebilmesine ilişkin somut olasılıkları irdeledi.

Marx, dört taslak içinde en uzun olan ilk taslakta, "Rus köylü komününün dağılması"nın niçin kaçınılmaz olduğuna ilişkin "tek ciddi sav" olarak gördüğü şeyi tahlil etti. "Geriye doğru

ilişki konusunda ayrıca bkz. Richard Pipes, *Struve: Liberal on the Left, 1870-1905* (Cambridge: Harvard University Press, 1970) ve yakın tarihte, Vesa Oittinen, *Marxism, Russia, Philosophy* (Londra: Palgrave 2020), özellikle Bölüm 3.

90 Bkz. Buber, *Paths in Utopia*: "Var gücüyle giriştiği çaba, hayran olunası bir kumsuzlukta ve titizlikteydi. Daha önce de aynı çapraşık sorunla cebelleşmişti ve şimdi, özel bir yoğunlukla yeni baştan bu soruna daldı. Büyük incelik ve hassaslık isteyen bir formülasyonu, yalnızca daha da yeterli başka bir tane bulma arayışıyla defalarca iptal ettiğine tanık oluyoruz. Bir dizi bölük pörçük taslaktan ibaret olmasına karşın, bana öyle geliyor ki bu notlar, Rus köy topluluğu konusunu bireşimsel olarak kavramak için girilmiş en önemli çabadır" (a.y., 91).

91 Karl Marx, "Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: İkinci Taslak", MECW, 24: 360; "Brief von V. I. Sassulitsch: Zweiter Entwurf", MEW, 19: 396.

92 A.y.; a.y.

uzun bir yol gidilerek, Batı Avrupa'da az çok arkaik bir türde ortak mülkiyet saptanabilir; toplumsal ilerlemenin artmasıyla bu her yerde ortadan kalkmıştır. Niçin bir tek Rusya'da aynı kaddeden kaçabilsin?"⁹³ Marx verdiği yanıtta, "Avrupa'daki deneyimlere dayandığı durumlar dışında, bu savı dikkate almayacağı"nı yineledi.⁹⁴ Rusya'ya gelince:

Eğer kapitalist üretim Rusya'da egemenliğini kuracaksa, köylülerin, yani Rus halkının büyük çoğunluğu, ücretli işçiye dönüştürülmeli ve sonuç olarak, sahip oldukları komünal mülkiyet baştan tasfiye edilerek mülksüzleştirilmelidir. Ama ne olursa olsun, Batı'daki ön örnek kesinlikle hiçbir şey kanıtlamayacaktır!⁹⁵

Marx, kırsal komünün parçalanması ve uzun süren varlığının son bulması olasılığını da yabana atmadı. Ama öyle bir şey meydana gelseydi, bu, önceden belirlenmiş bir tür yazğıdan dolayı olmazdı.⁹⁶ Marx, kapitalizmin gelişinin kaçınılmaz olduğunu öne süren kendinden menkul izleyicilerine gönderme yaparak, tipik alaycılığıyla, Zasuliç'e şu yorumunu iletti: "Sözünü ettiğiniz Rus 'Marksistler'i ben hiç tanımıyorum. Bildiğim kadarıyla, kişisel temas içinde olduğum Ruslar, taban tabana zıt görüşler savunuyorlar."⁹⁷

Batı'daki deneyimlere sürekli yapılan bu göndermelere, büyük değer taşıyan bir siyasal gözlem eşlik etti. Marx, 1850'lerin başında, *New-York Tribune*'de çıkan "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları" (1853) başlıklı yazısında, "İngiltere'nin Hindistan'da ikili bir misyonu yerine getirmesi ge-

93 Karl Marx, "Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: Birinci Taslak", MECW, 24: 349; "Brief von V. I. Sassulitsch: Erster Entwurf", MEW, 19: 384-5.

94 Karl Marx, "Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: Üçüncü Taslak", MECW, 24: 365; "Brief von V. I. Sassulitsch: Dritter Entwurf", MEW, 19:402.

95 Marx, "İkinci Taslak", MECW, 24: 361; MEW, 19: 397.

96 Ayrıca bkz. Teodor Shanin, "Geç Dönem Marx: Tanrılar ve Zanaatkarlar", *Late Marx* içinde, haz. Shanin, 16.

97 Marx, "İkinci Taslak", MECW, 24: 361; MEW, 19: 397.

rektiğini, bunlardan birinin yıkıcı, diğerinin ise yenileyici –eski Asyagil toplumun ortadan kaldırılması ve Asya’da Batı toplumunun maddi temellerinin atılması– olduğu”nu⁹⁸ savunmuştu, ama Rusya’ya ilişkin düşüncelerinde bir bakış açısı değişikliğinin olduğu apaçık görülüyordu.

Marx, daha 1853’te, kapitalizmin temel ayırıcı özelliklerine ilişkin hiçbir yanılsama içinde değildi; iyi biliyordu ki hiçbir zaman burjuvazinin, “bireyleri ve halkları kan ve çirkef içinde, sefalet ve aşağılanma içinde süründürmeden ilerleme sağladığı görülmemiş”ti.⁹⁹ Ama Marx şu kaniya da varmıştı ki, dünya ticareti, üretici güçlerin gelişmesi ve üretimin doğa güçleri üzerinde bilimsel olarak egemenlik kurabilen bir şeye dönüşmesi yoluyla, “burjuva sanayisi ve ticareti, yeni bir dünyanın maddi koşullarını yarat[mış]tı”.¹⁰⁰

Sınırlı ve bazen sığ okumalarda, bu yazı, Marx’ın Avrupa merkezçiliğinin ya da oryantalizminin (doğuculuğunun) kanıtı gibi yorumlanmıştır,¹⁰¹ ama gerçekte, henüz otuz beş yaşların-

98 Karl Marx, “Hindistan’da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları”, MECW, 12: 217-18; “Die künftigen Ergebnisse der britischen Herrschaft in Indien”, MEW, 9: 221.

99 A.y., MECW, 12: 221; a.y., MEW, 9: 224.

100 A.y., MECW, 12: 222; a.y., MEW, 9: 226.

101 Örneğin bkz. Edward Said, *Orientalism* (Londra: Routledge, 1995), 153-6. Said (1935-2003), “Marx’ın ekonomik tahlillerinin, standart bir Doğucu anlayışa (...) mükemmel uyduğu”nu öne sürmekle kalmadı, aynı zamanda da bunların, “Doğu ile Batı arasındaki kadim ayrım”ı dayandığını üstü kapalı belirtti (a.y., 154). Gerçekte, Said’in Marx okuması tek yanlı ve yüzeyseldi. Onun yorumundaki sakatlıkları, ilk kez Sadık Celal el-Azm (1934-2016) ortaya çıkardı; “Oryantalizm ve Tersinden Oryantalizm” başlıklı makalesinde [*Khamsin* 8 (1980)] şöyle yazıyordu: “Marx’ın hayli karmaşık tarihsel süreçlere ve kurumlara ilişkin görüşleri ve tahlilleri konusundaki bu açıklama bir çarpıtmadır. (...) Marx’ın külliyatında gerek salt Doğu’ya gerekse salt Batı’ya özgü hiçbir şey yoktur” (a.y., 14-15). “Üretici yetenekler, toplumsal örgütlenme, tarihsel yükseliş, askeri güç ve teknolojik gelişme (...)” bakımından, “modern Avrupa’nın Doğu’dan üstün olduğunu, Marx da başka herkes gibi biliyordu. Ama onu, bu rastlantısal olguyu tüm zamanlar için geçerli olan zorunlu bir gerçekliğe dönüştürmekle (...) suçlamak, düpedüz saçmalaktır” (a.y., 15-16). Benzer şekilde, *In Theory: Classes, Nations, Literatures* (Londra: Verso, 1992) kitabında Aijaz

da bir gazete yazısı kaleme alan bir adamın sömürgecilikle ilgili yanlı, içten görüşünü yansıtıyordu, o kadar. Marx'ın çalışmalarının hiçbir yerinde, Doğu ve Batı toplumları arasında özcü bir ayrım imasına rastlanmaz.

1881'de Marx, *Etnoloji Defterleri*'ndeki kapsamlı özetler bir yana, otuz yıllık derin teorik araştırmalardan ve uluslararası siyasetteki değişmelere ilişkin dikkatli gözlemlerden sonra, eski komünal biçimlerden kapitalizme geçiş konusunda oldukça farklı bir görüş edinmişti.¹⁰² Nitekim Hindistan'a değinirken şunu belirtti: "Sir Henry Maine ve diğer kafadarları dışında herkes, orada ortak toprak mülkiyetinin yok edilmesinin, yerli halkı ileriye değil, geriye doğru iten İngiliz vandallığından başka bir şey olmadığını anlar."¹⁰³ "İngilizlerin yapmayı başardığı [tek] şey, yerli tarımı mahvetmekten, kıtlıkların sayısını ve şiddetini iki katına çıkarmak"tan ibaretti.¹⁰⁴

Dolayısıyla, Rus *obşçına*'sı, önceki yüzyıllarda "ortak mülkiyet üzerine kurulu bir toplumdan, özel mülkiyet üzerine kurulu bir topluma geçiş"in¹⁰⁵ az çok birörneklik gösterdiği Batı

Ahmad, Said'in sırf kendi "Oryantalist arşiv"inde uygun yere yerleştirmek için, söz konusu pasajın içeriğini pek yansıtmayan şekilde, nasıl Marx'ın çalışmalarından "bağlamından koparılmış alıntılar" yaptığını çok iyi ortaya koydu (a.y., 231, 223). Marx'ın sözde Avrupa merkezci olduğuna ilişkin görüşe karşı ayrıca bkz. İrfan Habib, "Marx'ın Hindistan Algısı", *Karl Marx on India* içinde, haz. İqbal Husain (Yeni Delhi: Tulika, 2006), XIX-LIV. Marx'ın 1853'te gazeteci olarak yazdığı yazıların sınırlılıkları hakkında bkz. Kolja Lindner, "Marx'ın Avrupa Merkezçiliği: Sömürge Sonrası İncelemeler ve Marx'ın Bilginliği", *Radical Philosophy* 161 (2010): 27-41.

102 Eric Hobsbawm'ın, *Pre-Capitalist Economic Formations by Karl Marx* (Londra: Lawrence & Wishart 1964) kitabının girişinde yazdığına göre, "Marx'ın ilkel komünalizme gitgide daha yoğun olarak eğilmesi: kapitalist topluma duyduğu nefretin ve küçümsemenin artması. (...) Öyle görünüyor ki, Batı kapitalizminin etkisini daha önce insanlık dışı ama tarihsel açıdan durağan prekapitalist ekonomiler üzerinde ilerici bir güç sayıp hoş karşılamış olan Marx, giderek kendisini, bu insanlık dışılık karşısında afallamış bir durumda bulmuş olabilir" (a.y., 50).

103 Marx, "Üçüncü Taslak", MECW, 24: 365; MEW, 19: 402.

104 A.y., MECW, 24: 368; a.y., MEW, 19: 405.

105 A.y., MECW, 24: 367; a.y., MEW, 19: 405.

Avrupa'daki benzer biçimlerin çekmiş oldukları kaderin aynısını çekmeye peşinen mahkûm değildi. Marx, Rusya'da bunun kaçınılmaz olup olmadığı sorusuna, açık bir dille, "Kesinlikle değil," diye yanıt verdi.

Marx, aynı tarihsel modeli farklı bağlamlara şematik olarak uygulamayı kesinlikle reddetmesinin ötesinde, *obşçina*'nın ayırt edici özelliklerinin niçin ayrıntılı olarak incelenmeye değer olduğunu da belirtti. Batı Avrupa'da, "tarımsal üreticilerin mülksüzleştirilmesi (...) emekçilerin özel ve parçalanmış mülkiyetini, kapitalistlerin özel ve toplulaşmış mülkiyetine dönüştürmeye hizmet etti". Ama şunu vurgulamak gerekirdi ki, Rusya'da "mesele, kapitalist mülkiyetin yerine komünist mülkiyetin geçirilmesi meselesi olacaktı".¹⁰⁶ Dahası, "Batı Avrupa'da komünal mülkiyetin ölümü ile kapitalist üretimin doğuşu, bütün bir ekonomik devrimler ve evrimler dizisini kapsayan devasa bir ara dönemle birbirinden ayrılmış[tı]".¹⁰⁷

Marx, alışılmış esnekliğiyle ve şematizmden arınmışlığıyla, kırsal komünün değişim geçirme olasılığını dikkate aldı. Onun gözünde, *obşçina* iki tür evrime açıktı: "ya özel mülkiyet unsuru (...) kolektif unsur karşısında üstünlük kazanacak ya da ikincisi birincisinin karşısında üstünlük kazanacaktır. (...) Bu, tamamen, kendini içinde bulduğu tarihsel çevreye bağlıdır"¹⁰⁸; o zamanki çevre, sosyalist bir gelişmeyi olanaksız kılıyordu.

Marx'ın altını çizdiği ilk nokta, kırsal komün ile daha ileri ekonomik biçimlerin bir arada yaşıyor olmasıydı. Marx,

Rusya'nın yüksek kültüre sahip çağdaş bir ülke olduğunu, kapitalist üretimin ağır bastığı bir dünya pazarıyla bağlantılı olduğunu kaydetti. Dolayısıyla, [Rusya] bu üretim tarzının olumlu sonuçlarını kendine mal ederek, arkaik biçimini hâlâ koruyan

106 Marx, "İkinci Taslak", MECW, 24: 361; MEW, 19: 397.

107 A.y., MECW, 24: 362; a.y., MEW, 19: 397.

108 Marx, "Birinci Taslak", MECW, 24: 352; MEW, 19: 388-9.

kırsal komününü yok etmek yerine geliştirecek ve dönüştürecek bir konumdaydı.¹⁰⁹

Köylülük, “böylelikle, ağır hezimete ve aşağılanmaya uğramaksızın, kapitalist sistemin yarattığı olumlu kazanımları özümseyebilir” di.¹¹⁰ Sıçrama olasılığını reddeden ve kapitalizmi Rusya için de kaçınılmaz bir aşama olarak görenlere seslenen Marx, Rusya’nın “makinelere, buharlı motorlardan, demiryollarından vb. yararlanmak için (...) mühendislik sanayisinde uzun bir kuluçka döneminden geçmek zorunda kalmış” olup olmadığını ironik bir dille sordu. Benzer şekilde, “Batı’nın yüzyıllarca didinerek geliştirmiş olduğu tüm o mübadele mekanizmasını (bankaları, kredi kurumlarını vb.) göz açıp kapayıncaya kadar hayata geçirmek” mümkün olmamış mıydı?¹¹¹

Rusya, İngiltere’nin ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin geçmiş oldukları tüm tarihsel aşamaları körü körüne tekrarlayamazdı. Bu nedenle, mantıken, kapitalizmden geçmek zorunda kalmaksızın *obşçina*’nın sosyalist dönüşümü bile mümkün olabilirdi.

Sonuç olarak, Marx, bu varsayımın irdelendiği tarihsel anı değerlendirmek gerektiği düşüncesindeydi. Kırsal komünün sosyalist bir gelişim göstermesinin “çağın tarihsel eğilimine uygun” olduğunun “en iyi kanıt”ı, “kapitalist üretimin, en yüksek doruğuna ulaşmış olduğu Avrupa ve Amerika ülkelerinde yaşamakta olduğu ölümcül kriz” di (burada Marx, siyasal umutları nedeniyle, “ölümcül”ü fazla kaçırdı). Antropolog Lewis Henry Morgan’ı okuyarak edindiği fikirlere dayanan Marx, o sırada yaşanmakta olan ekonomik krizin, kapitalizmi “yıkma”ya ve “modern toplumu, en arkaik tipteki kolektif üretimin ve mülk edinmenin daha yüksek bir biçimine döndürme”ye elverişli koşullar yaratabileceğini umuyordu.¹¹²

109 Marx, “İkinci Taslak”, MECW, 24: 362; MEW, 19: 398.

110 Marx, “Üçüncü Taslak”, MECW, 24: 368; MEW, 19: 405.

111 Marx, “Birinci Taslak”, MECW, 24: 349; MEW, 19: 385.

112 A.y., MECW, 24: 357; a.y., MEW, 19: 392.

Bu açıkça gösteriyor ki Marx, “ilkel tipteki el birliğine dayalı ya da kolektif üretimin, yalıtılmış bireyin zayıflığı[ndan kaynaklandığı]”nı değil, “üretim araçlarının toplumsallaşması”nın meyveleri olduğunu düşünüyordu.¹¹³ Dedğine göre, *obşçina*, komünist mülkiyetin “arkaik tipinin en modern biçimi”ydi ve kendisi de “bütün bir evrimler dizisinden geçmiş”ti.¹¹⁴

Marx'ın seçimini etkileyen, soyut şemalar değil, işte bu incelemeler ve tahlillerdi. Rus kırsal komünleri, “üyeleri arasındaki kan bağları”na dayanmadığı gibi, potansiyel olarak, “kan bağlarının bir arada tutmadığı özgür insanların ilk toplumsal gruplaşması”ydı.¹¹⁵

Marx, arkaik tarım komünlerinin “yalıtılmışlığı”nı eleştirdi, çünkü dış dünyayla hiç teması bulunmayan kendi içine kapanmış bu topluluklar, siyasal açıdan, gerici Çarlık rejimine en uygun ekonomik biçimdi: “bir komünün yaşamı ile diğerlerinin yaşamı arasında bağlantı olmaması, bu yerelleşmiş mini evren, [...] her zaman komünler üzerinde merkezî despotizm kurulmasına yol açar”dı.¹¹⁶

Marx, Rusya'daki kırsal komünlere ilişkin karmaşık eleştirel yargısını kesinlikle değiştirmemişti; tahlilinde, bireysel gelişimin ve toplumsal üretimin önemini de olduğu gibi korudu. Arkaik kırsal komünlerin, birey için, kapitalist düzende var olan toplumsal ilişkilere kıyasla daha ileri bir kurtuluş odağı olduğu sonucuna sıçramadı. Marx'ın komünist toplumu kavrayış tarzına, her ikisi de uzaktı.

Marx'ın Zasuliç'e mektubunun taslakları, bazı akademisyenlerin öne sürdüklerinin aksine, eski tutumlarından çarpıcı bir

113 A.y., MECW, 24: 351; a.y., MEW, 19: 388.

114 Marx, “İkinci Taslak”, MECW, 24: 362; MEW, 19: 398.

115 Marx, “Üçüncü Taslak”, MECW, 24: 366; MEW, 19: 403.

116 Marx, “Birinci Taslak”, MECW, 24: 353; MEW, 19: 389-90.

kopuşun en ufak bir izini bile göstermiyor.¹¹⁷ Marx, teorik ilke olarak, Rusya'nın ya da kapitalizmin hâlâ gelişmediği başka ülkelerin, devrimin patlak vereceği özel odak hâline gelmeleri gerektiğini öne sürmedi; daha geri bir kapitalizmin olduğu ülkelere, üretimde daha ileri gitmiş başka ülkelere kıyasla komünizm hedefine daha yakın olduklarını da düşünmedi. Onun görüşüne göre, tek tük ayaklanmalar ya da direniş mücadeleleri, komünist temelde yeni bir sosyoekonomik düzenin kurulmasıyla karıştırılmamalıdır. Marx'ın, tarım komünleri için ilerici bir dönüşüme elverişli fırsatların doğduğu Rusya tarihinin çok özel bir anıyla ilgili düşündüğü olasılık, daha genel bir model düzeyine yükseltilemezdi. Örneğin, Fransız boyunduruğundaki Cezayir ya da İngiliz boyunduruğundaki Hindistan, Çernişevski'nin saptamış olduğu özel koşulları sergilemiyordu ve 1880'lerin başındaki Rusya, gelecekte oralarda olabileceklerle karşılaştırılamazdı. Marx'ın düşüncesindeki yeni unsur, daha da büyük bir teorik açıklıktı ve bu da onun, sosyalizme varmak için, daha önce hiçbir zaman ciddiye almamış ya da erişilemez saymış olduğu yeni yollar düşünmesine olanak sağladı.¹¹⁸

117 Bkz. Wada'nın yorumları, "Marx ve Devrimci Rusya", *Late Marx* içinde, haz. Shanin, 60; orada öne sürüldüğüne göre, taslaklar, 1867'de *Kapital*'in yayınlanmasından beri "önemli bir değişiklik" olduğunu ortaya koydu. Benzer şekilde, *El último Marx (1863-1882) y la liberación latinoamericana* (Meksiko: Siglo XXI, 1990) kitabında Enrique Dussel, bir "çizgi değişikliği"nden söz etmiştir (s. 260, 268-9); Tomonaga Tairako da *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 35'te (2003) çıkan "Marx: Kapitalist Küreselleşme Üzerine"de, Marx'ın, "işçi sınıfınca yürütülen küresel devrime bakış açısını değiştirdiği"ni öne sürmüştür (a.y., 12). Başka yazarlar, geç dönem Marx'a ilişkin "üçüncü dünyacı" bir okuma önermişlerdir; buna göre, devrimci özne artık devrimci işçiler değil, kırsaldaki ve çevre bölgelerdeki yığınlardır. Bu sorunlara ilişkin düşünceler ve çeşitli yorumlar şu kaynaklarda da bulunabilir: Umberto Melotti, *Marx and the Third World* (Londra: Palgrave 1977); Kenzo Mohri, "Marx ve 'Azgelişmişlik'", *Monthly Review* 30/11 (1979), 32-43; Jean Tible, *Marx Selvagem*, (São Paulo: Autonomia Literaria 2018).

118 Bkz. Marian Sawer'in mükemmel çalışması, *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production* (Lahey: Martinus Nijhoff, 1977), 67: "Özellikle 1870'li yıllarda olan biten, Marx'ın köy topluluklarının mahiyeti konusunda fikrini değiştirmesi ya da bunların oldukları gibi sosyalizme temel sağlayabi-

19. yüzyılın ikinci yarısında, Çar II. Aleksandr'ın (1818-1881) reformlarından sonra, *obşçına*'nın koşulları zaten değişmişti ve birçok çelişkili yön sergiliyordu:

Güçlü ama sıkı doğal akrabalık bağlarından kurtulunca, ortak toprak mülkiyeti ve bundan kaynaklanan toplumsal ilişkiler, [*obşçına*'nın] sağlam bir temele oturmasını garantiler, aynı zamanda da ev ve bahçe, bireysel ailenin münhasır alanı, parsel çiftçiliği ve bunun meyvelerinin özel mülkiyet olarak sahiplenilmesi, bireyselliğe, daha ilkel toplulukların organizmasıyla bağdaşmayan bir boyut kazandırır.¹¹⁹

Bu “ikilik”, “dağılma tohumu”na dönüşebilirdi ve “komünün kendi bağrında çürüme unsurlarını taşıdığı”nı gösteriyordu.¹²⁰ Aynı zamanda da dışarıdan gelen “yıkıcı etkiler”, söz gelimi “Batılı kapitalist sistemin bazı dalları”nı destekleyerek, “tarımın üretici güçlerini herhangi bir şekilde geliştirmeksizin (...) zaten yoksullaşmış durumdaki kırsal komünün kanını emen yeni kapitalist haşaratın zenginleşmesi için işbirliği yapan” devlet mevzuatı, komünün bekasını tehdit ediyordu.¹²¹

leceklerine karar vermesi değildi; Marx, daha çok, toplulukların kapitalizm tarafından değil, sosyalizm tarafından devrimcileştirilebilmesi olasılığını düşünmeye başladı. (...) Öyle görünüyor ki, toplumsal iletişimin yoğunlaşmasıyla ve üretim yöntemlerinin modernleşmesiyle, köy sistemini sosyalist bir toplumla bütünleştirmenin mümkün olduğu umudunu ciddi olarak taşıyordu. 1882'de Marx hâlâ bunu, kapitalizmin etkisiyle *obşçına*'nın tamamen dağılmasına gerçek bir alternatif olarak görüyordu” Ayrıca bkz. Gianni Sofri, *Il modo di produzione asiatico. Storia di una controversia marxista* (Torino: Einaudi 1969): “Marx, yaşamının son yıllarında, Rusya'daki toplumsal koşullar üzerindeki incelemelerinin sonucu olarak, belirli koşullar altında, kapitalist aşamayı atlayarak daha yüksek bir komünizm biçimine geçmenin mümkün olduğunu kabul etti. Marx'ın gözünde Rusya'nın, Hindistan'dan ve Çin'den daha ileri bir “yarı Asyagil” ülke olduğu düşünülünce, Marx'ın bu konudaki düşüncesinin geçirdiği aşamalı evrim yadsınamaz görünüyor” (a.y., 70).

119 Marx, “Üçüncü Taslak”, 367; MEW, 19: 403-4. Köylülük, 1861'de özgürleştikten sonra, toprak sahibi olabiliyordu, ama bu ancak haraç biçiminde tazminat ödemekle mümkündü.

120 A.y.; a.y., 404.

121 Marx, “Birinci Taslak”, MECW, 24: 355; MEW, 19: 393.

Marx bu nedenle, Rus Halkçıların öngördüğü alternatifi başarılabilir olduğu sonucuna vardı:

Öyleyse, teorik bir ifadeyle, Rus kırsal komünü, temelini oluşturan ortak toprak mülkiyetini geliştirerek ve aynı zamanda im ettiği özel mülkiyet ilkesini ortadan kaldırarak, kendini koruyabilir; modern toplumun eğilim gösterdiği ekonomik sistem için doğrudan bir çıkış noktası hâline gelebilir; intihar ederek başlamak yerine, yeni bir sayfa açabilir; kapitalist rejimden geçmeksizin, kapitalist üretimin insanlığa kazandırdığı meyvelerin sahibi olabilir.¹²²

Bununla birlikte, bu varsayımın gerçekleşmesi için, “saf teori olmaktan çıkıp Rusya gerçeğine ayak basması” gerekirdi.¹²³ Marx, bu amaçla, *obşçina*’nın “daha ileri gelişim yeteneği”ni¹²⁴ saptamaya çalıştı. Tam o anda, *obşçina*:

tarihte eşi benzeri olmayan bir konumda bulunuyor. Bir tek Avrupa’da, devasa bir imparatorluğun her yanındaki kırsal yaşamın hâlâ başat organik biçimidir. Ortak toprak mülkiyeti, kolektif mülk edinme için doğal temeli ona sağlıyor ve onun tarihsel ortamı, kapitalist üretimle çağdaş olması, el birliğine dayalı emeğin geniş ölçekte örgütlenmesinin maddi koşullarını –tam gelişmiş olarak– ona sunuyor. Böylelikle, kapitalist sistemin yarattığı olumlu kazanımları özümseyebilir; (...) parsel çiftçiliğinin yerini, yavaş yavaş, makinelerin yardımıyla birleşik tarımın almasını sağlayabilir.¹²⁵

Dolayısıyla, Marx’ın burada yazdıkları, Çernişevski’nin geçmişte yazdıklarına çok benziyor.¹²⁶ Bu alternatif mümkün-

122 A.y., 354; a.y., MEW, 19:390-1.

123 A.y.; a.y., 391.

124 Marx, “Üçüncü Taslak”, MECW, 24: 368; MEW, 19: 404.

125 A.y.; a.y., 405.

126 Karş. Venturi, “Giriş”, Venturi, *Il populismo russo. Herzen, Bakunin, Cernyševskij*, vol. I içinde (Torino: Einaudi, 1972): “Kısacası, Marx en sonunda Çernişevski’nin fikirlerini kabul etmiş oldu” (a.y., XLI). Bu yargı, Walicki’nin

dü ve Rusya'nın sosyoekonomik bağlamına kesinlikle "İngiliz modeline dayalı sermaye çiftçiliği"nden¹²⁷ daha uygundu. Ama ancak "–özel mülk edinmenin kaynağı– parçalı emeğin yerini kolektif emek alır"sa varlığını sürdürebilirdi. Bunun olması için iki şey gerekliydi: "böyle bir değişikliğe duyulan ekonomik ihtiyaç ve bunu meydana getirecek maddi koşullar".¹²⁸ Rus tarım komününün Avrupa'daki kapitalizmle çağdaş olması gerçeği, "kolektif emek için gerekli tüm koşulları"¹²⁹ ona sağladığı gibi, köylülerin *artel*¹³⁰ olgusunu yakından tanımları da "el birliğiyle çalışma"ya fiilen geçişi kolaylaştırdı.¹³¹

Rusya'daki siyasal rejimin despotik karakterini besleyecek biçimde komünlerin birbirinden ayrı olmasına gelince, buna "kolayca son verilebilir" di.¹³² "Yapılması gereken tek şey, *volost*¹³³ –idari organ– yerine, komünlerin kendilerince seçilmiş, iktisadi ve idari organ olarak onların çıkarlarına hizmet eden bir köylü meclisinin geçirilmesi"ydi.¹³⁴

Dolayısıyla, *obşçina*'nın varlığını sürdürmesi ve köklü dönüşüm geçirmesi için temel ön gereklilikler, siyasal irade ve birtakım elverişli tarihsel koşullardı. Başka bir deyişle, kapitalizmin yol açabileceği tüm altüst oluş tehlikelerine rağmen, *obşçina* gibi

Controversy Over Capitalism'de dile getirdiği görüşe benziyor: "Marx'ın akıl yürütmesi, Çernişevski'nin "Ortak Toprak Mülkiyetine Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi"ndekiyle büyük benzerlik gösteriyor. Eğer Halkçılar, Zasuliç'e mektubun ilk taslaklarını okuyabilmiş olsalardı, "hiç kuşku yok ki bunlarda, kendi umutlarının paha biçilmez, yetkin bir doğrulamasını bulurlardı" (a.y., 189).

127 Marx, "Birinci Taslak", MECW, 24: 358; MEW, 19: 391.

128 A.y., MECW, 24: 356; a.y., MEW, 19: 390-1.

129 A.y.; a.y., MEW, 19: 392.

130 Aslında Tatar kökenli olan ve kan bağıını temel alan el birliğine dayalı birlik biçimi *artel*, üyelerinin devlete ve üçüncü taraflara yönelik sorumluluğuyla ilgilieniyordu.

131 Marx, "Birinci Taslak", MECW, 24: 356; MEW, 19: 389.

132 A.y., MECW, 24: 353; a.y., MEW, 19: 390.

133 *Volost*, imparatorluk Rusyası'nda geleneksel bir idari alt birimdi.

134 Marx, "Birinci Taslak", MECW, 24: 353; MEW, 19: 390.

arkaik bir topluluk biçiminin sosyalist dönüşümü hâlâ mümkün mü:

Bu artık bir problemi çözme meselesi değildir; sırf bir düşmanı alt etme meselesidir. Rus komününü kurtarmak için, bir Rus devrimine gerek vardır. (...) Eğer devrim elverişli anda gelirse, eğer kırsal komünün tam kapsamını kazanmasına olanak sağlamak için tüm güçlerini toplayıp yoğunlaştırırsa, kırsal komün, çok geçmeden, Rus toplumunda bir yenilenme unsuru olarak ve kapitalist sistemin köleleştirdiği ülkeler karşısında bir üstünlük unsuru olarak gelişecektir.¹³⁵

Marx 1882'de de benzer izleklere yeniden döndü. Ocak ayında, Engels'le birlikte yazdıkları "*Komünist Manifesto*'nun Rusça İkinci Basımına Önsöz"de, Rus kırsal komününün yazgısını, Batı Avrupa'daki proleter mücadelelerinin yazgısıyla ilişkilendirdi:

Rusya'da, hızla gelişen kapitalist vurgunculuğun ve henüz gelişmeye başlayan burjuva toprak mülkiyetinin karşısında, toprakların yarıdan fazlasının köylülerin ortak mülkiyetinde olduğunu görüyoruz. Şimdi soru şudur: Bir hayli çöküntüye uğramış olmakla birlikte, yine de ilkel ortak toprak mülkiyetinin bir biçimi olan Rus *obşçina*'sı daha ileri komünist ortak mülkiyet biçimine doğrudan geçebilir mi? Yoksa o da, önce, Batı'nın tarihî evrimi olan çözülme sürecinden mi geçmelidir? Bugün için bu soruya verilebilecek tek cevap şudur: Eğer Rus devrimi Batı'da bir proleter devrimine ışık yakar da bu iki devrim böylece birbirini tamamlarsa, bugünkü Rus ortak toprak mülkiyeti komünist bir gelişim için hareket noktası olarak işlev görebilir.¹³⁶

Marx'ın geçmişte sıklıkla dile getirdiği temel tez aynı kaldı, ama artık düşünceleri, tarihsel bağlamla ve ortaya çıkardıkları

135 A.y., MECW, 24: 359-60; a.y., MEW, 19: 395.

136 Marx ve Engels, "Rusça İkinci Basım Önsöz", MECW, 24: 426; MEW, 19: 296.

rı siyasal senaryolarla daha yakından ilişkiliydi.¹³⁷ Marx ile Engels'in yazdıkları kısa önsöz, *Narodnaya Volya*'da yayınlandı; yayıncılar, "Halkın İradesi'nin temel teorik tutumlarından birinin doğrulanması" olarak gördükleri "[önsözün] sonuç cümlelerinin altını çizmekten özellikle mutlu" olduklarını belirten övünçlü bir not da eklediler.¹³⁸

Zasuliç'e cevap vermek için uzun zamandır üzerinde çalıştığı mektuba gelince, Marx, bunu nihayet 8 Mart 1881'de gönderdi. Çok değerli zamanını ve enerjisini harcayarak, kılı kırk yararcasına birkaç uzun taslak kaleme almış olmasına karşın, Zasuliç'e son şekliyle oldukça kısa bir metin göndermeye karar verdi. Zasuliç'in istediği gibi, "yayınlanmak üzere özlü bir açım-lama" sunamayacağı için özür diledi¹³⁹ ve daha önce Halkçı örgüt Halkın İradesi'nin St. Petersburg Komitesine¹⁴⁰, bu meseleyi incelemek için söz verdiğini ekledi (Marx gerçekte bu sözünü yerine getirmede).

Yine de yazdığı "birkaç satır", "benim teorim denilen şeyle ilgili yanlış anlama konusunda" Zasuliç'in zihninde belirmiş olabilecek "kuşkuları dağıtma" amacı güdüyordu.¹⁴¹ Marx, "tarımsal üreticinin mülksüzleştirilmesi" hakkında *Kapital*'in Birinci Cildinin Fransızca basımından yaptığı alıntıya (*Otechestvennyye Zapiski*'ye yönelik mektup taslağına koymuş olduğu alıntının aynısına) atıfta bulunuyor ve yaptığı tahlilin, "açıkça Batı

137 Walicki'nin *Controversy Over Capitalism*'de dediğine göre, 1882 tarihli kısa metin, "çok gelişmiş ülkelerde sosyalizmin şansının daha yüksek olduğu tezini bir kez daha onayladı, ama aynı zamanda da geri ülkelerin ekonomik gelişmesinin, uluslararası koşulların etkisiyle esaslı değişikliklere uğrayabileceğini varsaydı" (a.y., 180).

138 *Narodnaya Volya*, 5 Şubat 1882, tıpkıbasımı *Literatura partii Narodnoi Voly*'de çıktı (Paris: Société nouvelle de librairie et d'édition, 1905), 558.

139 Karl Marx, "Vera Zasuliç'e Mektup", MECW, 24: 370; "Marx an V.I. Sassulitsch", MEW, 19: 242.

140 Marx, 1879'da *Toprak ve Özgürlük [Zemlya i volya]* grubundan ayrılıp "terörist" mücadeleyi seçen gizli örgüte atıf yapıyordu.

141 Marx, "Vera Zasuliç'e Mektup", MECW, 24:370; MEW, 19:242.

Avrupa ülkeleriyle sınırlı” olduğunu ve orada “bir özel mülkiyet biçiminin başka bir özel mülkiyet biçimine dönüşmesi”nin¹⁴² söz konusu olduğunu vurguluyordu. Buna karşılık, Rusya olgusunda, “ortak mülkiyeti özel mülkiyete dönüştürmek gerekecekti”.¹⁴³ Dolayısıyla, Marx şu sonucu çıkardı:

Kapital'deki tahlil, kırsal komünün yaşayabilirliği lehinde ya da aleyhinde herhangi bir gerekçe sunmamaktadır, ama bu konuda yaptığım özel inceleme ve bunun için özgün kaynaklardan sağladığım malzeme, beni, bu komünün Rusya'nın toplumsal yenilenmesinin dayanak noktası olduğuna inandırmıştır; ama bu işlevini yerine getirebilmesi için, ilk önce, her yönden maruz kaldığı zararlı etkileri ortadan kaldırmak ve sonra, kendiliğinden gelişimin normal koşullarına kavuşmasını sağlamak gerekecektir.¹⁴⁴

Marx'ın diyalektik tutumu, onu, önceden belirlenmiş aşamaların sabit bir sırayla birbirini izlemesi sonucunda, üreticilerin birleşmesine dayalı yeni bir iktisadi sistemin ortaya çıkabileceğini iddia etmeye yöneltmedi. Marx, aynı zamanda, dünyanın herhangi bir bölgesinde kapitalist üretim biçiminin gelişiminin tarihsel bir kaçınılmazlık olduğunu da yadsıdı.¹⁴⁵ Zasuliç'e gönderdiği son metinde, ilk taslaklardakine kıyasla, Marx'ın düşünceleri kararlı şekilde daha özlü ve üslubu daha temkinliydi. Belki de bu, onun, böyle karmaşık bir sorunu ele alış şeklinin hâlâ aşırı yüzeysel olduğu kanısını taşıdığını ve bazı teorik belirsizlikleri henüz giderememiş olduğunu göstermektedir. Marx, “Son on yıldan beri dönemsel olarak geri

142 A.y.; a.y., MEW, 19: 242-3.

143 A.y., MECW, 24: 370-1; a.y., MEW, 19: 242-3.

144 A.y., MECW, 24: 371; a.y., MEW, 19: 243.

145 Álvaro García Linera'nın *Forma valor y forma comunidad*'da (Buenos Aires: Prometeo, 2010) dediğine göre, “Yirminci yüzyıl Marksizminin stratejik hatalarından biri, gerçek tarihi ve canlı olayları, felsefe tarihinin özverili hizmetçilerine çevirme eğilimi sergilemesiydi” (a.y., 229). Ayrıca bkz. Étienne Balibar, *The Philosophy of Marx* (Londra: Verso, 1995), 108 vd.; Daniel Bensaid, *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*, Londra: Verso, 2002, “Tarih Yazmanın Yeni Bir Yolu” başlıklı bölüm, 9-39.

gelen bir sinir şikâyeti, (...) daha önce yanıt vermemi [... ve] sorunuza ilişkin (...) kısa bir açıklama sunmamı engelledi,”¹⁴⁶ diyerek sözlerine başladı. Gerçekte, kaleme aldığı birçok taslak, onun bu meseleye, kendisini tatmin edecek bir çözüm yolu bulamadan, ne çok zaman ayırdığını göstermektedir.¹⁴⁷ Marx'ın son metnindeki yorumlarına katılmayanlar, bunları, teorik yetenekleri tükenmeye yüz tutmuş bir ihtiyarın önemsiz fikir yürütmeleri sayarak küçümsemeye çalıştılar;¹⁴⁸ katılanlar ise bu yorumları, Marx'ın yaşarken bitirmiş ve yayınlamış olduğu metinlerden belki daha da değerli entelektüel vasiyeti olarak gördüler. Ama gerçek şudur ki, Zasuliç'e yanıt, Marx'ın alışkanlık edindiği çalışma tarzına uygundur. Marx, teorilerini inceden inceye geliştirme sürecinde, geniş araştırma yapmaya çoğunlukla uzun zaman harcadı; şaşmaz şekilde ardından özelleştirmenin ve geçerlilikle ilgili taze kuşkuların geldiği varsayımlar geliştirdi. Sonra, yine daha ileri inceleme ve taze kuşkular gerektiren yeni varsayımlara ulaştı. Marx'ın yaşamının son perdesine ait yazılar da bu şemadan sapmadı: Dolayısıyla bun-

146 Karl Marx'tan Vera Zasuliç'e, 8 Mart 1881, MECW, 46: 71; MEW, 35: 166.

147 Mektubun ön taslaklarını ilk bulan ve yayınlayan David Ryazanov'un öne sürdüğüne göre, Marx, çalışma yeteneğinin azalmış olmasından dolayı, Zasuliç'e aslında arzu ettiği şekilde yanıt veremedi: Bkz. Ryazanov, "Taslakların Bulunması", *Late Marx* içinde, haz. Shanin, 129. Maximilien Rubel de *Marx, critique du marxisme* (Paris: Payot, 2000), 104'te bu görüşü paylaşıyor. Venturi'nin "Il populismo russo'ya Giriş"te yazdıkları çok daha ikna edicidir; yazara göre, Zasuliç'e yanıtın taslakları, "[Marx'ın] Halkçılığın temel sorunu konusundaki kuşkularını ve tereddütlerini en canlı şekilde gösteriyor"du (a.y., XLI). Pierpaolo Poggio, *L'Obščina*'da, Marx'ın "siyasal ve teorik imarları nedeniyle çok yakıcı bir nitelik kazanan bir mesele hakkında güçlü bir tutum belirtmekte" tereddüt ettiğini savunuyor (a.y., 157). Walicki'nin *Controversy Over Capitalism*'de doğru olarak gözlemlediğine göre ise, "Rusya'nın toplumsal yenilenmesinin ana kaynağı olarak köylü komününün üstlenebileceği olası rol, hiç kuşkusuz, merak uyandırıcı bir şekilde abartılmış olması"na karşın, taslaklar, "toplumsal değişimi, değişim yasasına dayalı bir 'doğal' süreç açısından yorumlamaya yönelik 19. yüzyıl yöntemini zayıflatan birçok derin sezgi" içermektedir (a.y., 194).

148 Zasuliç ve Plehanov, apaçık siyasal nedenlerden dolayı, Marx'ın mektubunu saklayacak kadar ileri gittiler. Mektup ancak 1924'te, yani yazıldıktan kırk yılı aşkın süre sonra yayınlandı.

lar, daha az değerliymiş gibi hafife alınmamalı ya da onun bu meselelere ilişkin düşüncesinin son durağı olarak görülmemelidir. Bu yazılar, Marx'ın ulaştığı kilit bir sonucu anlamamıza yardım etmektedir: Tarihin olası akışı hakkındaki varsayımlar, soyut yasalar üzerine kurulmamalı, her zaman mevcut bağlamların çeşitliliğiyle orantılı olmalıdır.

Marx'ın yoğun kafa yorarak ulaştığı *obşçina*'nın geleceğine ilişkin düşünceler, sosyalizm ile üretici güçleri eşitleyen anlayışa (İkinci Enternasyonal ve sosyal demokrat partiler içinde kendini gösterdiği üzere, milliyetçi imalar içeren ve sömürgeciliğe sempatiyle bakan anlayışa) taban tabana zıttır. 20. yüzyılda toplumsal tahlil alanında uluslararası komünist harekete damga vuran sözde “bilimsel yöntem”den de temelli farklıdır.

Tarihin akışının edilgin şekilde kabul edilmesinde Engels'in de suçu vardı. Yaşamının son dönemine ait yazılarında ve mektuplarında Engels, 1893'te Nikolay Danielson'a gönderdiği bir mektupta dile getirdiği tutuma benzer bir tutum benimsedi: “500 bin kadar toprak sahibini ve 80 milyon kadar köylüyü, burjuva toprak sahiplerinden oluşan yeni bir sınıfla değiştirme sürecini, korkunç acılara ve çalkantılara yol açmaksızın gerçekleştirmek olanaksızdır.” Engels şunu da ekledi: “Tarih, tüm tanrıçaların en acımasız olanını oluşturur ve o, yalnızca savaşta değil, ‘barışçıl’ ekonomik gelişmede de zafer arabasını ceset yığınlarının üzerinden sürer. Ve biz, erkekler ve kadınlar, ne yazık ki, neredeyse orantısız görünen ıstıraplar nedeniyle zorunda kalmadıkça, gerçek ilerleme için gerekli cesareti asla toplayamayız.”¹⁴⁹ Marx'ın kuşkularının yerini, Rusya gibi bir ülkede bile, ekonomik gelişme için kapitalizmin kaçınılmaz bir aşama olduğu inancı aldı.¹⁵⁰

149 Friedrich Engels'ten Nikolay Danielson'a, 24 Şubat 1893, MECW, 50: 112; MEW, 39: 38.

150 Venturi'nin, *Il populismo russo* kitabının “Giriş”inde belirttiğine göre, “19. yüzyıl sonundaki büyük sanayileşme hamlesiyle birlikte, yeni ve sağlam bir burju-

4. HALKÇI (POPÜLİST) HAREKETE İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

Bu dönemde, Marx Rusya'daki çeşitli devrimci eğilimler hakkındaki görüşlerini belirtme fırsatından da yararlandı. Halkçı (Popülist) hareketle ilgili olarak, giriştikleri siyasal faaliyetlerin ayakları yere basan karakterini ve fikirlerini yayarken, anlamsız aşırı devrimci nutuklara ya da kısır genellemelere sığınmamalarını takdir etti.

Devrimcilerin siyasal alan ile ekonomik alan arasındaki ilişkiyi nasıl gördüklerine bağlı olarak, üç ayrı tutum şekillendi. Siyasal alan aracılığıyla ekonomik alanda her türlü dönüşümün dayatılabileceğini savunanlar, Tkaçov'un yeni Blankici tutumlarını ya da Bakunin'in anarşist yaklaşımını paylaşma eğilimi sergilediler.

1870'lerde beliren ilk Rus devrimci hareketi, Toprak ve Özgürlük [*Zemlya i Volya*] hareketiydi. Bu hareket, burjuva toplumunun daha önce önemli gelişme göstermediği yerlerde bile sosyalizmin başarılabileceği inancındaydı.¹⁵¹ Bu örgüt 1879'da iki gruba ayrıldı: Kara Bölüşüm [*Çernyi Peredel*] çevresinde toplanan azınlık, tek başına siyasal alanda yapılan devrimin, ekonomik ilişkilerde köklü değişiklikler getirebileceği fikrini tümünden reddetti; grubun adı, toprakların köylülere paylaşılması önerisinden geliyordu (*çernyi* sıfatının, halkı ya da avamı çağrıştıran bir yan anlamı vardı). Grubun başlıca önderleri arasında Vera Zasuliç ve ilk Rus "Marksistler"den Georgi Plehanov (1856-1918) vardı (Plehanov gitgide aşamacı bir görüşe yöneldi ve en sonunda, kısa vadede devrim umudunu yitirerek,

va gelişim görüşü kendini hissettirmeye başlarken, Marx'ın kuşkuları o an için yersiz göründü" (a.y., XLIV).

151 Venturi'nin *Roots of Revolution* kitabında gözlemlediğine göre, Toprak ve Özgürlük militanları, "burjuva toplumunun gelişimi konusunda Marx'ın yaptığı irdelemeyi genel çizgileriyle kabul etmelerine karşın, onun emekçi sınıflara dair görüşlerini paylaşmıyorlardı. Ayrıca, kapitalist gelişme son aşamasına ulaştığı zaman gerçekleşecek bir Sosyalizme inanmıyorlardı" (a.y., 622).

ileriye yönelik tek yolun, tüm enerjileri örgütlenme üzerinde yoğunlaştırmak, bu arada da kapitalizmin iyice gelişmesini beklemek olduğunu kabul etti).¹⁵²

Toprak ve Özgürlük'ün diğer varisi olarak kendine Halkın İradesi [*Narodnaya Volya*] adını koyan çoğunluk grubu, tutumunu daha açık seçik ifade etti.¹⁵³ Nikolay Kibalçîç'in (1853-1881) A. Doroşenko takma adıyla kaleme aldığı "Siyasal Devrim ve Ekonomik Sorun" (1881) başlıklı bir makalede, "ekonomik alanda biraz tarihsel hazırlık olmadan, özgür siyasal kurumları sürdürmenin [mümkün olmayacağı]"¹⁵⁴ savunuluyordu. Devrimci özne konusunda aldıkları tutum da aynı ölçüde esnekti: "Öyle görünüyor ki, bir devrimin ilk işareti, köyden değil, şehirden gelecektir. Ama bir kez şehirde başarı kazanılınca, bu, milyonlarca aç köylünün sancağını yükseltecektir."¹⁵⁵ Kısacası, Halkın İradesi'ne mensup devrimciler, Rusya'da o dönemde önemli toplumsal kalkışmaların mümkün olduğunu, ama ortaya çıkan fırsatları kaçırmamak gerektiğini düşünüyorlardı. Halkın İradesi dergisi *Narodnaya Volya*'nın ikinci sayısı, programla ilgili şu noktaya parmak bastı: Devrimciler, nasıl "bu andan yararlanacakları"nı bilirlerse, "iktidarı halka devredebilirler ve Çarın onu burjuvaziye vermesini önleyebilirlerdi. Ama kaybedecek hiç zaman yoktu (...). Ya şimdi ya da hiçbir zaman; bizim ikilemimiz bu."¹⁵⁶ Dolayısıyla, Marx'ın Rusya'daki gelişmelere ya-

152 Venturi, *Roots of Revolution*, 661-2. Karş. Samuel H. Baron, "Lo sviluppo del capitalismo in Russia nel pensiero di Plechanov", Istituto Giangiacomo Feltrinelli haz., *Storia del marxismo contemporaneo* içinde (Milano: Feltrinelli, 1974), 426-450.

153 Devrimci Vera Figner'in (1852-1942) iddiasına göre, eski Toprak ve Özgürlük örgütünün ismi, onun kullerinden doğan iki hareket arasında paylaşıldı: Kara Bölüşüm, "toprak" fikrini, Halkın İradesi ise "özgürlük" fikrini aldı, çünkü Rusça *volya* sözcüğü hem irade hem de özgürlük anlamına gelebiliyordu. Bkz. Walicki, *Controversy Over Capitalism*, 103.

154 Alıntılayan: Venturi, *Roots of Revolution*, 679.

155 A.y., 681.

156 A.y., 671.

kın ilgi göstermesinin bir nedeni, tarihsel süreçte öznel ve nesnel etmenlerin ağırlığı sorunuyla (kendisinden sonraki devrimciler için temel önem taşıyan sorunla) ilgiliydi.

Marx'ın 1880 sonuna doğru Friedrich Sorge'ye gönderdiği bir mektupta, Rusya'daki sosyalist örgütlerle ilgili belirttiği yargı, onun bu örgütlerin üyeleriyle kişisel bağlarından etkilenmediğini, kendisinin teorilerine bağlılık açıklamalarını ise hiç önemsemediğini gösterdi. Marx, faaliyetteki güçleri şöyle tanımladı: “Bir yanda bizi eleştirenler var (çoğunlukla genç üniversite profesörleri, bazıları benim kişisel arkadaşım, bazıları da *edebiyatçı*), öte yanda ise terörist Merkez Komite”, yani Halkın İradesi örgütü. Marx'ın Sorge'ye dediğine göre, kendisinin olumlu bir gözle baktığı bu ikincisinin pragmatik karakteri, birinci grubu, yani Kara Bölüşüm militanlarını küplere bindiriyordu. Marx, bu (çoğunluğu gönüllü sürgün olan) kişiler hakkında şu yorumda bulundu:

Canını ve uzuvlarını tehlikeye atan teröristlerin aksine, [onlar] sözde Propaganda Partisi'ni oluşturunuyorlar. (Rusya'da propaganda yapmak için, kalkıp ta Cenevre'ye gidiyorlar. Nasıl bir *quid pro quo* [al gülüm ver gülüm].) Bu eşrafın hepsi, siyasal-devrimci eyleme karşıdır. Rusya, anarşist-komünist-ateist binyıla balıklama atlayacak! Bu arada onlar, usandırıcı doktrinercilikle o atlayışın yolunu döşüyorlar.¹⁵⁷

Marx, İsviçre'ye sığınmış olan Rus aydınların tutumunu, Nisan 1881'de kızı Jenny'ye yazdığı bir mektupta yine yerden yere vurdu: Onların “salt birer doktriner, birer kafası karışık anarşist sosyalist” olduklarını “ve Rus ‘savaş alanı’ üzerinde sıfır etki” gösterdiklerini söyledi.¹⁵⁸ Yargılanan St. Petersburg suikastçılarının gelince, Marx, onların siyasal tutumunu ve propaganda yöntemlerini onayladı:

157 A.y., MECW, 46: 45-6; a.y., MEW, 34: 474.

158 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 83; MEW, 35: 179.

Onlar tepeden tırnağa has delikanlılar; melodram sergilemeyen, yalın, kendinden emin, kahraman. Bağırıp çağırmak ve yapmak [havlamak ve ısırmak], taban tabana zıt şeylerdir. Böylesine güçlü eylem koyan Petersburg Yürütme Komitesi,¹⁵⁹ şahane 'ölçülü' manifestolar yayınlıyor. Most'un ve diğer boş palavracıların, bir 'teori' ve her derde deva olarak zorba öldürmeyi savunurken sergiledikleri acemice tavırdan gerçekten çok uzak. (...) Öte yandan, bunlar, Sakız Adası'ndaki deprem kadar bile ahlak dersi vermeye yaramayan [ahlak dersi vermede hiçbir rolü olmayan] kendilerinin *modus operandi*'sinin tamamen Rusya'ya özgü ve tarihsel açıdan kaçınılmaz bir eylem tarzı olduğunu Avrupa'ya öğretme derdindeler.¹⁶⁰

Dolayısıyla, Marx'ın Rusya'da sosyalizm olasılığına ilişkin görüşleri yalnızca oradaki ekonomik durumu temel almıyordu. Marx'ın 1881'de Rus Halkçılarla kurduğu irtibat, tıpkı on yıl önce Paris Komüncüleriyle kurduğu irtibat gibi, yeni bir kanı geliştirmesine katkıda bulundu: Marx, tarihin akışı içinde üretim tarzlarının ardışık sıralanmasının yanı sıra, devrimci olayların patlamasını ve bunları şekillendiren öznel güçleri irdelerken de artık daha esnekti. Bu, onu, yalnızca Avrupa ölçeğinde değil, küresel ölçekte gerçek enternasyonalizme yaklaştırdı.¹⁶¹

159 Marx'ın Rus Halkçılığıyla duygudaşlığı konusunda bkz. Nikolay Morozov'un (1854-1946) tanıklığı; onun anımsadığına göre, Aralık 1880'deki bir söyleşide Marx, Halkın İradesi'yle yakından ilgilendiğini ve bu örgütün "otokrasiye karşı mücadelesini, (...) bir tür peri masalı gibi, bir düş romanındaki öykü gibi gördüğü"nü söyledi. Nikolai Morozov, *Reminiscences of Marx and Engels* içinde, Marksizm-Leninizm Enstitüsü haz., (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1957), 302.

160 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 83; MEW, 35: 179.

161 Bruno Bongiovanni'nin *Le repliche della storia. Karl Marx tra la Rivoluzione francese e la critica della politica*'da savunduğuna göre, "Marx'ın (...) Rusya'yla ilgili olarak izlediği entelektüel güzergâhta uluslararası politika ufkunu hafife almamalıyız". "Bütünlüğü içinde ele alınınca, Marx'ın çalışmaları", onun şu olaylar dizisini öngördüğü çıkarımında bulunmamıza olanak veriyor: "Rusya'ya karşı savaş, Rusya'nın askerî yenilgisi, Rus devrimi (sosyalist değil, Jakoben), Avrupa'nın gerici jandarmasının (geçici yahut sürekli?) yokluğu, Avrupa'da sosyalist dönüşüm (...), Rusya'da devrimin geri gelişi ve o zaman -ama ancak o

Son yıllarında daha belirgin olarak geliştirdiği çok doğrultulu anlayış sayesinde Marx, farklı ülkelerde ve toplumsal bağlamlarda siyasal ve iktisadi gelişimin tarihsel özgüllüklerine ve eşitsizliğine daha da büyük bir dikkatle eğilme gereği duydu. Bu yaklaşım, *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini tamamladığı zaten çok inişli çıkışlı süreçte karşılaştığı güçlükleri elbette daha çok artırdı.

Ama Marx, *Grundrisse*'de hiç soyut ütopyacılaşa düşmeden ana çizgileriyle koyduğu komünist toplum vizyonunu değiştirmede.¹⁶² Kuşku duymayı ve geçmişteki şematizmi de, onun adına öne sürülen yeni dogmatizmleri de hoş görmemeyi rehber edinen Marx, devrimin, daha önce kendisince hiçbir zaman dikkate alınmamış koşullarda ve biçimlerde patlak vermesinin mümkün olduğu düşüncesindeydi. Gelecek, işçi sınıfının elindeydi ve onun örgütlerinin, onun mücadelelerinin derin toplumsal altüst oluşlar yaratma yeteneğine bağlıydı.

zaman- *obşçina*'nın sosyalizme geçişte kullanılabileceği olasılığı", (a.y., 201-2). Ne var ki, Bongiovanni'nin "devrimin gelişim mekanizması" olarak tanımladığı şey, Marx'ın geç dönem düşüncülerinde gitgide zayıfladı. Devrim, Avrupa'da başlama ve ancak bir "ikinci tur"da Rusya'ya ulaşma koşuluna mutlak biçimde bağlanamazdı (a.y., 212).

162 Bongiovanni, "geriye döndürülemez şekilde" ifadesini aşırı vurgulamasına karşın, "son tahlilde, *Gesellschaft*'ın [toplumun] geriye döndürülemez şekilde özgürleştirici varlığı olmadan, *Gemeinschaft* [topluluk] mucizevi bir şekilde sosyalizme dönüştürülemez," diyerek doğru bir noktaya parmak basar, (a.y., 189).

“YAŞLI NICK”İN ÇEKTIĞİ EZİYETLER

1. KAPİTAL’İN AVRUPA’DA İLK YAYILIŞI

Karl Marx 1881’de henüz uluslararası işçi hareketi için yüksek teorik başvuru kaynağı değildi; o konuma ancak 20. yüzyılda gelecekti. 1840’lı yılların akışı içinde, onun çalışmalarından etkilenen siyasal önderlerin ve aydınların sayısı oldukça sınırlı kaldı; uluslararası polisin ve siyasal hasımların “Marx partisi”¹ dediği şey, gerçekte sadece bir avuç militandan oluşuyordu. Sonraki on yılda da işler iyi yönde değişmedi; 1848 devrimlerinin yenilgisinin ardından, çoğunluğu Büyük Britanya’da olmak üzere, çok az sayıda sığınmacı, “Marksgil” (Marxian)² sayılabiliirdi.

Uluslararası İşçi Birliği’nin gelişmesi ve Paris Komünü’nün Avrupa çapında yarattığı yankı, bu tabloyu değiştirerek, Marx’a belirli bir ün kazandırdı ve yapıtlarının makul ölçüde yayılmasını sağladı. *Kapital*, (1873’te yeni bir basımının yapıldığı) Almanya’da, (1872’de çevrilip yayınlandığı) Rusya’da ve (1872-1875 arası bölümler hâlinde yayınlandığı) Fransa’da okurlarla buluştu. Ne var ki oralarda bile, Marx’ın fikirleri, o dönemdeki

1 Bu ifade, ilk olarak 1846’da, Marx ile Alman Komünist Wilhelm Weitling (1808-1871) arasındaki görüş ayrılığına atfen kullanıldı ve daha sonra, 1852’de komünistlerin yargılandığı Köln davalarında yine kullanıldı. Karş. Maximilien Rubel, *Marx critique du marxisme* (Paris: Payot, 1974), 26.

2 Bu terim ilk kez 1854’te ortaya çıktı. Bkz. Georges Haupt, *Aspects of International Socialism, 1871-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 2.

başka sosyalistlerin görüşleriyle –çoğu kez azınlığı temsil eden bir konumdan– yarışmak zorunda kaldı.

Almanya'da, Marx'la bağlantılı olan *Sosyal Demokrat İşçi Partisi* [*Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands*] ile Ferdinand Lassalle'ın (1825-1864) kurduğu Genel Alman İşçi Birliği'nin [*Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein*] 1875'te Gotha'da yapılan birleşme kongresi, daha çok Lassalle'ın damgasını taşıyan bir programı kabul etti. Belçika'da olduğu gibi Fransa'da da Pierre-Joseph Proudhon'un (1809-1865) teorileri, işçi sınıfı içinde daha etkiliydi ve Marx'tan esinlenen gruplar, sayıca ya da siyasal girişkenlik olarak, Auguste Blanqui'yi (1805-1881) model alan gruplardan çok daha fazla ağırlık taşı-mıyordu. Rusya'da, Marx'ın kapitalist üretim tarzına yönelttiği eleştirinin, Batı Avrupa modeli kapitalist gelişimden hayli uzak olan geri bir toplumsal, ekonomik ve siyasal ortamda okunup yorumlanmasıyla ilişkili belirgin bir sorun vardı. Öte yandan Britanya'da Marx hâlâ neredeyse hiç tanınmıyordu³; 1870'lerde Mihail Bakunin'in etkisinin daha çok olduğu İtalya'da, İspanya'da ve İsviçre'de Marx'ın yazıları okur bulmakta zorluk çekiyordu. Atlantik'in öteki kıyısında ise, gerçekte çok az kişi adını duymuştu.

Bunun başka bir nedeni, başta *Kapital* olmak üzere Marx'ın yapıtlarının tamamlanmamış olmasıydı. Karl Kautsky, toplu yapıtlarını yayınlama zamanının gelip gelmediğini ona sorduğunda, Marx'ın acı bir alaycılıkla, “ilk önce yazılmaları gerekecek,”⁴ diye yanıt vermesi bunun bir göstergesiydi.

3 Henry Hyndman daha sonra şöyle diyordu: “Tüm düzgün, saygın insanların ürpererek ve dehşete kapılarak düşündükleri korkunç Paris Komünü'nün nedenlerinden biri olan Enternasyonal örgütünün kurucusu, tehlikeli ve hatta umarsız bir devrim savunucusu olarak tanımak dışında, Marx'ı 1880'de İngiliz kamuoyunun neredeyse hiç bilmediğini söylemek pek de abartılı olmaz”, Henry Hyndman, *The Record of an Adventurous Life* (New York: Macmillan, 1911), 249-50.

4 Karl Kautsky, *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky* içinde, haz. Benedict Kautsky (Viyana: Danubia Verlag, 1955), 32.

Dolayısıyla Marx, fikirlerinin dünya çapında benimsendiğini görecektir kadar yaşamamasına karşın, ömrünün son yılları, Avrupa'nın birçok bölgesinde onun teorilerine –özellikle de *magnum opus*'una (başyapıtına)– olan ilginin giderek artmasına tanıklık etti. Birbiriyle çelişen tepkiler ortaya çıktı. Bazen –Engels'in 1881 sonunda Eduard Bernstein'a yazdığına göre– "Marx kıskançlığı" bile baş gösterdi. Örneğin, Fransa Sosyalist İşçi Partisi Federasyonu'nun [*Fédération du parti des travailleurs socialistes de France*] iç yaşamı, iki temel akım arasında çatışmaya sahne oldu: Eski anarşist Paul Brousse'un (1844-1912) başını çektiği "mümküncüler" ile Jules Guesde'nin (1845-1922) önderlik ettiği Marx'ın fikirlerine yakın bir grup arasında. Kaçınılmaz bölünmeden önceki –iki yeni partinin, yani reformcu Fransa Sosyalist İşçi Federasyonu'nun [*Fédération des travailleurs socialistes de France*] ve ilk Fransız "Marksist" parti olan Fransız İşçi Partisi'nin [*Parti ouvrier français*] doğduğu– dönemde, rakip gruplar yoğun ideolojik kavgalara tutuştu. Marx da en sonunda bu kavgalara karışmak durumunda kalarak, Fransız Solunun siyasal platformu olan "Fransız İşçi Partisi Seçim Programı"nı Haziran 1880'de Guesde ve Paul Lafargue ile birlikte kaleme aldı.

Bu iklimde, Brousse ve Komüncü sosyalist yazar Benoît Malon (1841-1893), Marx'ın teorilerini gözden düşürmek için her yola başvurdular. Onların sert polemikleri hakkında yorum yapan Engels, özellikle Malon'u suçladı; dediğine göre, Malon, "Marx'ın buluşlarının asıl sahibiymiş gibi göstermek için başka yaratıcılar (Lassalle, Schäffle (1831-1903) ve hatta De Paepel!) bulma ya da uydurma derdinde"ydi. Ayrıca, Guesde ile Lafargue'ı Marx'ın "sözcü"sü olmakla ve "Fransız işçileri Bismarck'a satmak istemekle"⁵ suçlamış olan haftalık *Proleter* [*Le Prolétaire*] dergisinin yayımcılarını sert bir dille eleştirdi. Friedrich Engels,

5 Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 25 Ekim 1881, MECW, 46: 146; MEW, 35: 230.

Malon'un ve Brousse'un düşmanca tutumunu şovenizm işareti olarak yorumladı:

Fransız fikirlerini lütfedip dünyaya bağışlayan milletin (...) –ve Aydınlanmanın merkezi Paris'in– şimdi birdenbire sosyalist fikirlerini hazır hâlde bir Alman'dan, Marx'tan alması, Fransız sosyalistlerin çoğunluğuna zül geliyor. Ama bu gerçek inkâr edilemez ve dahası, Marx'ın dehası, neredeyse aşırıya kaçan bilimsel titizliği ve bilgisinin inanılmaz derinliği, onu, geriye kalan hepimizden öyle yüksek bir yere koyuyor ki, onun buluşlarını eleştirmeye kalkışan herhangi bir kişinin başını yakma olasılığı, başka her şeyden daha yüksektir. Bu, daha ileri bir çağa bırakılması gereken bir şeydir.⁶

“Dehanın nasıl kıskanılabileceği”ni anlayamadığını belirten Engels, şöyle sürdürdü:

Ne var ki hiçbir halt olmayan ama önemli görünmek isteyen küçük homurtucular açısından en can sıkıcı olan şu: Teorik ve pratik başarılarıyla Marx kendisine öyle bir yer yaptı ki, birçok ülkede işçi sınıfı hareketinin en iyi temsilcileri, ona yürekten güveniyorlar. Kritik dönüm noktalarında ondan öğüt istiyorlar ve genelde o öğütlerin en iyisi olduğunu görüyorlar. Küçük ülkeler bir yana, Almanya'da, Fransa'da, Rusya'da onun konumu bu. İşte bu nedenle, Marx'ın insanlara düşüncesini dayatması, hele hele arzusunu dayatması söz konusu değildir; aksine, insanların kendi istekleriyle ona gelmesi söz konusudur. Marx'ın hareket için çok büyük önem taşıyan özel etkisinin nedeni de işte budur.⁷

Brousse'un ve izleyicilerinin öne sürdüklerinin aksine, Marx'ın onlara karşı hiçbir özel husumeti yoktu. Engels, konuyu açıklığa kavuşturmak için, “Marx (...) öteki ulusal hareketlere karşı olduğu gibi, Fransızlara karşı da bu tutumu benimsedi. Zamanımızı harcamamıza değdiği ölçüde ve fırsat oldukça biz

6 A.y.; a.y., MEW, 35: 229-30.

7 A.y., MECW, 46: 149; a.y., MEW, 35: 232-3.

onlarla teması sürdürüyoruz," dedi. Sonuç olarak Engels, "bu insanları kendi arzularına karşın etkilemeye çalışmak [bize] yalnızca zarar verir [ve] Enternasyonal günlerine kadar dayanan eski güveni yıkar,"⁸ diye vurguladı.

Guesde'den ve Lafargue'dan bağımsız olarak, başka birçok Fransız militan, Marx'la irtibat kurmuştu. Marx, sosyalist militan ve gazeteci Édouard Fortin (1854-1947) ile irtibat kurduğunu 1881 başında damadı Charles Longuet'ye bildirdi:

[O] bana "Aziz Ustam" diye hitap eden birkaç mektup yazdı. İsteddiği şey çok "mütevazı" *Kapital* üzerinde çalışırken, aylık özetler çıkarmayı ve nezaket göstererek, bunları her ay bana göndermeyi, benim de bunları düzelterek, yanlış anlamış olabileceği noktaları açıklığa kavuşturmamı öneriyor. Böylece sessiz sedasız, kendisi son ayın özetini bitirince ve ben de onu düzeltip geri gönderince, yayınlanmaya hazır bir elyazması ortaya çıkacak ve -kendisinin deyişiyle- Fransa'yı ışık sellerine boğacak.⁹

Gerçekten çok daha önemli meselelerle uğraşmakta olan Marx, Fortin'e bu önerisini kabul edemeyeceğini bildirmek zorunda kaldı.¹⁰ Ama bundan iyi bir sonuç doğdu ve Fortin daha sonra Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*ni Fransızcaya çevirerek 1891'de yayınlanmasını sağladı.

Kapital'in çok tutulan bir özeti -Johann Most'un (1846-1906) 1873'te¹¹ ve Carlo Cafiero'nun (1846-1892) 1879'da¹² çıkardıkları özetlerden sonra üçüncü özet- 1881'de Hollandaca olarak çıktı.¹³

8 A.y., MECW, 46: 149-50; a.y., MEW, 35: 233.

9 Karl Marx'tan Charles Longuet'ye, 4 Ocak 1881, MECW, 46: 55; MEW, 35: 148.

10 A.y.; a.y.

11 Johann Most, *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus "Das Kapital" von Marx, Chemnitz 1873*, MEGA2, II/8: 735-800.

12 Carlo Cafiero, *Il Capitale di Carlo Marx brevemente compendiato da Carlo Cafiero. Libro Primo: Sviluppo della Produzione Capitalistica* (Milan: E. Bignami e C., 1879).

13 Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Kapitaal en Arbeid* (Lahey: yayıncı belirtilmemiş, 1881).

Bu yayımı hazırlayan Ferdinand Domela Nieuwenhuis şöyle ekliyordu: “Yazar, en derin saygısının bir göstergesi olarak, bu çalışmayı, işçi haklarının keskin düşünürü ve soylu savaçsısı Karl Marx’a ithaf eder.”¹⁴ Nieuwenhuis, Avrupa ülkelerinin birçoğunda yayılmaya başlayan Marx’ın çalışmasını çok takdir ettiğini dile getirdi.

Şubat 1881’de Marx, gelecekteki ikinci bir baskıyı düşünerek, Nieuwenhuis’e, iyi bir iş çıkardığını düşündüğünü ve bazı önerilerde bulunmak istediğini söyledi: “Gerekli olduğunu düşündüğüm değişiklikler, ayrıntılarla ilgili; asıl konu, konunun özü, olduğu yerde duruyor.”¹⁵ Marx aynı mektupta, Hollandalı liberal gazeteci Arnoldus Kerdijk’in (1846-1905) kendisi hakkında yazdığı ve *Çağımızın Önemli İnsanları [Mannen van beteekenis]* başlıklı bir dizide çıkan bir biyografiye de değindi. Kitabın yayıncısı Nicolas Balsem (1835-1884), yaşamı hakkında malzeme istemek için daha önce Marx’la temasa geçmiş, görüşlerini paylaşmasa bile, bunların önemini kabul ettiğini açık seçik belirtmişti. Marx, “öteden beri bu tür istekleri geri çevirirdi” ve daha sonra metni okuyup, “kasıtlı yanlış aktarma”yla suçlandığını görünce öfkeleni. Nieuwenhuis’e şunları ilettiler:

Hollandalı bir gazeteci, sütunlarını [yanıt için] bana açmayı önerdi, ama ilke olarak bu türden iğnelemelere yanıt vermem. Böyle edebî gevezelikleri Londra’da bile hiçbir zaman zerre kadar dikkate almadım. Aksi hâlde, zamanımın büyük bölümünü Kaliforniya’dan Moskova’ya kadar her yerde düzeltmeler yaparak çarçur etmiş olurudum. Gençlik günlerimde bazen sert vuruşlar yaptığım oldu, ama yaşlandıkça insan akıllanıyor, en azından gücünü boşuna dağıtmaktan kaçınmaya başlıyor.¹⁶

14 A.y., 3.

15 Karl Marx’tan Ferdinand Domela Nieuwenhuis’e, 22 Şubat 1881, MECW, 46: 65; MEW, 35: 159.

16 A.y., MECW, 46: 66; a.y., MEW, 35: 160.

Marx, bu sonuca birkaç yıl önce varmıştı. *Chicago Tribune*'de 5 Ocak 1879'da yayınlanan bir röportajda şöyle alaycı bir gözlemde bulundu: "Hakkımda söylenen ve yazılan her şeyi yadsıyacak olsaydım, düzinelerce sekreter tutmam gerekirdi."¹⁷ Engels bu tutuma tümüyle katılıyordu. Engels, Marx'ın Nieuwenhuis'e mektubundan kısa süre önce Kautsky'ye yazdığı mektupta, Alman iktisatçı Albert Schäffle'nin (1831-1903) ve diğer "kürsü sosyalistlerinin [*Kathedersozialisten*]",¹⁸ Marx'ın çalışmalarıyla ilgili sergiledikleri sayısız hataya ve yanlış anlamaya değindi:

Örneğin, tek başına Schäffle'nin bile koskoca ciltleri dolduran bütün o ucube zırvalarını çürütmek, bana kalırsa, zaman kay-bından başka bir şey değildir. Bu beylerin sırf *Kapital*'den tırnak işareti içinde yaptıkları yanlış alıntıların tümünü düzeltme çabasına girişilseydi, ortaya oldukça büyük boyutta bir kitap çıkardı.¹⁹

Engels, sözlerini kesin bir dille bitirdi: "Sorularına yanıt istemedenden önce, ilkin okumayı ve aynen kopya etmeyi öğrensinler."²⁰

Marx'ın çalışmaları, siyasal aforozla yönelik örgütlü girişimlerin yanı sıra, yanlış yorumlara ve hatalara maruz kalmasından başka, fiilen sabotaj eylemlerine de maruz kaldı. Marx, Nikolay Danielson'un "en iyi anlamda özgün" bulduğu "Reform Sonrası Toplumsal Ekonomimize İlişkin Taslaklar" (1880) başlıklı makalesini okuduktan sonra, Şubat'ta Danielson'a yazdığı bir mektupta şuna işaret etti:

Basmakalıp düşünce ağlarını yıkıp geçerseniz, ilk önce "boykot" edileceğinizden her zaman emin olabilirsiniz; bu, biricik savunma silahıdır, basmakalıpçılar ilk kafa bulanıklığında bunu na-

17 "Karl Marx'ın *Chicago Tribune* Muhabirine Verdiği Röportaj", *Chicago Tribune*, 5 Ocak 1879, MECW, 24: 577; "Interview mit dem Grundleger des modernen Sozialismus Besondere Korrespondenz der Tribüne", MEW, 34: 515.

18 Friedrich Engels'ten Karl Kautsky'ye, 1 Şubat 1881, MECW, 46: 56; MEW, 35: 150.

19 A.y., MECW, 46: 57; a.y., MEW, 35: 150.

20 A.y.; a.y.

sıl kullanacaklarını bilirler. Ben, Almanya'da yıllarca "boykot" edildim ve İngiltere'de hâlâ öyleyim, şu küçük farkla ki, zaman zaman bana karşı öyle saçma ve eşekçe bir şeyler yöneltiyor ki, bunları alenen dikkate almaktan yüzüm kızarır.²¹

Ama Almanya'da, Marx'ın *magnum opus*'unun satışı yavaş gidiyordu ve Ekim 1881'de, ikinci basımın nüshaları tükenince, yayımcı Otto Meissner (1819-1902), üçüncü basıma hazırlık olarak Marx'tan bazı değişiklikler ya da eklemeler yapmasını istedi. Marx'ın iki ay sonra arkadaşı Friedrich Sorge'ye itiraf ettiği gibi, "bu hiç de uygun olmayan bir an"dı²²; kızı Jenny'ye kısa süre önce yazdığına göre, "tüm zamanını -kendisini yeniden çalışabilir durumda hisseder etmez- yalnızca İkinci Cildi bitirmeye ayırmak istiyor"du.²³ Danielson'a da aynısını söyledi: "İkinci Cildi (...) olabildiğince çabuk bitirmek istiyorum," dedi ve ekledi:

Yayıncımla anlaşmaya vararak, üçüncü basım için mümkün olan en az sayıda değişiklik ve ekleme yapacağım, ama öte yandan, o da bu kez, alışık olduğu gibi 3.000 nüsha yerine yalnızca 1.000 nüsha basmalı. Bunlar (...) satılıp tükenince, kitabı, koşullar farklı olsaydı bugün nasıl yapacak idiysem o şekilde değiştirebilirim.²⁴

Marx'ın fikirleri 1849'dan beri yaşamış olduğu ülkede başka yerlerdekinden daha yavaş olsa bile, yayılmaya başlıyordu. Haziran 1881'de, Hyndman, *England for All* (Herkes İçin İngiltere; 1881) adlı bir kitap çıkardı; orada, Demokratik Federasyon'u nasıl bir örgüt yapmaya niyetlendiğini gösteren kılavuz ilkeleri ortaya koydu. Kitabın sekiz bölümünün ikisi ("Emek" ve "Sermaye" başlıklı bölümler), *Kapital*'den yapılmış

21 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 19 Şubat 1881, MECW, 46: 61; MEW, 35: 155.

22 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 161; MEW, 35: 247.

23 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 7 Aralık 1881, MECW, 46: 158; MEW, 35: 243.

24 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 13 Aralık 1881, MECW, 46: 161; MEW, 35: 246.

çevirileri ya da bazen yorumlu alıntıları bir araya getiriyordu. Ne var ki 1880'den beri Maitland Park Road'u düzenli ziyaret eden ve Marx'ın teorilerinin bir özeti üzerinde çalışmakta olan yazar,²⁵ *England for All* kitabında *Kapital*'e hiç değinmiyor, hatta Marx'ın adını bile anmıyordu. Yalnızca şöyle diyordu: "Bölüm II'nin ve III'ün içerdiği fikirleri ve pek çok malzemeyi, büyük bir düşünürün ve özgün yazarın çalışmasına borçluyum; inanıyorum ki yurttaşlarımdan çoğunluğu, çok yakın zamanda onun çalışmasına erişme olanağına kavuşacaktır."²⁶

Marx, Hyndman'ın kitapçığundan ancak yayınlandıktan sonra haberdar oldu. Sinirlendi ve şaşırды, çünkü her şey bir yana, *Kapital*'den alınan parçalar, "geri kalan metinden tırnak işaretiyle ayrılmamış, çoğu da tam değil, hatta yanlış anlamalar içeriyor"du.²⁷ Bu nedenle, Marx, Temmuz başında ona şöyle yazdı:

- 25 Marx'ın yazışmalarında, Hyndman'a, ilişkilerinin bitmesinden önce ve sonra olmak üzere bir iki yerde değiniliyor ve bunlar gösteriyor ki, Marx ona her zaman eleştirel bir gözle bakmıştı. 11 Nisan 1881'de Jenny Longuet'ye şöyle yazdı: "Önceki gün (...) Hyndman ile karısının istilasına uğradık, ikisi de aşırı dirençli insanlar. Patavatsız, alışılmamış ve kararlı düşünme ve konuşma tarzından dolayı kadını hayli beğeniyorum, ama kocası olacak kaygısız çalçenenin dudaklarına nasıl hayranlıkla yapıştığını görmek eğlendirici!" Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 11 Nisan 1881, MECW, 46: 82; MEW, 35: 178. Birkaç ay sonra, son kez tartışıldığında Marx şöyle bir yorum yaptı: "Bu ahbab beni dışarı davet edip kolay yoldan öğrenmek için birçok akşamımı çaldı", Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 163; MEW, 35: 248.
- 26 Henry Hyndman, *England for All* (New York: Barnes & Noble, 1974), XXXVIII; kısmen, Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 163; MEW, 35: 248.
- 27 Karl Marx'tan Henry Hyndman'a, 2 Temmuz 1881, MECW, 46: 103; MEW, 35: 203. Bu, Marx'ın dosyaları arasında tuttuğu mektubun taslağıdır. Hyndman, "[aralarında] görüş ayrılığı çıkınca, Marx'ın mektuplarının çoğunu ne yazık ki yok ettiği"ni söyledi, Hyndman, *Adventurous Life*, 259-60. Jenny Marx, 2 Temmuz 1881'de Eastbourne'dan kızı Laura Lafargue'a yazdığı mektupta her şeyi önceden gördü: "Donuk bakışlı Hyndman, Cumartesi günü kafasına yumruğu yedi. Onun, gözlükleriyle bu mektubu kaldırması olası değil, gerçi mektup, tüm iğneleyiciliğine karşın, öyle nükteli bir dille kaleme alındı ki, içerdiği kızgınlığı algılamak pek kolay değildi. Sanırım, Mohr [çocuklarının taktıkları lakapla Marx -çev.], bu eserinden oldukça mutluydu," Yvonne Kapp, *Eleanor Marx: Family Life 1855-1883* içinde (Londra: Virago, 1979), 1: 211.

Reddedilen *On Dokuzuncu Yüzyıl* makalenizi, bunda birtakım değişiklikler yaptıktan sonra, *Herkes İçin İngiltere*'nin, yani Federasyon'un Kuruluş Programı'na ilişkin yorumlarınızın II. ve III. bölümleri olarak yayınlama planınızı, Londra'da kaldığınız sırada böyle sıkı sıkıya gizli tuttuğunuzu, sonra da olgunlaştırıp yürürlüğe koyduğunuzu keşfedince biraz şaşırdığımı itiraf edeyim.²⁸

Marx, Aralık ayında Friedrich Sorge'ye gönderdiği mektupta bu konuya yeniden değindi:

Bu ahbap, bana hitaben, ahmakça özür mektupları yazdı; örneğin, "İngilizlerin, yabancıların onlara ders vermesinden hoşlanmadıkları" gibi, "benim adımın çok büyük nefret uyandırdığı" vb. gibi. Bütün bunlar bir yana, adamın küçük kitabı *-Kapital*'den aşırma yaptığı ölçüde- iyi bir propaganda oluyor, gerçi adam "zayıf" bir araç ve bir konuyu enine boyuna inceleme sabrını -herhangi bir şeyi öğrenmenin ilk koşulunu- bile sergilemekten çok uzak.²⁹

Marx, aralarındaki ilişki koptuktan sonra, Hyndman'ı, "talihin bir şekilde yüzlerine gülmesiyle elde ettikleri her yeni düşünceden hemen para, ün ya da siyasal sermaye kazanmak için kıvranıp duran cana yakın orta sınıf yazarlar"dan biri olarak niteliyor.³⁰ Marx'ın sözlerindeki sertlik, elbette, adının anılmamış olmasının yarattığı düş kırıklığından dolayı değildi. Çünkü şu kanısını koruyordu:

28 Karl Marx'tan Henry Hyndman'a, 2 Temmuz 1881, MECW, 46: 102; MEW, 35: 202.

29 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 163; MEW, 35: 248.

30 A.y. Hyndman daha sonra Engels'le de irtibat kurdu ve şu karşılığı aldı: "Artık alıntı yapma zahmetine girebileceğinizi düşündüğüm dostum Marx'la aranızı düzeltir düzeltmez, sizi şahsen tanımaktan çok mutlu olurum", Friedrich Engels'ten Henry Hyndman'a, ykl. 31 Mart 1882, MECW, 46: 228; MEW, 35: 297. Marx şöyle bir yorum yaptı: "Yazdığın not, tosunucu hak ettiği şekilde kızdırılmıştır, çünkü özellikle bana bu saygısızlığı yapmaya cüret etmesinin tek nedeni, benim onu 'propaganda kaygıları'yla alenen teşhir edemeyeceğimi düşünmesi", Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 8 Nisan 1882, MECW, 46: 234; MEW, 35: 54.

Kapital'in ve yazarının adını anmak, büyük bir gaf olurdu. Parti programları, bireysel yazarlara ya da kitaplara bağımlılık görüntüsü veren her türlü şeyden uzak olmalıdır. Ama şunu eklememe izin verin: Bunlar, *Kapital*'den ödünç aldıklarınız gibi yeni bilimsel gelişmeler için de uygun yerler değildir ve söz konusu gelişmeler, hiçbir şekilde bağlantılı olmadıkları amaçlar açıklayan bir Programa ilişkin bir yorumda tamamen yersizdir. Farklı ve bağımsız bir işçi sınıfı partisinin kuruluşuna ilişkin bir Programın açıklanması için bunlara yer verilmesi uygun olabilirdi.³¹

Marx'ın öfkesinin ana nedeni, Hyndman'ın görgüsüzlüğü bir yana, *Kapital*'in, içerdiği fikirlere apaçık aykırı olan bir siyasal proje için kullanılması nedeniyle duyduğu kaygıydı.³² İki adam arasındaki görüş ayrılıkları gerçekten derindi. Hyndman, iktidarın devrimci eylemle ele geçirilmesi fikrine kesinlikle eğilimli değildi; onun İngiliz reformizmini simgeler hâle gelen tutumu, değişikliklerin yalnızca barışçıl, aşamalı yollarla başarılabilceği yönündeydi. Hyndman, Şubat 1880'de Marx'a şöyle demişti: "Her İngilizin gütmesi gereken hedef, gelecekte siyasal ve toplumsal seferberliği, sıkıntılı, tehlikeli çatışmaya meydan vermeden gerçekleştirmektir."³³

Buna karşılık, her türden peşin hükümlü şematizme karşı olan Marx, 1880 sonunda Hyndman'a verdiği yanıtta, "partisinin, bir İngiliz devriminin gerekli olmadığı, ama -tarihi

31 Karl Marx'tan Henry Hyndman'a, 2 Temmuz 1881, MECW, 46: 103; MEW, 35: 203.

32 Bkz. Emile Bottigelli, "La rupture Marx-Hyndman", *Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli III* (Milano: Feltrinelli, 1961): "Kopmanın nedenleri yalnızca kişisel değildi ya da düş kırıklığına uğrayan bir yazarın hırslarıyla ilgili değildi. (...) Bu nedenler, teorik bir duruşun yansımasıydı; Marx, böylelikle, Demokratik Federasyon'a ve onun ana kurucularından birine, söz konusu girişimle hiçbir ilişkisinin olmadığını bildirdi" (a.y., 625).

33 Henry Hyndman'dan Karl Marx'a, 25 Şubat 1880, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, C 261, C 262. Hyndman'ın mektuplarının çoğu hiç yayınlanmamıştır; bazıları, s. 34'te değinilen bu mektup dâhil, şurada alıntılanmıştır: Chushichi Tsuzuki, *H.M. Hyndman and British Socialism* (Londra: Oxford University Press, 1961).

emsallere göre- mümkün olduğu kanısını taşıdığı”nı söyledi. Proletaryanın genişlemesi, toplumsal sorunda bir “evrimi” “kaçınılmaz” kılmıştı:

Eğer [bu evrim] bir devrime dönüşürse, bu yalnızca egemen sınıfların değil, işçi sınıfının da hatası olur. Egemenlerin her baskıya ayak uydurdu ve eğer işçi sınıfı gitgide zayıflamışsa, bunun tek nedeni, İngiliz işçi sınıfının, her ikisine de yasal şekilde sahip olduğu hâlde gücünden nasıl yararlanacağını ve özgürlüklerini nasıl kullanacağını bilmemesidir.³⁴

Bu yargısını Almanya’daki olaylarla karşılaştırma yaparak sürdürdü; orada,

işçi sınıfı, askeri despotizmi yıkmanın Devrimden başka bir yolunun bulunmadığını, harekete geçtiği ilk andan beri tam olarak biliyordu. Aynı zamanda, böyle bir Devrimin ilk başta başarıya ulaşsa bile, eğer önceden örgütlenmezse, bilgi edinmezse, propaganda yürütmezse en sonunda kendisine karşı yöneleceğini kavradı (...) Bu yüzden, titizlikle yasal sınırlar içinde hareket etti. Yasa dışılık, tamamen, onları yasa dışı ilan eden hükümete aitti. Suçları, yapılan eylemler değil, egemenlerin hoşuna gitmeyen düşüncelerdi.³⁵

Böyle yorumlar Marx’ın gözünde devrimin, salt sistemin çabucak devrilmesi olmayıp, uzun ve karmaşık bir süreç olduğunu gösteren bir başka kanıttır.³⁶

Marx’ın fikirleri, şiddetli polemiklere ve tartışmalara yol açmasına karşın, İngiltere’de bile etkili olmaya başlıyordu. Nitekim Marx, 1881 sonunda Sorge’ye gönderdiği bir mektupta, “İngilizler son zamanlarda *Kapital*’e görece daha dikkatle

34 Karl Marx’tan Henry Hyndman’a, 8 Aralık 1880, MECW, 46: 49; MEW, 34: 482.

35 A.y.; a.y., MEW, 34: 482-3.

36 Bkz. Mountstuart Elphinstone Grant Duff’ın (1829-1906) Marx’la 1879 başında buluşmasına ilişkin raporu. “Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff’ın Karl Marx’la Söyleşi: Veliht Prenses Victoria’ya Mektuptan”, MECW, 24: 580.

eğilmeye başladılar," diye gözlemde bulundu. Ekim ayında, *The Contemporary Review* dergisi, Marx'ın "çok yetersiz, yanlışlarla dolu", ama yeni bir ilginin göstergesi diye nitelediği "Karl Marx'ın ve Genç Hegelcilerin Sosyalizmi"³⁷ başlıklı bir makale yayınlamıştı. Marx, alaycı bir dille "dürüstçe" diye eklemişti, çünkü makalenin yazarı, John Rae (1845-1915), "tehlikeli teorilerimi kırk yıldan beri 'kötü' dürtülerle yaydığımı sanmıyormuş. Onun 'yüce gönüllülüğü'nü övgüyle karşılamalıyım". Yine de Marx, bu türden tüm yayınlarla ilgili görüşünü kısaca şöyle özetledi: "Eleştirdiğiniz konuda hiç değilse yeterli ölçüde bilgi edinme dürüstlüğü, öyle anlaşılıyor ki, İngiliz dar kafalılığını temsil eden yazarların hiç tanımadıkları bir şey."³⁸

Modern Thought adlı başka bir İngiliz dergisi, Marx'a daha saygılı yaklaştı ve çalışmasının bilimsel niteliğini tanımaya hazır olduğunu gösterdi. Gazeteci ve avukat olan Ernest Belfort Bax (1854-1926), *Kapital*'i, "devrimci niteliği ve geniş kapsamlı önemi bakımından astronomide Kopernik sistemiyle ya da genel olarak mekanikte çekim yasasıyla karşılaştırılabilecek bir ekonomi öğretisi geliştirme çabasını cisimleştiren" bir kitap olarak tanımladı.

İngilizce bir çevirinin yakında çıkacağını uman Bax, *Kapital*'in, "yüzyılın en önemli kitaplarından biri" olduğunu savunmakla kalmayıp, Marx'ın üslubunu da överek, "büyüleyiciliği ve enerjisi"yle, "mizahı"yla, "en soyut ilkeleri çok kolay anlaşılır sunumu"yla Arthur Schopenhauer'ın (1788-1860) üslubuna benzetti.³⁹

Marx, "yeni fikirlere karşı gerçek bir hevesle dolup taşan ve İngiliz dar kafalılığına cesaretle karşı koyan [bu tür] ilk İngiliz

37 John Rae, "Karl Marx'ın ve Genç Hegelcilerin Sosyalizmi", *The Contemporary Review* XL (Temmuz-Aralık 1881): 587-607.

38 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 162; MEW, 35: 247-8.

39 E. Belfort Bax, "Modern Düşünce Önderleri: XXIII. Karl Marx", *Modern Thought* 3, Sayı 2 (Aralık 1881): 349, 354.

yayını”ndan hoşnut oldu. “(...) Benim ekonomik ilkelerimin ortaya konusu ve onun yaptığı çevirilerde (yani *Kapital*’den alıntılarda) çok şey yanlış ve karmakarışık” diye belirtti, ama çabalarından dolayı yazarı övdü ve “Londra’nın göbeğindeki duvarlarda kocaman harflerle yazılmış afişlerle bu makalenin yayımının ilan edilmesinin büyük etki yaratması”na çok sevindi.⁴⁰

Daha 1870’lerde dikkat çektiği üzere, Marx’ın fikirlerinin gitgide genişleyerek yayılması, görüldüğü gibi, yeni on yılın başında da sürdü. Ne var ki bu fikirler artık yalnızca dar bir izleyici ve siyasal eylemci çevresine nüfuz etmekle kalmayıp, daha geniş bir kitle kazanmaya da başladı. Marx’a gösterilen ilgi, onun siyasal yazılarıyla (örneğin *Komünist Manifesto*’yla ve Uluslararası İşçi Birliği’nin kararlarıyla) sınırlı kalmayıp, onun temel teorik katkısına, yani ekonomi politiğin eleştirisine de uzanıyordu. *Kapital*’in içerdiği teoriler, çeşitli Avrupa ülkelerinde tartışılmaya ve takdir edilmeye başlıyordu ve sadece birkaç yıl sonra Engels, dostunun yapıtını, –sonradan ünlenecek bir ifadesini aktarırsak– “İşçi sınıfının İncil’i” diye tanımlamakta tereddüt etmedi.⁴¹ Kutsal metinlere hiç sıcak bakmayan Marx’ın bu söz seçimini takdir edip etmeyeceğini kim bilebilir?

2. MARX NİÇİN KAPİTAL’İ TAMAMLAYAMADI?

Marx, 1877 yılı ile 1881’in başı arasında, *Kapital*’in İkinci Cildine ait çeşitli kısımların iki yeni sürümünü kaleme aldı. Mart 1877’de, o zamana kadar derlediği malzemenin oldukça kapsamlı bir dizinini hazırlayarak işe başladı⁴² ve ardından, neredeyse tüm dikkatiyle Birinci Kısım, yani “Sermayenin Başkalaşimleri

40 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 163; MEW, 35: 248-9.

41 Friedrich Engels, “İngilizce Basıma Önsöz”, Marx, *Capital*, Cilt I, MECW, 35: 35’te.

42 Karl Marx, “Das Kapital. Zweites Buch. Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Zu benutzende Textstellen früherer Darstellungen (Manuskript I bis IV)”, MEGA, II/11: 525-48.

ve Bunların Devreleri" üzerinde yoğunlaşıp, sermayenin dolaşım sürecinin daha ileri bir açıklamasını sundu.⁴³ Ondan sonra, sağlığı bozuk olmasına ve daha derin araştırma gerektiği için çalışması çok düzensizleşmesine karşın, Marx, birçok meseleyle uğraşmayı sürdürdü; "Genişletilmiş Ölçekte Birikim ve Yeniden Üretim" başlıklı son bölüm de bunlar arasındaydı. Marx'ın önceki metinleri yeniden özetledikten sonra, çalışmayı sürdürmek için yararlı olduğunu düşünerek yeni taslaklar hazırladığı İkinci Cildin VIII. Elyazması denilen çalışma da bu döneme tarihlenir.⁴⁴ Marx, parasal temsilleri salt ekonomik ilişkilerin gerçek içeriğini gizleyen bir örtüden ibaret saymış olmakla bir yorum hatası yaptığını ve uzun süre bunu yinediğini de fark etti.⁴⁵

"Uykusuzluğun ve buna bağlı olarak kafatası sinirlerindeki kaotik durumun ciddi boyutlara ulaştığı"⁴⁶ 1877 yazında, Marx bir kez daha Karlsbad'da ve Kara Orman'da bir süre dinlenmek zorunda kaldı. "İnsanın kendi vücuduna, başka her şeye davrandığı kadar diplomatik davranması gerektiği"ni yıllar içinde öğrenmişti.⁴⁷

İngiltere'ye dönünce, sağlığı çok düzelmemiş olmasına karşın, Marx kendini yeniden elyazmalarına verdi. Sorge'ye, yıl boyunca kendisine musallat olan ve "yazmaktan müthiş üşenme"sine yol açan "lanet olası uykusuzluk"tan yakındı, çünkü "daha katlanılabilir olan tüm anlarını çalışmaya ayırmak zorunda"ydı.⁴⁸ Marx, Kasım 1877'de Frankfurtlu genç bankacı Sigmund Schott'a (1852-1910) yazdığına göre, "kitabın çeşitli

43 Karl Marx, "Das Kapital. Zweites Buch. Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Erster Abschnitt (Fragmente II)", MEGA, II/11: 550-697.

44 Marx, "Das Kapital. Zweites Buch. Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. (Manuskript VIII)", MEGA, II/11: 698-828.

45 Bkz. Teinosuke Otani, L. Vasina ve C.-E. Vollgraf, "Einführung", MEGA, II/11: 881.

46 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 18 Temmuz 1877, MECW, 45: 242; MEW, 34: 48.

47 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 25 Temmuz 1877, MECW, 45: 251; MEW, 34: 59.

48 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 27 Eylül 1877, MECW, 45: 276; MEW, 34: 294.

kısımları üzerinde sırayla çalışıyor”du; “*Kapital*’i, kamuoyuna sunulduğu sıralamanın tam tersi bir sıralamayla (üçüncü, tarihsel kesimle başlayarak⁴⁹) yazmaya girişmiş, yalnızca doğrudan basıma hazır hâle gelen birinci –en son ele aldığı– cilt hariç olmak üzere, diğer iki cilt, tüm araştırmanın ilk başta aldığı kaba biçimiyle kalmış”tı.⁵⁰

Marx, bu dönemde de başkaca incelemeleri ihmal etmedi, ama bankacılık ve ticaret üzerinde yoğunlaşarak, İtalyan iktisatçı Pietro Rota’nın *Bankacılık Tarihi* (1874) kitabından, Bonn Üniversitesi ilk rektörü Karl Hüllmann’ın (1765-1846) *Bizans Ticaret Tarihi* (1808) ile *Yunan Ticaret Tarihi* (1839) kitaplarından ve hukuk âlimi, istatistikçi John Yeats’in (1822-1902) *Ticaretin Doğal Tarihi* kitabından parçalar derledi.⁵¹ Marx, Mart 1878’in sonunda Schott’a yazdığına göre, bir borsa yıllıkının yayıncısı olan A. Saling’e (?) ait bir kitabı “çok yararlı” bulmuştu.⁵² Rus iktisatçı Illarion Ignateviç Kaufman’ın (1848-1916) yapıtlarını da okudu ve özellikle *Bankacılık Sisteminin Teorisi ve Pratiği* (1873-77) adlı kitabı başta olmak üzere bunlardan parçalar derledi; kitabın “tumturaklı üslubu”nu ve kapitalizmi “mazur gösterme hevesi”ni eleştirmesine karşın, yazarın, “bugünkü üretim siste-

49 Burada Artık Değer Teorileri’ne gönderme yapılıyor, karş. Marcello Musto, *Another Marx: Early Manuscripts to the International* (Londra: Bloomsbury 2018), 137-49.

50 Karl Marx’tan Sigmund Schott’a, 3 Kasım 1877, MECW, 45: 287; MEW, 34: 307.

51 “Üçüncü kesim” deyişi, 1860’ların başında iktisat teorilerinin tarihine ilişkin incelemelere atıf yapmaktadır. İkinci kesim, daha sonra Engels’in *Kapital*’in İkinci ve Üçüncü ciltleri olarak yayınladığı yazılardan oluşmaktadır. (Bkz. Karl Marx’tan Ludwig Kugelmann’a, 13 Ekim 1866, MECW, 42: 328; MEW 31: 534). Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki Marx’ın elyazmalarının durumu konusunda Schott’a yaptığı açıklama, gerçeği tam olarak yansıtmıyordu. Carl-Erich Vollgraf’ın *Marx’s Further Work on Capital*’de haklı olarak dediğine göre, Artık Değer Teorileri’nin oldukça büyük kısımları henüz Marx’ın kendisine ait “tam geliştirilmiş yorum”u içermiyordu ve birçok sayfa “enine boyuna düşünülmüş değil”di ve “bilgiççe”ydi (a.y., 62).

52 Karl Marx’tan Sigmund Schott’a, 29 Mart 1878, MECW, 45: 304; İngilizce yazılmış olan bu mektup, MEW ciltlerine alınmamıştır ve MEGA2 ciltlerinde henüz yayınlanmamıştır.

minin zorunlu meyvesi (...) ile dar kafalılarının 'kötüye kullanma', 'yolsuzluk' vb. diyerek suçladığı şey arasındaki bağıntıyı" kendisi de "farkına varmadan (...) en sonunda ortaya koyduğu" sonucuna vardı.⁵³ Marx, bu alanlardaki bilgilerini geliştirmeye sonbaharda da devam ederek birçok başka yapıtın yanı sıra, iktisatçı Charles A. Mann'ın (?) *Kâğıt Para, Kötülüğün Kaynağı* (1872) kitabını ve Pietro Rota'nın (1846-1875) *Bankacılık Biliminin İlkeleri* (1873) kitabını inceledi.

Marx, bu araştırmalarının ve en güncel yayınları okumasının yanı sıra, Rusya'daki ve Birleşik Devletler'deki ekonomik gelişmelere ilişkin bilgilerini de derinleştirdi. German Lopatin'in (1845-1918) tavsiyelerine uyan dostu Danielson sayesinde, Nisan'da, "Petersburg'dan en son 'Rusça' yayınları içeren bir sürü kitap" aldı.⁵⁴ Ünlü hukukçu ve düşünür Boris Nikolayeviç Çiçerin (1828-1904) de bu yazarlar arasındaydı ve Marx, onun vasatlığı hakkında şöyle yazdı: "Açıktır görülüyor ki, Ekonomi Politigin temel öğelerine bile aşına değil ve kendi adıyla kitap çıkarınca, Bastiat ekolünün fasa fisolarının özgün ve kendiliğinden açık doğrulara dönüştüğünü hayal ediyor."⁵⁵ Marx, daha sonra Danielson'u, geçen on beş yıllık dönemde Rus mali politikasına ilişkin bir araştırma yapmakla ve ayrıca, tarımsal emeğin üretkenliği hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirdi.

Marx, Nisan 1876'da Sorge'ye yazdığına göre, *Kapital*'in İkinci Cildinde ileri atılım yapmak için, "Amerikan tarımı ve toprak mülkiyeti ilişkileri, ayrıca ... kredi (panik, para, vb.) ve bağlantılı her şey hakkında [kendisine] yararlı olabilecek ... gibi görü-

53 A.y. Ayrıca bkz. Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 140, B 141 ve B 146. Marx'ın Kaufman hakkındaki görüşü için ayrıca bkz. Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 10 Nisan 1879, MECW, 45: 358; MEW, 34: 374.

54 Karl Marx'tan Thomas Allsop'a, 28 Nisan 1878, MECW, 45: 307; İngilizce yazılmış olan bu mektup, MEW ciltlerine alınmamıştır ve MEGA2 ciltlerinde henüz yayınlanmamıştır.

55 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 28 Kasım 1878, MECW, 45: 346; MEW, 34: 362.

nen şeylere bakma” gereksinimi duyacaktı.⁵⁶ Yine bu yüzden, iki yılı aşkın süre sonra şimdi, Londralı kitapçı George Rivers’in (?), elindeki “Amerika’ya dair ve ikinci el kitaplar”ın kataloglarını kendisine göndermesini istedi.⁵⁷ Marx bunları alıp kullanmaya başladıktan sonra, Danielson’a şöyle yazdı: “İktisatçı için en ilgi çekici alan, şimdi kesinlikle Birleşik Devletler’de bulunacaktır; İngiltere’de yüzyıllar gerektiren (...) dönüşümler (...) burada birkaç yılda gerçekleşti.” Marx, bu nedenle, “eski eyaletlerden çok”, Atlantik’e yakın Ohio ve [Pasifik kıyısındaki] Kaliforniya gibi “daha yeni eyaletler”e özel dikkat göstermesini arkadaşına salık verdi.⁵⁸

Danielson’a salık verdiği yaklaşımı, Marx da kendi çalışmalarında uygulamaya başlamıştı. Marx, Mayıs 1878’de, [Ohio] *Çalışma İstatistikleri Bürosu Yıllık Raporu*’nun ilkinin (1877) inceledi ve izleyen aylarda, Sorge’nin Birleşik Devletler’den gönderdiği malzeme sayesinde, dikkatini Pennsylvania’ya ve Massachusetts’e yöneltti. Belki de *Kapital*’in yazılmayı bekleyen ciltlerinde kapitalist üretim tarzının dinamiklerini daha kapsamlı olarak ve daha küresel bir ölçekte izlemeyi planlamış olabilir. Marx’ın Birinci Cilt için gözlem alanı İngiltere idiye, çalışmasını genişletmesine olanak verecek yeni bir gözlem alanını da Birleşik Devletler sunmuş olabilir. Dahası, Marx’ın, kapitalist üretim tarzının farklı bağlamlarda ve dönemlerde içinde geliştiği biçimleri daha yakından görmek istediği varsayılabilir.⁵⁹

Her neyse, 1878’in bahar ve yaz mevsimleri arasında, yer bilimi, maden bilimi ve tarımsal kimya bilimi, Marx’ın incelemelerinde ekonomi politikten daha merkezî bir yer kapladı. Marx,

56 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 4 Nisan 1876, MECW, 45: 115; MEW, 34: 179.

57 Karl Marx’tan George Rivers’a, 24 Ağustos 1878, MECW, 45: 317; MEW, 34: 339.

58 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 15 Kasım 1878, MECW, 45: 344; MEW, 34: 359. Karş. Marx’ın Friedrich Sorge’ye 5 Kasım 1880 tarihli mektubundaki Kaliforniya’ya ilişkin düşünceler, MECW, 46: 46; MEW, 34: 478, Bölüm I, s. 41-42.

59 Bkz. Vollgraf, *Marx’s Further Work on Capital*, 64-65.

Mart sonundan Haziran başına kadar birçok metinden parçalar derledi; John Yeats'ın *Ticari Hammaddelerin Doğal Tarihi* (1872), kimyacı Friedrich Schoedler'in (1813-1884) *Doğa Kitabı* (1848), kimyacı ve maden bilimci James Johnston'ın (1796-1855) *Tarımsal Kimyanın ve Yer Biliminin Unsurları* (1856) adlı kitapları bunlar arasındaydı.⁶⁰ Haziran'dan Eylül başına kadar Joseph Jukes'un (1811-1869) *Öğrenciler İçin Yer Bilimi El Kitabı* (1857) ile cebelleşen Marx, en fazla parçayı bu kitaptan alıntılardı.⁶¹ Bu parçalar, bilimsel yöntem sorunlarına, yer biliminin bir bilim dalı olarak gelişim aşamalarına, sınai ve tarımsal üretime olan faydalarına odaklanıyordu.

Bu yeni içgörüler, Marx'ın en son 1860'lı yıllarda *Kapital*'in Üçüncü Cildinin "Artık Kârın toprak Rantına Dönüşmesi" başlıklı Altıncı Kısımında yoğun olarak odaklandığı kârla ilgili fikirlerini geliştirme gereksinimi duymasına yol açtı. Marx'ın doğabilimsel metinlerden yaptığı özetlerin hiçbiri, incelemekte olduğu malzemeye daha çok ışık tutmayı amaçlamıyordu. Ama teorik yönlerle daha bağlantılı olan başka derlemeler Üçüncü Ciltte kullanım amacı güdüyordu. Engels'in daha sonra anımsadığına göre, Marx, "özellikle *Kapital*'in Üçüncü Cildindeki toprak rantı bölümünü, daha önce hiç girişmediği (...) bir boyutta irdeleyip geliştirmek için, tarih öncesi, tarım bilimi, Rus ve Amerikan toprak mülkiyeti, yer bilimi vb. alanlarını (...) tarayıp araştırdı".⁶²

Bu arada, Marx'ın sağlık durumu 1878 yazında çalışmasına yeniden ara vermesini zorunlu kıldı. Kızı Eleanor'un Alman gazeteci ve eylemci Carl Hirsch'e anlattığına göre, Marx "son zamanlarda aşırı yoğun çalışıyor ve kesinlikle bir süre hiçbir şey yapmamak zorunda kalacak"tı.⁶³

60 Karl Marx, "Exzerpte und Notizen zur Geologie, Mineralogie und Agrikulturchemie. März bis September 1878", MEGA, IV/26: 3-94.

61 A.y., 139-679.

62 Friedrich Engels, "Marx, Heinrich Karl", MECW, 27: 341; MEW, 22: 342.

63 Eleanor Marx'tan Carl Hirsch'e, 8 Haziran 1878, MECW, 45:449.

Marx, o ayın sonunda yeniden çalışmaya başlayınca, Alman iktisatçı Adolph Samter'in *Para Sistemi Reformu* (1869) adlı kitabını okudu. O kitapta *Kapital*'den yapılmış gibi görünen alıntılar arasında, "altın ve gümüş, doğası gereği paradır" ifadesi vardı, oysaki Marx'ın gerçek sözcükleri, "doğası gereği para değildir" şeklindeydi. Marx, Engels'e mektubunda, hırçın bir ifadeyle, "okuma sanatı, Almanya'daki 'eğitimli' zümreler arasında gitgide yok olup gidecek gibi görünüyor," diye yorum yaptı.⁶⁴

Öte yandan Marx'la tanışanlar, bilgisinin derinliği ve sınırsız kültürü karşısında gerçekten büyük şaşkınlığa uğruyordu. Marx'la Aralık 1878'de *Chicago Tribune* için röportaj yapan isimsiz bir muhabir, "geçen yirmi yıllık sürede (...) Amerika'ya dair sorunları çok yakından tanıması" karşısında şaşırıp kaldı.⁶⁵ İkili, *Karl Marx'la Röportaj*'da (1879), çeşitli konuları görüşüp tartıştı ve Marx, büyük siyasal esneklik sergileyerek, Alman Partisinin programındaki "birçok nokta"nın, "Almanya dışında hiçbir önem" taşımadığını öne sürdü. Açıkladığına göre, "İspanya, Rusya, İngiltere ve Birleşik Devletler"deki işçi hareketi, "kendi özel zorluklarına uygun düşen platformlar"a sahipti. "Bunlardaki tek benzerlik, ulaşılabilecek olan hedef"ti ve Marx, bunu, (muhabirin öne sürdüğü üzere) "işçi iktidarı" olmaktan çok, "emeğin kurtuluşu" olarak tanımladı.⁶⁶ "Sosyalizmin o zamana kadar neler yapmış olduğu" sorusu yöneltilince, iki ana konu üzerine odaklandı. Birincisi:

Sosyalistler, sermayeyle emek arasındaki genel evrensel –tek kelimeyle, kozmopolit nitelikli– mücadeleyi ortaya koymuşlardır ve sonuç olarak, farklı ülkelerdeki işçiler arasında anlayış birliği sağlamaya çalışmışlardır; kapitalistler, yalnızca Amerika'da değil, İngiltere'de, Fransa'da ve Almanya'da da yabancı emekle yer-

64 Karl Marx'tan Friedrich Engels, 18 Eylül 1878, MECW, 45: 329; MEW, 34: 83.

65 "Karl Marx'ın *Chicago Tribune* Muhabiriyle Röportajı", *Chicago Tribune*, 5 Ocak 1879, MECW, 24: 569; MEW, 34: 509.

66 A.y., MECW, 24: 572; a.y., MEW, 34: 511.

li emeği karşı karşıya getirerek, emeği istihdam etmekte gitgide kozmopolit bir nitelik kazandıkça, bu anlayış birliği gitgide daha gerekli bir hâl almıştır. Farklı ülkelerdeki işçiler arasında hemen uluslararası ilişkiler boy veriyor, bu da gösteriyor ki, Sosyalizm, işçilerin salt yerel değil, uluslararası eylemiyle çözülecek uluslararası bir sorundur.⁶⁷

Marx'ın yine vurguladığına göre, "emekçi sınıflar kendiliğinden hareket etti", ne yapılacağına onlar adına burjuva iyilikseverler ya da devrimci hizipler karar vermedi. "Sosyalistler, hareket icat etmezler, yalnızca hareketin niteliğinin ve hedefinin ne olacağını işçilere anlatırlar."⁶⁸

Amerikalı gazeteci daha sonra, bilim ve sosyalizm üzerine çeşitli kitapların yazarı olan dinsel uyanışçı Josephus Cook'un (1838-1901) Marx'a atfettiği sözleri doğrulamasını Marx'tan istedi. Cook'a göre Marx 1871'de, Paris Komünü sırasında, devrimcilerin toplam sayısının en çok 3 milyon olduğunu ama yirmi yıl içinde bu sayının 50-100 milyona çıkacağını söylemişti; onlar, "aynı anda yüz noktada tutuşan bir halk yangını"yla "iğrenç sermayeye karşı ayağa kalkacaklar" ve "geçmiş, korkunç bir karabasan gibi yok olup gidecek," demişti.⁶⁹ Marx, Fransız tutucu günlük gazetesi *Le Figaro*'da çıkmış olan metnin "tek kelimesini bile asla yazmadığı" yanıtını verdi; hiçbir zaman "böylesine melodramatik bir saçmalık" kaleme almamıştı, ama "[kendisi hakkında] söylenen ve yazılan her şeyi" yalanlamaya kalksaydı, "düzinelerce sekreter tutması gerekirdi". Marx'ın ilgilendiği şey, kapitalizmin eleştirisiydi: Dediğine göre, "Bu sistem, geçip gidecek ve yerini daha yüksek bir toplumsal duruma bırakacak olan salt tarihsel bir evre"ydi.⁷⁰ Onun fikirlerini kapitalizmin çok yakında ve kaçınılmaz çöküşüyle ilişkilendiren-

67 A.y., MECW, 24: 573; a.y., MEW, 23: 511.

68 A.y.; a.y.

69 A.y., MECW, 24: 576-77; a.y., MEW, 23: 514.

70 A.y., MECW, 24: 573; a.y., MEW, 23: 512.

lerin aksine, bu gazeteci, “onun teorilerinin bu yüzyılda olmasa bile, en azından gelecek yüzyılda gerçekleşeceğine olan sağlam bir inanç” hissetti.⁷¹

Marx, 1879 başında görüştüğü İskoç siyasetçi Mountstuart Elphinstone’a da benzer fikirler ilettili. Elphinstone, kafasındaki bir senaryodan söz ederek, diyelim ki “sizin Devrim meydana geldi ve Cumhuriyetçi bir Yönetim biçimi kurdunuz,” dedi ve kışkırtıcı edayla, “yine de kendinizin ve arkadaşlarınızın özel fikirlerinizi gerçekleştirmekten hâlâ çok uzak” olursunuz iddiasında bulundu. Marx sakın bir tavırla şöyle yanıt verdi: “Hiç kuşkusuz, ama tüm büyük hareketler yavaştır. Bu, daha iyi şeyler için salt bir adım olurdu, tıpkı sizin –salt yol üstünde bir durak olan– 1688 Devriminiz gibi.”⁷²

Kapital’in sürdürülmesine gelince, Kasım 1878’de Marx, Birinci Cildi Rusçaya çeviren Danielson’a, “İkinci Cildin 1879 sonundan önce” basıma girmeyeceğini söyledi.⁷³ Nisan 1879’da, Almanya’da Sosyalistler Yasasının kabul edilmesiyle, “mevcut rejim şimdiki sertliğini devam ettirdiği sürece,” başka bir cilt yayınlamanın mümkün olmayacağını kendisine bildirildiğini belirtti.⁷⁴ İlk kez 1867’de başlamış olduğu çalışmanın tamamlanmaktan hâlâ çok uzak olduğunu pekâlâ bilen Marx, kötü haberi oldukça sakın karşıladı.

Birincisi, İngiltere’deki sanayi krizi doruğa ulaşınca kadar beklemek istedi. Düşündüğü gibi, “[kriz,] daha öncekiler gibi geçip gidecek ve çeşitli refah evreleriyle yeni bir ‘sınai devre’ başla-

71 A.y., MECW, 24: 569; a.y., MEW, 23: 509.

72 “Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff’ın Karl Marx’la Söyleşisi (Veliaht Prenses Victoria’ya Mektuptan)”, MECW, 24: 581; “Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff’ın Karl Marx’la Söyleşisi: Aus einem Brief an Kronprinzessin Victoria”, MEGA2 I/25: 441.

73 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 15 Kasım 1878, MECW, 45: 343; MEW, 34: 358.

74 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 10 Nisan 1879, MECW, 45: 354; MEW, 34: 370.

tacak" olsa bile, krizin sonraki seyri ve ayrıntılı gözlemi, "kapitalist üretimi araştıranlar" için "çok önemli"ydi.

İkincisi, Marx, "Rusya'dan ve Birleşik Devletler'den getirttiği malzeme yığınının, incelemelerini en sonunda kamuoyuna sunulmak üzere derleyip toparlamak yerine, sürdürmek için [kendisine] bir 'bahane' verdiğini" yazdı.⁷⁵ Birleşik Devletler, "edinilmiş servetin boyutu" açısından hâlâ geride olmasına karşın, halihazırda "ekonomik ilerleme hızıyla İngiltere'yi geçmiş"ti.⁷⁶ Marx, anonim şirketlerin gelişmesiyle ve demiryolu yapımının ekonomi üzerindeki etkisiyle de özel olarak ilgilendi. Marx'ın bakışına göre, demiryolları, "kapitalizmin toplumdaki birkaç doruk noktasıyla sınırlı kaldığı devletlerin, birdenbire kendi kapitalist üstyapılarını, üretimin büyük ölçüde geleneksel biçimlerde sürdürüldüğü toplumsal gövdeyle tamamen orantısız boyutlarda yaratmalarına ve genişletmelerine olanak verdi, hatta bunu zorunlu kıldı". Dolayısıyla, bunlar, kapitalizmin daha az gelişmiş olduğu ülkelerde "toplumsal ve siyasal dağılmayı çabuklaştırdı", tıpkı kapitalizmin daha ileri düzeye ulaştığı ülkelerde "kapitalizmin nihai gelişmesini hızlandırmış" olması gibi.⁷⁷ Dahası, bu önemli yeni altyapının kurulması, yalnızca, "modern üretim araçları için yeterli iletişim araçları" sağlamakla kalmamış, "aynı zamanda da devasa anonim şirketlerin temeli olduklarından, ... bankacılık şirketleri ... için yeni bir başlangıç noktası oluşturmuş"tu. Demiryolu taşımacılığı, "sermayenin yoğunlaşmasına" ama aynı zamanda da "borç verilebilir sermayenin kozmopolit faaliyetine, daha önce kimsenin hayal etmediği bir ivme" kazandırmış, böylece tüm dünyayı, "kapitalist 'uluslararası' kardeşlik biçimi olan bir finans dolandırıcılığı ve karşılıklı borçluluk ağına düşürmüş"tü.⁷⁸

75 A.y., MECW, 45: 355; a.y., MEW, 34: 372.

76 A.y., MECW, 45: 358; a.y., MEW, 34: 375.

77 A.y., MECW, 45: 356; a.y., MEW, 34: 373.

78 A.y.; a.y.

Bu olguları anlamak zaman aldı (işte bu yüzden Marx, Haziran 1880'de, Hollanda'daki Sosyal Demokrat Birlik'in baş temsilcisi Nieuwenhuis'e, "*Kapital*'in ikinci kısmının, bugünkü koşullar altında Almanya'da çıkamayacağı"nı bir kez daha yineledi ve "bundan oldukça hoşnut"tu). Çünkü "belirli iktisadi olgular [tam da o sırada] yeni bir gelişim aşamasına giriyor ve dolayısıyla, yepyeni bir değerlendirme yapılmasını gerektiriyor[du]".⁷⁹

İkinci Cildi bitirmenin daha uzun zaman almasının üçüncü ve son nedeni, Marx'ın hekiminin, "çalışma gününü epeyce kısaltması" talimatını vermesiydi.⁸⁰

Marx'ın daha Nisan 1879'da Danielson'a itiraf ettiğine göre, Almanya'da ve Avusturya'da sosyalistlere karşı yasaların yürürlüğe konulmasından sonra oluşan siyasal iklim nedeniyle "Karlsbad'a yıllık gezi"sini⁸¹ iptal ettiğinde, gerçekte sağlığı hiç iyi olmamıştı.⁸² Marx, Ağustos ayının iki haftasını, Normandiya kıyısından birkaç mil açıkta, Jersey denilen "nefis ada"⁸³ üzerindeki iki küçük kasaba olan St. Aubin ve St. Helier arasında geçirdi. Bu yeri, Marx'ın alışılmış gezi yoldaşı olan ve yeni yerleri denemeye bayılan Eleanor seçmişti. Baba-kız, Ramsgate'te ailenin bulunan diğer üyelerine katılmak üzere Ağustos'un ikinci yarısında yola çıktılar, orada Jenny Longuet bir erkek çocuk daha doğurmuştu. Eylül ortasına kadar orada kaldılar.

79 Karl Marx'tan Ferdinand Domela Nieuwenhuis'e, 27 Haziran 1880, MECW, 46: 16; MEW, 34: 447.

80 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 10 Nisan 1879, MECW, 45: 356; MEW, 34: 372.

81 Marx'ın Karlsbad gezileri hakkında bkz. Egon Erwin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad* (Berlin: Aufbau, 1953) ve Marcello Musto, *Karl Marx. Biografia intellettuale e politica 1857-1883* (Torino: Einaudi, 2018), 153-9.

82 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 10 Nisan 1879, MECW, 45: 353; MEW, 34: 370.

83 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 19 Ağustos 1879, MECW, 45: 372; MEW, 34: 388.

Marx yanında getirmiş olduğu bazı "matematik defterleri"ni karıştırarak, çalışma gücünün düzelip düzelmediğini sınıdı, ama Engels'e itiraf ettiği gibi, "başı henüz pek iyi değil"di ve "vakitsiz işi çok geçmeden bırakmak zorunda kaldı".⁸⁴ Kısa süre sonra Sorge'ye yazdığı mektupta, sağlığının kötüleştiğini ve "sinir rahatsızlığı" nedeniyle, "son zamanlarda her türlü beyin işinin neredeyse 'olanaksız' hâle geldiği"ni söyledi.⁸⁵ Yine de Engels'e yazdığı gibi, "havasıyla [kendisine] olağanüstü uygun gelen" Ramsgate'te geçirdiği iki hafta, Marx'ı yeniden ayağa kaldırdı ve "çok daha iyi" hissetmesini sağladı.⁸⁶ Marx, Danielson'a da bilgi vererek, "tüm çalışmaları askıya almak zorunda kaldığı ... ve" St. Petersburg'dan gelen "zihin açıcı şeylerin hakkını veremediği" bir dönemden sonra, kendini daha iyi hissettiğini ve "şevkle çalışmaya koyulma"yı planladığını bildirdi.⁸⁷ Ama önündeki ağır işlerin pekâlâ farkındaydı. Yapması gerekenler, yalnızca elyazmasının bazı kısımlarının üzerinden geçmek ve içeriklerini iyileştirmek değildi; çözülmemiş olarak duran bazı teorik sorunlarla yüzleşmek daha ivedi bir işti.⁸⁸

Engels de Marx'ın sağlığındaki düzelmeyi Johann Philipp Becker'e (1809-1886) anlattı: "Marx, hâlâ gerçekten istenilen düzeyde olmasa bile, geçen yıldan daha sağlıklı. Bayan Marx uzun zamandan beri hazımsızlık nöbetleri çekiyor ve seyrek olarak tam iyileşme gösteriyor. İkinci Cilt yavaş ilerliyor; geçen yazdan

84 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 25 Ağustos 1879, MECW, 45: 376; MEW, 34: 96.

85 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 19 Eylül 1879, MECW, 45: 410; MEW, 34: 410.

86 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 10 Eylül 1879, MECW, 45: 388; MEW, 34: 107.

87 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 19 Eylül 1879, MECW, 45: 409; MEW, 34: 409.

88 Michael Heinrich'e göre, Marx, "kredi ve kriz teorisiyle bağlantılı olarak, devletin rolünden, özellikle ulusal bankalardan ve kamu borcundan soyutlama yapmanın artık mümkün olmadığını; uluslararası ticaretten, kambiyo oranlarından ve uluslararası kredi akışlarından da soyutlama yapılamayacağını" anladı. Marx, "*Kapital*'in Birinci Cildinin temelini oluşturan teknolojik sorunlar" üzerinde daha önce yaptığı çalışmanın, "son yıllarda kaydedilen muazzam ilerlemeler dikkate alınınca, artık yeterli olmadığını" da düşünüyordu, Heinrich, *Capital after* MEGA, 132.

daha iyi bir yaz Marx'ın bir kereliğine tam toparlanmasına olanak verinceye kadar da daha hızlı ilerlemesi olası değil.⁸⁹ Ne var ki, öyle bir yaz hiç gelmeyecekti.

Kapital'in Birinci Cildi üzerindeki gözden geçirme çalışmasına da benzer sıkıntılar ve zorluklar eşlik etti. *Kapital*'in Fransızca basımı için 1872'de yayım hazırlıklarına başlandı. Daha önce Ludwig Feuerbach'ın (1804-1872) bazı metinlerini çevirmiş olan Joseph Roy'un üstlendiği bu işi, 1872-1875 arasında Fransız yayıncı Maurice Lachâtre'nin (1814-1900) fasiküller hâlinde çıkarması planlandı. Marx, "halka yönelik ucuz bir basım" çıkarmanın iyi olacağı görüşüne katıldı.⁹⁰ "Çeviriyi (...) düzenli aralıklarla çıkacak fasiküller hâlinde yayınlama fikrinizi memnuniyetle karşılıyorum," diye yazdı. "Eser, bu biçimde, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır ve başka hiçbir düşünce benim için daha önemli değil." Ama madalyonun bir de "öteki yüz"ünün olduğunu iyi bilen Marx, kullanmış olduğu "analiz yöntemi"nin, "ilk bölümlerin okunmasını hayli güçleştirmiş olduğu"nu ve "okumaya 'hiç takılmadan devam edemedikleri'nde okurların cesaretlerinin kırılabileceği"ni tahmin ediyordu. Bu "dezavantaj" karşısında, "gerçeğin peşinde koşan okuyucuyu önceden uyarmaktan ve hazırlıklı kılmaktan başka hiçbir şey yapamayacağı" kanısındaydı. "Bilime giden düz bir yol bulunmuyor ve yalnızca onun dik patikalarını tırmanmaktan çekinmeyenler, onun aydınlık doruklarına tırmanma şansına sahiptir," diyordu.⁹¹

Marx, sonunda, düzelti için planlamış olduğundan çok daha fazla zamanı çeviri için harcamak zorunda kaldı. Danielson'a yazdığı gibi, Roy "sıklıkla kelimesi kelimesine çeviri" yapmıştı ve Marx'ı, "Fransız okurların daha kolay anlamalarını sağlamak

89 Friedrich Engels'ten Johann Philipp Becker'e, 19 Aralık 1879, MECW, 45: 432; MEW, 34: 432.

90 Marx'tan Laura Lafargue'a, 18 Aralık 1871, MECW, 44: 283; MEW, 33: 363.

91 Marx'tan Maurice Lachâtre'a, 18 Mart 1872, MECW, 44: 344; MEW, 33: 434.

için koskoca paragrafları Fransızca olarak yeniden yazmak" zorunda bırakmıştı.⁹²

Marx'ın kızı Jenny, o ayın başında Kugelmann'a, babasının "sayısız düzelti yapmak zorunda kaldığı"nı ve "yalnızca büsbütün cümleleri değil, tüm sayfaları da" yeniden yazdığını anlattı;⁹³ Jenny'nin bir ay sonra eklediğine göre ise çeviri öyle "bozuk"tu ki, babası, "birinci bölümün çoğunu yeniden yazmak zorunda kaldı".⁹⁴ Engels, daha sonra Kugelmann'a yazdığı benzer ifadelerle, Fransızca çevirinin Marx için "gerçek bir bela" olup çıktığını ve Marx'ın "tüm şeyi neredeyse en başından tekrar yazmak zorunda" kaldığını söyledi.⁹⁵ Harcadığı çabaların sonunda, Marx'ın kendisinin belirttiği üzere, bu çabalar "öyle çok zamanını tüketti ki, bir daha herhangi bir şekilde çeviriyle ilgili iş birliği yapmayacak"tı.⁹⁶

Dahası, Marx çeviriyi gözden geçirirken⁹⁷ bazı eklemeler ve değişiklikler yapmaya karar verdi. Bunların çoğu, sermayenin birikim sürecini ele alan bölümle, ama aynı zamanda da sermayenin "yoğunlaşması" ve "merkezileşmesi" arasındaki ayrım gibi bazı özgül noktalarla ilgiliydi. Marx, Fransızca basımın sonsözünde, Fransızca basıma, "aslından bağımsız bir bilimsel değer" atfetmekte hiç duraksamadı.⁹⁸ Marx'ın, İngilizce basım olasılığının belirttiği 1877'de Sorge'ye yazdığı mektupta, çevirmenin, "Almanca 2. basım ile Fransızca basımı karşılaştırmayı (...) ihmal etmemesi gerektiğini, o basıma pek çok yeni malzeme eklediğini ve başka pek çoğunun sunuş tarzını büyük ölçüde

92 Marx'tan Nikolay Danielson'a, 28 Mayıs 1872, MECW, 44: 385; MEW, 33: 477.

93 Jenny Marx'tan Ludwig Kugelmann'a, 3 Mayıs 1872, MECW, 44: 578; MEW, 33: 700.

94 Jenny Marx'tan Ludwig ve Gertrud Kugelmann'a, 27 Haziran 1872, MECW, 44: 582; MEW, 33: 704.

95 Engels'ten Ludwig Kugelmann'a, 1 Temmuz 1873, MECW, 44: 515; MEW, 33: 393.

96 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 27 Eylül 1877, MECW, 45: 276; MEW, 34: 295.

97 Karl Marx, *Le Capital*, Paris 1872-1875, MEGA2, II/7.

98 Karl Marx, "Fransızca Basıma Sonsöz", MECW, 35: 24.

geliştirdiği”ni söylemesi bir rastlantı değildi.⁹⁹ Marx'ın Fransızca basımın olumlu ve olumsuz yanlarını tarttığı Kasım 1878 tarihli bir mektupta Danielson'a yazdığına göre, bu basım, “birçok önemli değişiklik ve ekleme” içeriyordu, ama “bazen konuyu –en çok birinci bölümde– basitleştirmek [*aplatir* (düzlemek)] zorunda da kalmış”tı.¹⁰⁰ Bu nedenle, ayın ilerleyen günlerinde, “Meta ve Para” bölümü ile “Paranın Sermayeye Dönüşümü” bölümünün “yalnızca Almanca metinden çevrilmesi” gerektiğini açıklığa kavuşturma gereği duydu.¹⁰¹

Kapital'in İkinci Cildinin taslakları kesin bir biçime kavuşturulmadan kaldı. *Kapital*'in Üçüncü Cildinin taslakları ise aşırı bölük pörçük hâldeydi ve Marx, bunları, araştırmalarının ilerleyişini yansıtacak şekilde güncelleştirme olanağını hiçbir zaman bulamadı.¹⁰² Şunun da akılda tutulması gerekir ki, Marx, *magnum opus*'unu daha da geliştirmek için yapmayı tasarladığı değişiklikleri ve eklemeleri kapsayacak şekilde, *Kapital*'in Birinci Cildini gözden geçirmeyi de tamamlayamadı.¹⁰³ Aslında, gerek

99 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 27 Eylül 1877, MECW, 45: 276; MEW, 34: 295.

100 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 15 Kasım 1878, MECW, 45: 343; MEW, 34: 358.

101 Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 28 Kasım 1878, MECW, 45: 346; MEW, 34: 362. Fransızca çeviride yapılan ama Almanca üçüncü ve dördüncü basımlara dâhil edilmeyen eklemelerin ve değişikliklerin bir listesi için bkz. Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie, Erster Band*, Hamburg 1867, MEGA2, II/5: 732-83.

102 Engels'in, *Kapital*'in bitmemiş kısımlarını basılacak duruma getirmek için dostunun ölümünden sonra üstlendiği yayına hazırlama çalışması aşırı ölçüde karmaşıktı. İkinci ve Üçüncü ciltlerin 1864 ile 1881 arasında kaleme alınmış çeşitli elyazmaları, taslakları ve parçaları, MEGA2'nin yaklaşık 2.350 sayfasına denk gelmektedir. Engels 1885'te İkinci Cildi ve 1894'te Üçüncü Cildi başarıyla yayınladı. Bununla birlikte, şunun akılda tutulması gerekir ki, bu iki cilt, sıklıkla heterojen [türdeş olmayan] malzemeden oluşan tamamlanmamış metinlerin yeniden inşasıyla ortaya çıktı. Bunlar, birden fazla dönemde yazılmıştı ve dolayısıyla, Marx'ın fikirlerinin farklı, bazen de çelişkili sürümlerini kapsıyordu. Bitmemiş durumda kalmış olmasına rağmen, kapitalist üretim tarzının eleştirisi için bugün temel kavramları kullanmak isteyenler, hâlâ Marx'ın *Kapital*'ini okumadan edemezler.

103 Örneğin bkz. Marx'tan Danielson'a, 13 Aralık 1881: “Birincisi, önce yeniden sağlığuma kavuşmalıyım ve ikincisi, olabildiğince kısa sürede (...) İkinci Cildi bitir-

1872-75 tarihli Fransızca basım, gerekse 1881 tarihli Almanca basım, onun yapıtına vermek isteyeceği kesin biçim olarak düşünülemez.

Marx'ın *Kapital*'ini kaleme alırken sergilediği eleştirel ruh, hasımlarının ve kendinden menkul öğrencilerinin birçoğunun dünyaya sunmaya çalıştıkları dogmatik yazar tipinden onun ne kadar uzak olduğunu açıkça gösteriyor.

3. YAŞAM ATLIKARINCASI

Jenny Marx'ın sağlığı Haziran 1881'in ilk iki haftasında daha da kötüleşti. "Sürekli ve gitgide zayıflama ve güç kaybı", kaygı verici ve her türlü tedaviye dirençliydi. Dr. Bryan Donkin, onu, Londra ikliminden uzaklaşmaya ikna etti; böylece, Paris'te bulunan kızı Jenny'yi ve sevgili torunlarını görmesi için planlanan geziyi gerçekleştirecek kadar sağlığının düzeleceği umuluyordu. Bu nedenle Marx ve eşi, Manş kıyısındaki Eastbourne'de bir süre kalmaya karar verdiler.

O sırada Marx'ın sağlığı da iyi değildi ve deniz kıyısında bir tatilin, yalnızca onun arzu ettiği gibi eşinin yanında bulunmasını sağlamakla kalmayıp, kendisine de biraz yarar sağlayacağı umuluyordu. Engels'in ayın ikinci yarısında Jenny Longuet'ye yazdığı üzere, "değişiklik Mağripli'ye"¹⁰⁴ de aynı ölçüde iyi

mek istiyorum. (...) Yayıncımla anlaşmaya vararak, 3. basım için mümkün olan en az sayıda değişiklik ve ekleme yapacağım. (...) Üçüncü basımı oluşturan bu 1.000 nüsha satılıp tükenince, kitabı, koşullar farklı olsaydı bugün nasıl yapacak idiysem o şekilde değiştirebilirim". MECW, 46: 161-2; MEW, 35: 264.

¹⁰⁴ Marx, ailesinde ve en yakın yoldaşları arasında "Moor", yani "Mağripli" lakabıyla anılıyordu. Engels'in anımsadığına göre, "orada asla Marx olarak, hatta Karl olarak değil, yalnızca Mağripli olarak çağırılırdı, tıpkı her birimizin kendi lakabının olması gibi; aslında, lakapların artık kullanılmaz olduğu noktada, en yakın samimiyet de sona erdi. Mağripli, üniversite günlerinden beri onun lakabı olmuştu ve *Yeni Ren Gazetesi*'nde [*Neue Rheinische Zeitung*] her zaman Mağripli adıyla anılırdı. Eğer ona başka şekilde hitap etmişsem, ters giden bir şeylerin olduğunu ve bunun düzeltilmesi gerektiğini düşünürdüm", Friedrich Engels'ten Theodor Cuno'ya, 29 Mart 1883, MECW, 46: 466; MEW, 35: 466. Benzer şekilde, August Bebel de daha sonra şöyle yazıyordu: "Marx'ın eşi ve kızları, sanki başka bir ismi

gelir[di]: O da biraz toparlanmak istiyor, geceleri öksürüğü o kadar kötü değil ve daha iyi uyuyor, bu da bir şey".¹⁰⁵ Marx'ın kendisi 20 Haziran'da Sorge'ye durumundan söz ederek, "6 ayı aşkın süreden beri, nadiren dışarı çıkmasına imkân veren ve toplumdan uzak kalmasına yol açan öksürük, soğuk algınlığı, boğaz ağrısı ve romatizma nedeniyle sürekli ıstırap çektiği"ni açıkladı.¹⁰⁶

Marx ve eşi, ayın sonuna doğru Eastbourne yoluna düştüler ve yaklaşık üç hafta orada kaldılar. Gezinin ve gerekli hekim muayenelerinin giderlerini Engels karşıladı. Temmuz'da dostunu şöyle sakinleştirdi: "Şimdi 100-120 sterlin alabilirsin ve mesele, sadece, hepsini bir seferde isteyip istemediğin ve ne kadarının oraya gönderileceği, ne kadarının burası için olduğu."¹⁰⁷

Laura ve Eleanor, sırayla bir süre ana-babalarının yanında kaldılar ve onları rahat ettirmeye çalıştılar.¹⁰⁸ Ama Jenny Marx'ın sağlığı düzelmedi. Laura'ya şöyle yazdı: "Elverişli koşullara rağmen, kendimi daha iyi hissetmiyorum ve (...) fiilen tekerlekli sandalyeye mahkûm oldum; bu, mükemmel bir yaya

yokmuş gibi, ona her zaman Mağripli diye hitap ederlerdi. Bıyığının aksine be-yazlamış olan saçının ve sakalının bir zamanlar simsiyah olması nedeniyle kendisine bu lakap takılmıştı," August Bebel, *Gespräche mit Marx und Engels* içinde, 528. Bernstein de şöyle anımsıyordu: "Vedalaşmak istedim, ama Engels, 'Hayır, hayır, gel, Mağripli'ye gidelim,' diye ısrar etti. 'Mağripli'ye mi?' dedim. 'Ama o kim?' Engels, kimi kastettiğinin doğal olarak bilinmesi gerekiyormuş gibi bir ses tonuyla, 'Marx. Başka kim olacak?', diye yanıtladı, Edward Bernstein, *My Years of Exile* (Londra: Leonard Parsons, 1921), 154. Marx ailesinde kullanılan birçok küçültme sıfatının tam listesi için bkz. Olga Meier, haz., *The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence 1866-1898* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1982), XIII.

105 Friedrich Engels'ten Jenny Longuet'ye, 17 Haziran 1881, MECW, 46: 97; MEW, 45: 196-7.

106 Karl Marx'tan Friedrich Sorge'ye, 20 Haziran 1881, MECW, 46: 98; MEW, 35: 198.

107 Friedrich Engels'ten Karl Marx'a, 7 Temmuz 1881, MECW, 46: 104; MEW, 35: 5.

108 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 13 Nisan 1882, MECW, 46: 238; MEW, 35: 305. Marx bu mektupta kızına, "o huysuz, Yaşlı Nick'i büyük neşeye boğan günlük vefakâr ziyaretleri"ni nasıl mutlulukla anımsadığını anlattı. Ayrıca bkz. Kapp, *Eleanor Marx*, 218.

olarak benim, daha birkaç ay önce onuruma yakıştıramadığım bir şeydi."¹⁰⁹

Jenny Londra'ya dönünce doktor onu biraz daha iyi durumda buldu ve beş küsur ay sonra ilk kez Paris'teki kızını ve torunlarını görme isteğini kabul etti. Marx, kızı Jenny'ye "5 sterlin" gönderdi, çünkü kızının, ikisini de evine kabul edecekse mutlak gerekli olduğunu ısrarla belirttiği "çarşaf, yastık kılıfı vb. temini için nakit ödemesi gerek"ecekti. "Kalan ödemeyi biz oraya varınca" yaparız, diye ekledi.¹¹⁰

Marx ve eşi 26 Temmuz'da Helene Demuth'un eşliğinde Fransa'ya ayak bastılar ve Jenny Longuet ile kocasının yaşadığı Paris'in banliyösü Argenteuil'e doğru yola çıktılar. Marx hemen aile doktoru Gustave Dourlen (?) ile buluşmak istedi; doktor, Jenny Marx'la ilgilenmeye hazır olduğunu söyledi. Marx'ın Engels'e yazdığına göre, ziyaretlerinin ilk gününde "ufaklıklar, haklı olarak, 'Yaşlı Nick'i paylaşamadılar'.¹¹¹ Şeytani çağrışımlarıyla bu isim, aile içinde "Mağripli"ye bir alternatif olarak kullanılıyordu ve özellikle yaşamının son birkaç yılında Marx, kızlarına, Engels'e ve Paul Lafargue'a gönderdiği mektupları böyle imzaladı, şöhretli adaşına yapılan atıf, onu memnun etmekten çok, eğlendiriyordu.¹¹²

109 A.y.'de alıntılındığı gibi. Jenny Marx'ın yazışmalarının en eksiksiz derlemesi için bkz. Rolf Hecker ve Angelika Limmroth, haz., *Jenny Marx. Die Briefe*, (Berlin: Karl Dietz).

110 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 22 Temmuz 1881, MECW, 46: 106; MEW, 35: 206.

111 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 27 Temmuz 1881, MECW, 46: 107; MEW, 35: 7.

112 Bu isimle imzalanan ilk mektup, *Kapital*'in yayınlandığı yıla aitti, bkz. Karl Marx'tan Laura Marx'a, 13 Mayıs 1867, MECW, 42: 376; MEW, 31: 549. Bazıları antisemitizm ya da ırkçılık kokan Marx'la ilgili tümü beş para etmez iddiaların en saçma olanlarından biri, "onun şeytanın dünya görüşüne ve şeytanın kötülüğüne sahip olduğu; bazen, sanki kötü işler yapmakta olduğunu biliyormuş gibi görüldüğü" iddiasıydı, Robert Payne, *Marx: A Biography* (New York: Simon & Schuster, 1968), 317. Amerikalı (eski Romanyalı) papaz Richard Wurmbbrand'ın *Was Marx a Satanist?* (Glendale: Diane Books, 1979) adlı deli saçması kitabı da aynı gelenektendir. Marx, kendi payına, "Yaşlı Nick" sözünü hafif şaka yollu

Kesinlikle kişisel gerekçelerle yapılmış bir seyahat olması na karşın, Marx'ın Fransa'ya döndüğü haberi elbette kuşkulara yol açtı. Longuet'nin yorumuna göre, “anarşistler” bunu duyar duymaz, yaklaşan seçimlerde “kararsız oyların kötü niyetle etkilenmesini [Marx'a] bağlayacaklar”dı, ama daha sonra arkadaşı Georges Clemenceau'dan işittiğine göre, Marx'ın “polisten korkması için kesinlikle hiçbir neden yoktu”.¹¹³ Eleanor Marx, ana-babasının gelişi konusunda, Alman Sosyal Demokrat basınının Paris muhabiri Carl Hirsch'i de bilgilendirmişti; bu nedenle Marx, oradaki varlığının zaten “açık bir sır” olduğunu söyleyerek şaka yaptı.

Yorkshire'ın Bridlington kasabasında iki hafta geçiren Engels, dostunun anlattıklarıyla neşelenip rahatladı ve alışılmış inceliğiyle şöyle cevap yazdı: “Yanımda bazı çekler var, dolayısıyla herhangi bir şeye ihtiyacın olursa, yuvarlak olarak ne kadar istediğini bana bildirmekte tereddüt etme. Eşin hiçbir şeyden yoksun kalmamalı ve kalmayacak; onun sahip olmak isteyeceği ya da senin onu hoşnut edeceğini bildiğin bir şey varsa, onu elde etmesini sağla.” Engels, Marx'a yaşamdaki büyük zevklerinden biri hakkında da bilgi verdi: “Burada, Alman birası olmadan da pekâlâ idare edilebiliyor, çünkü rıhtımdaki küçük kafedeki sert ale [İngiliz birası] mükemmel ve üzerinde Alman birası gibi bir kafa var.”¹¹⁴

Manş'ın öteki yakasında, Marx böyle hoş zaman geçirmiyordu. Yardımı için Engels'e teşekkür etti: “Senin mali kaynaklarına

kullandı. Örneğin, 25 Eylül 1869'da Laura Lafargue'a şöyle yazdı: “Sevgili parlak kuş gözümün doğum gününü evde kutlayamadığım için üzgünüm, ama Yaşlı Nick'in düşünceleri hep seninle. Sen benim yüreğimde saklısın”, Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 25 Eylül 1869, MECW, 43: 355; MEW, 32: 632. Yine, 4 Şubat 1871'de, Laura bir erkek bebek doğurduktan sonra, Paul Lafargue'a şöyle yazdı: “Minik Schnappy'yi benim yerime kucakla ve halefinin iki fotoğrafı karşısında Yaşlı Nick'in sevinçten havalara uçtuğunu söyle”, Karl Marx'tan Paul Lafargue'a, 4 Şubat 1871, MECW, 44: 112; MEW, 33: 176.

113 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 27 Temmuz 1881, MECW, 46: 109; MEW, 35: 8.

114 Friedrich Engels'ten Karl Marx'a, 29 Temmuz 1881, MECW, 46: 109; MEW, 35: 9.

böyle yüklenmekten utanıyorum, ama geçen iki yıldır hane yönetimini altüst eden ve bir sürü gecikmiş borca neden olan karğaşa, oldukça uzun zamandan beri beni eziyor.”¹¹⁵ Marx ondan sonra karısının durumunu bildirdi: “Eastbourne’de olduğu gibi, burada da her gün aynı iniş çıkışları yaşıyoruz, tek fark (örneğin, Dr. Dourlen’in hemen afyon uyguladığı dün olduğu gibi) ani ve korkutucu ağrı nöbetleri var.” Marx korkularını gizlemedi: “Geçici ‘düzelmeler’ elbette hastalığın doğal seyrine engel olmuyor, ama –benim ısrarlarıma rağmen– Argenteuil’de kalışımızın olabildiğince uzun sürmesi gerektiğine inanan eşimi avutuyor ve Jenny’ye [Longuet] moral veriyor.”¹¹⁶

Umutlar ve korkular arasında gelip giden bu sürekli dalgalanma, kendi sağlığı için de hiç iyi olmamıştı, hatta dinlenme anlarını bile bölüyordu: “Gerçekte, doğru dürüst diyebileceğim bir uykuyu ilk kez dün gece uyudum. Düşüncelerim öylesine donuk ve ölü, sanki kafamda bir değirmen taşı dönüyor.” Marx, bu nedenle, henüz “Paris’e gitmemiş ya da” başkentteki yoldaşları kızının evine davet etmek için “tek bir satır bile yazmamış”tı.¹¹⁷ Paris’in merkezine ilk gününbirlik geziyi ancak 7 Ağustos’ta yaptılar ve Jenny Marx bundan büyük zevk aldı. Marx (1849’dan beri oraya gitmemişti), “sürekli bir fuardaymış izlenimine kapıldı”.

Eşinin durumu aniden kötüleşebilir korkusuyla Argenteuil’e dönen Marx, Engels’e yazdığı mektupta, eşini Londra’ya dönmek için ikna etmeye çalıştığını söyledi. Ne var ki annelik duyguları ağır basan eşi, olabildiğince uzun süre kızı Jenny’yle

115 Her zaman cömert olan Engels hemen şöyle yanıt verdi: “Söz etmeye değmeyen 30 sterline gelince, bunu kendine dert etme. (...) Ama daha fazlasına ihtiyacın olursa, lütfen bana bildir ki daha büyük bir çek yazayım”, Friedrich Engels’ten Karl Marx’a, 6 Ağustos 1881, MECW, 46: 113; MEW, 35: 14.

116 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 3 Ağustos 1881, MECW, 46: 110; MEW, 35: 11.

117 A.y.; a.y., MEW, 35: 11-2. Marx ancak bir süre sonra onlara haber verdi: “Yaklaşık iki haftadan beri buradayım; Paris’i ya da tanıdıklarımın herhangi birini ziyaret etmedim. Eşimin durumundan dolayı ne birine ne de diğerine fırsat bulabildim”, Karl Marx’tan Carl Hirsch’e, 6 Ağustos 1881, MECW, 46: 115; MEW, 35: 207.

kalmak istediğini söyledi; “bir yığın çamaşırı yıkamaya göndererek (...) zaten bir numara çevirmiş”ti,¹¹⁸ çünkü bunlar ancak ertesi hafta başında teslim edilecekti.¹¹⁹ Marx kendisi hakkında birkaç satırla sözlerini bitirdi: “Ne tuhaftır ki, geceleyin çok az dinlenmeme ve günlerim üzüntüyle berbat geçmesine rağmen, herkes ne kadar iyi göründüğümü söylüyor –gerçekten de durum öyle.”¹²⁰

Sonunda Marx, başka bir acı verici olay nedeniyle Fransa’dan alelacele ayrılmak zorunda kaldı. 16 Ağustos’ta, üçüncü kızı Eleanor’un ağır hasta olduğunu haber aldı; hemen Londra’ya doğru yola çıktı, birkaç gün sonra eşi ve Helene Demuth da oraya geldi. Tussy’nin (Marx’ın Eleanor’a taktığı lakap) aşırı depresyon geçirdiği çok geçmeden açıkça anlaşıldı.¹²¹ Kızının “solgun ve cılız görünmesi”nden ve “kelimenin gerçek anlamıyla haftalardır” bir şey yememiş olmasından kaygılanan Marx, diğer kızı Jenny’ye, kız kardeşinin “sürekli uykusuzluk, el titremesi, sinirsel yüz kasılmaları vb.” nedeniyle azap çektiğini ve “daha çok gecikilmesi durumunda en büyük tehlike”ye gireceğini bildirdi.¹²² Neyse ki Marx, her şeye rağmen Argenteuil’de yeni geçirmiş olduğu güzel haftaların anısıyla bu krize göğüs gerebildi: “Seninle

118 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 9 Ağustos 1881, MECW, 46: 116; MEW, 35: 16.

119 Marx, Londra’da bulunan Laura’ya da aynısını yazdı: “Anne, gitgide zayıf düştüğü için ciddi bir durumda bulunuyor. Bu nedenle, benim niyetim (bu kez ancak çokça mola vererek yolculuk edebileceğimiz için), ne pahasına olursa olsun haftanın sonunda yola çıkmaktır ve hastayı bu konuda bilgilendirdim. Ne var ki o, dün çamaşırlarımızı yıkamaya göndererek planımı suya düşürdü”, Karl Marx’tan Laura Lafargue’a, 9 Ağustos 1881, MECW, 46: 118; MEW, 35: 208.

120 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 9 Ağustos 1881, MECW, 46: 116; MEW, 35: 16.

121 Yvonne Kapp’in tahminine göre, Eleanor’un “sorunu iki katmanlı ve keskindi: Ailenin hiçbir zaman kabul etmediği Lissagaray’la gizli nişanını bitirmeye çalışıyor ve aynı zamanda, “sahnedeki meslek sahibi olmayı özleyordu”du, Kapp, *Eleanor Marx*, 227.

122 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 18 Ağustos 1881, MECW, 46: 135; MEW, 35: 218. Marx’ın Engels’e yazdığına göre, Dr. Donkin “bu türden bir çöküntünün daha önce meydana gelmemiş olmasını bir mucize (...)” olarak görüyordu, Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 18 Ağustos 1881, MECW, 46:133; MEW, 35: 27.

ve sevgili çocuklarla birlikte olmanın verdiği haz, başka bir yerde bulabileceğimden daha büyük bir doyumu tatmamı sağladı."¹²³

Henüz iki gün geçmişti ki, Argenteuil'den, "Longuet'nin ve küçük Harry'nin 'çok hasta' oldukları" haberi geldi. Marx, Engels'e şöyle yorumda bulundu: "Şu anda aile talihsizlikten başka bir şey yaşamıyor."¹²⁴ Sıkıntıların ve güçlüklerin sonu gelmeyecek gibi görünüyordu.

4. KARISININ ÖLÜMÜ

"Günden güne sona yaklaşan"¹²⁵ Jenny Marx'ın hastalığının seyriyle birlikte, yaz mevsiminin ikinci yarısında Marx'ın enerjisinin çoğunu tüketen Eleanor'a bakma görevi, Marx ailesinin toplumsal ilişkilerini sürdürmesine engel oldu. Ayın başında Marx, eski bir aktris olan ve artık toplumsal içerikli romanlar yazan Minna Kautsky'ye (1837-1912) bir mektup göndererek, onu Londra'ya davet edemediği için özür diledi, çünkü "eşinin şoke edici ve [onu korkutan] ölümcül hastalığı, dış dünyayla ilişkilerine son ver[mişti]".¹²⁶ Marx, aynı gün Minna'nın oğlu Kautsky'ye de yazarak, kendisinin bir "hastabakıcı" olduğunu söylemişti.¹²⁷

Marx bu dönemde matematik incelemelerine yeniden döndü. Paul Lafargue'in daha sonra anımsadığı üzere, kayınbabasının konuya hayli özgün bir yaklaşımı vardı:

Şairlerden ve romancılardan başka, Marx'ın zihinsel olarak rahatlamak için yararlandığı dikkate değer bir yol daha vardı –özel bir merak duyduğu matematik. Hatta cebir ona ruhsal avuntu bile veriyordu ve olaylı yaşamının en sıkıntılı anlarında sığındığı bir liman oldu. Eşinin son hastalığı sırasında Marx, kendisini

123 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 18 Ağustos 1881, MECW, 46: 135; MEW, 35: 219.

124 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 19 Ağustos 1881, MECW, 46: 136; MEW, 35: 29.

125 Karl Marx'tan Karl Kautsky'ye, 1 Ekim 1881, MECW, 46: 143; MEW, 35: 226.

126 Karl Marx'tan Minna Kautsky'ye, 1 Ekim 1881, MECW, 46: 143-4; MEW, 35: 227.

127 Karl Marx'tan Karl Kautsky'ye, 1 Ekim 1881, MECW, 46: 143; MEW, 35: 226.

alışılmış bilimsel çalışmalarına veremedi ve acılarından dolayı çektiği üzüntüyü hafifletebilmesinin tek yolu, kendini matematiğe vermek oldu. Marx, o ruhsal ıstırap döneminde, sonsuz küçükler hesabı üzerine bir eser yazdı. (...) Diyalektik hareketin en mantıksal ve aynı zamanda en yalın biçimini yüksek matematikte gördü. Bilimin, matematikten yararlanmayı öğreninceye kadar gerçekten gelişmiş olmayacağı görüşünü savundu.¹²⁸

Ailevi olayların ağırlığını hissetmekte olan Marx'ın sağlığı, Ekim ortasında bronşitin ilerleyip ağır bir plöreziye, yani akciğer zarı iltihabına dönüşmesiyle bir kez daha sarsıldı. Bu kez Eleanor, tüm zamanını babasının yatağının başında geçirerek, zatürre tehlikesini atlatmasına yardımcı olmaya çalıştı. Kız kardeşinin, kendilerine katılmak üzere Argenteuil'den kalkıp gelmesine engel oldu.¹²⁹

Endişe içindeki Engels, 25 Ekim'de Bernstein'e şöyle yazdı: "[Marx] son 12 gündür bronşitten ve her türlü komplikasyondan dolayı yatıyor, ama Pazar gününden beri (alınan önlemler sayesinde) artık herhangi bir tehlike kalmadı. Sana, çok endişelendiğimi söyleyebilirim."¹³⁰ Engels, birkaç güç sonra kadim yoldaş Becker'i de bilgilendirdi: "Yaşamının bu anında ve genel sağlık durumu düşünülünce, [bronşit ve plörezi] kesinlikle gülünüp geçilecek bir şey değildi. Neyse ki en kötüsü geride kaldı ve Marx'ı tehdit eden tüm tehlike şu an için ortadan tamamen kaldırıldı;

128 Paul Lafargue, *Reminiscences of Marx and Engels* içinde, haz. *Institute of Marxism-Leninism* (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1957), 75.

129 "Çocukları bırakmamalısın. Hepimiz burada olmanı ne kadar çok arzu etsek de bu, düpedüz çılgınlık olur ve babam, burada bulunmanın ona vereceği hazdan ya da sağlayacağı yarardan daha büyük endişe duyar". Alıntılayan: Kapp, *Eleanor Marx*, 219.

130 Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 25 Ekim 1881, MECW, 46: 150; MEW, 35: 233. Marx'ın kendisi Aralık ayında Becker'e şöyle yazdı: "Bir süreden, yani birkaç günden beri bronşitle birlikte plörezi beni öylesine ciddi şekilde pençesine aldı ki, doktorlar, kefeni yırtıp yırtamayacağım konusunda kuşkuya kapıldılar", Karl Marx'tan Johann Philipp Becker'e, 10 Aralık 1881, MECW, 46: 159; MEW, 35: 244.

ama yine de günün büyük bölümünü yatakta geçirmesi gerekiyor ve çok halsiz düştü."¹³¹

Engels, Kasım ayının sonunda Bernstein'a yine sağlık haberleri verdi: "Marx hâlâ çok bitkin, odasından çıkmasına ya da herhangi bir ciddi işle uğraşmasına izin verilmiyor, ama gözle görülür şekilde kilo alıyor." Bu arada, "Marx'ın yeniden az çok kendini toparlamasına katkıda bulunan bir dış olay varsa, o da seçimlerdir," diye ekledi.¹³² Alman Sosyal Demokratlar, 27 Ekim 1881'de yeni parlamento seçiminde 300 binden çok oy almışlardı –Avrupa'da eşi benzeri olmayan bir başarıydı bu.¹³³

Jenny Marx da sonuçtan çok memnundu, ama bu onun yaşamındaki son sevinçlerden biri olacaktı. Sonraki haftalarda durumu çok kötüleşti. Kızı Eleanor, Dr. Donkin'in, "ona ufak bir değişiklik yaşatmak için", kendisinin ve diğer yardımcıların "onu –çarşaflarıyla birlikte– yataktan kaldırıp, tekerlekli sandalyeye oturtmalarını" ve sonra geri yatağa yatırmalarını söylediğini anımsıyordu.¹³⁴ Jenny, şiddetli ağrıdan dolayı morfin verildiği için derin uyuşukluk içindeydi. Eleanor'un daha sonra anımsadığına göre:

Annemiz büyük ön odada, Mağripli ise arkadaki küçük odada yatıyordu. (...) Annemin odasına gidecek kadar kendini güçlü hissettiği sabahı asla unutmayacağım. Bir araya geldiklerinde yeniden gençleştiler –sonsuz kadar birbirinden ayrılmak üzere olan, ölüm döşeginde yaşlı bir kadın ve hastalığın mahvettiği

131 Friedrich Engels'ten Johann Philipp Becker'e, 4 Kasım 1881, MECW, 46: 151; MEW, 35: 235.

132 Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 30 Kasım 1881, MECW, 46: 155; MEW, 35: 235.

133 Engels sevinç içindeydi: "Bir proletarya hiçbir zaman böylesine görkemli şekilde hareket etmemiştir. İngiltere'de, 1848'deki büyük yenilgiden sonra, yılgınlık ve duyarsızlık, en sonunda da burjuva sömürsüne teslimiyet egemen oldu; sadece sendikalar daha yüksek ücret için münferit mücadeleler yürüttü", Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 30 Kasım 1881, MECW, 46: 152-3; MEW, 35: 237.

134 Alıntılanan: Kapp, *Eleanor Marx*, 219.

yaşlı bir adam değil, yaşamın baharında âşık bir kız ve âşık bir delikanlı gibiydiler.¹³⁵

Marx'ın yanı başında, onun yaşadığı zorlukları ve siyasal tutkuyu paylaşmış olan kadın, Jenny Marx, 2 Aralık 1881'de karaciğer kanserinden öldü. Bu, yeri doldurulamaz bir kayıptı. Marx henüz on sekiz yaşındayken ona âşık olduğu 1836'dan beri ilk kez kendini yapayalnız hâlde buldu, “en büyük hazinesi”nden¹³⁶ yoksun kaldı, “yaşamının en harika ve en tatlı anılarını hep ta-zeleyen bir yüz”¹³⁷ artık yoktu.

Marx, kırılğan olan kendi durumunun daha da kötüleşmesi için, eşinin cenaze töreninde bile hazır bulunamadı –kızı Jenny'ye, büyük bir üzüntüyle, “doktorun yaşağını çiğnemek olmazdı,” diye yazdı. Eşinin ölümünden kısa süre önce, savsaklanan kimi formaliteler hakkında hemşireye söylediklerini düşündü: “Biz öyle dış görünüşe önem veren insanlar değiliz.”¹³⁸ Ama Eleanor'un “sözle tanımlanamayacak ölçüde nazık ve sadık”¹³⁹ bir insan olduğunu söylediği Engels, cenaze törenine fiilen katıldı. Mezarının başındaki konuşmasında şunu anımsattı: “Eğer en büyük mutluluğu, başkalarını mutlu etmekte bulan bir kadın varsa, kendisi işte oydu.”¹⁴⁰

135 A.y., 219-20. Marx'ın daha sonra Danielson'a yazdığına göre, “birbirine bitişik iki odada” bulunuyor olsalar bile, “eşinin yaşamının son 6 haftasının 3 haftasında” onu görememek çok acı verici olmuştu, Karl Marx'tan Nikolay Danielson'a, 13 Aralık 1881, MECW, 46: 160; MEW 35: 245.

136 Karl Marx'tan Jenny Marx'a, 15 Aralık 1863, MECW, 41: 499; MEW, 30: 643. Jenny Marx'ın yaşamı ve Marx'la ilişkisi konusunda bkz. Mary Gabriel, *Aşk ve Kapital: Karl ile Jenny Marx ve Bir Devrimin Doğuşu* (İstanbul: Yordam Kitap, 2019). Yakın tarihli başka bir yayın, Angelika Limmroth'un *Jenny Marx. Die Biographie*'sidir (Berlin: Dietz, 2014), daha eski tarihli çalışmalar arasında ise Luise Dornemann, *Jenny Marx: Der Lebensweg einer Sozialistin* (Berlin: Dietz, 1971) ve Heinz Frederick Peters, *Red Jenny: A Life with Karl Marx* (New York: St. Martin's, 1986) vardır.

137 Karl Marx'tan Jenny Marx'a, 21 Haziran 1856, MECW, 40: 56; MEW, 29: 535.

138 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 7 Aralık 1881, MECW, 46: 156; MEW, 35: 240.

139 Kapp, *Eleanor Marx*, 219.

140 A.y., 221.

Marx, kızı Jenny'ye mektubunda, o yaz Paris'e yaptıkları geziyi anımsamanın kendisine "olağanüstü mutluluk" verdiğini yazdı. Annesi, onunla ve çocuklarla geçirdiği zamandan çok büyük yarar görmüştü ve "o zamanı yeniden yaşamak", hastalığının son haftalarında "ona avuntu olmuş"tu. Marx ayrıca, "[eşinin] gücünün doğru anda tükenmesi"nin kendisine "bir rahatlama" sağladığını da söyledi. Kanserin "hayli alışılmamış yeri", ağrının yalnızca "en son birkaç günde katlanılmaz" olması anlamına geliyordu. "(...) Son saatlerinde bile can çekişme belirtisi göstermedi, [ama] yavaş yavaş uykuya daldı, gözleri her zamankinden daha büyük, daha sevimli, daha parlak bir hâl aldı".¹⁴¹

Bu kaybın yol açtığı dayanılmaz acı, Marx'ın çektiği bedensel ıstırapla daha bir şiddetlendi. Alması gereken tedavi, bunu metanetle karşılamasına rağmen aşırı acı vericiydi. Kızı Jenny'ye şöyle yazdı:

Hâlâ göğsümü, boynumu vb. iyotla boyamam gerekiyor, düzenli tekrarlandığında bu, ciltte oldukça can sıkıcı ve ağırlı bir iltihaplanmaya neden oluyor. Ne var ki (hafif bir öksürük dışında şimdi bitmiş olan) nekahet döneminde nüksetmeyi önlemek için uygulanan söz konusu işlem, şu anda bana çok değerli bir hizmet sunuyor. Zihinsel ıstırapın bir tek panzehiri var, o da bedensel acı. Şiddetli diş ağrısı çeken bir adamın gözü mahşer gününü bile görmez.¹⁴²

Marx'ın sağlığı, dostu Becker'e yazdığı üzere, çok kararsız bir hâl aldı: "Şu an kendim çürüğe çıkmış durumdayım (...) Bir süreden, yani birkaç günden beri bronşitle birlikte plörezi beni öylesine ciddi şekilde pençesine aldı ki, doktorlar kefeni yırtıp yırtamayacağım konusunda kuşkuya kapıldılar."¹⁴³ Danielson'a

141 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 7 Aralık 1881, MECW, 46: 156-57; MEW, 35: 240-41.

142 A.y., 156; a.y., 240.

143 Karl Marx'tan Johann Philipp Becker'e, 10 Aralık 1881, MECW, 46: 159; MEW, 35: 244.

mektubunda ise bir noktada “az kalsın ‘bu berbat dünya’yı terk edecektim,” dedi. “Doktorlar,” diye ekledi, “beni Fransa’nın güneyine, hatta Cezayir’e göndermek istiyorlar.”¹⁴⁴ Haftalarca yataakta kalmak zorunda kaldı; Sorge’ye yazdığı bir mektupta ise “eve kapatılmış” olmaktan ve “sağlığının düzelmesine yönelik tasarılarla belirli bir miktar zamanı boşa harcadığı”ndan söz etti.¹⁴⁵ Yine de Marx, devasa güçlüklerle yüz yüze olmasına karşın, bir kez daha kendini toplayacak ve yeniden çalışmaya başlayacak gücü buldu.

5. TARİH İNCELEMELERİNE DÖNÜŞ

Marx, 1881 Sonbaharı ile 1882 Kışı arasında zihinsel enerjisinin büyük kısmını tarih incelemelerine ayırdı. MÖ 1. yüzyıldan itibaren dünya olaylarının nedenlerini ve belirgin özelliklerini yıl yıl özet hâlinde sunan açıklamalı bir zaman çizelgesi olan *Kronolojik Seçmeler* üzerinde yoğun şekilde çalıştı. 1879 Sonbaharı ile 1880 Yazı arasında *Hindistan Tarihi Üzerine Notlar (664-1858)* adlı çalışması için de aynı yöntemi kullanmıştı.

Marx benimsediği görüşlerin, geçmişteki önemli siyasal, askerî, iktisadi ve teknolojik gelişmelerin ışığı altında sağlam temellere oturup oturmadığını bir kez daha sınamak istedi. *Ekonomi Politikğin Eleştirisine Katkı'nın* Önsöz’ünde (1859) çizmiş olduğu “Asyagil, antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzları”¹⁴⁶ yoluyla doğrusal ilerleme şemasının, tarihin hareketini anlamak için tamamen yetersiz olduğunun ve aslında, her türlü tarih felsefesinden uzak durmak gerektiğinin bir süreden beri farkındaydı. Sağlık durumunun kırılgan olması, *Kapital*’in bitmemiş elyazmalarıyla bir kez daha cebelleşmeye girişmesini

144 Karl Marx’tan Nikolay Danielson’a, 13 Aralık 1881, MECW, 46: 160; MEW, 35: 245.

145 Karl Marx’tan Friedrich Sorge’ye, 15 Aralık 1881, MECW, 46: 162; MEW, 35: 247.

146 Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, MECW, 29: 263; *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, MEW, 13: 9.

engelledi. Belki de bu nedenle, dikkatini yeniden dünya tarihine, özellikle kilit bir sorun olan kapitalizmin gelişimi ile modern devletlerin doğuşu arasındaki ilişki sorununa yöneltmenin zamanı geldiğini düşündü.¹⁴⁷ Başyapıtının iki eksik cildinin tamamlanması, bedensel gücünde umut edilen düzelmenin olacağı zamana bırakıldı.

Marx, kronolojisi için, değinmediği bazı önemsiz kaynaklar dışında iki ana metinden yararlandı. Bunlardan biri, İtalyan tarihçi Carlo Botta'nın (1766-1837) kaleme aldığı *İtalya Halklarının Tarihi* (1825) adlı kitaptı; bu yapıtın ilk basımı üç cilt olarak Fransızca yapılmıştı, çünkü yazar, Savoyard hükümetinin zulmünden kurtulmak için 1814'te Torino'dan kaçmak zorunda kalmış ve ancak Napoléon Bonaparte'in yenilgisinden sonra Piyemonte'ye dönmüştü.¹⁴⁸ İkinci kaynak ise yaşadığı dönemde Almanya'nın en önemli tarihçisi sayılan Friedrich Schlosser'in (1776-1861) kaleme aldığı ve geniş bir okur kitlesinin övgüsünü kazanan *Alman Halkının Dünya Tarihi* (1844-57) adlı kitaptı.¹⁴⁹ Bu kitapların ikisi de Marx'ın kişisel kitaplığında vardı –Schlosser'in yapıtları muhtemelen dostu Wilhelm Wolff'tan (1809-1864) miras kalmıştı– ve Marx, Botta'nın *İtalya Halklarının Tarihi* kitabının ilk iki cildine birçok gözlem ve kenar notu yazdı.¹⁵⁰

147 Bkz. Michael Krätke, "Marx ve Dünya Tarihi", *International Review of Social History* 63, no. 1 (2018); bu dört defteri yeniden kurgulayan bu makalede öne sürüldüğüne göre, Marx, modern devletlerin doğuşunu, "ticaretin, tarımın, madencilik, maliyeciliğin ve mekânsal altyapının gelişmesi"yle ilişkili bir süreç olarak kavradı (a.y., 123). Krätke'nin iddiasına göre, Marx, uzun süreden beri benimsediği bir inançla, "sosyalist harekete, bir siyasal felsefe yerine, sağlam bir toplumsal-bilimsel temel sunmakta" olduğu inancıyla bu notları derledi, (a.y., 92).

148 İtalyan tarihçinin yaşamı konusunda bkz. Scipione Botta, *Vita privata di Carlo Botta. Ragguagli domestici ed aneddotici raccolti dal suo maggior figlio* (Floransa: G. Barbera, 1877).

149 Schlosser'in entelektüel biyografisi konusunda bkz. Michael Gottlob, *Geschichtsschreibung zwischen Aufklärung und Historismus. Johanna von Müller und Friedrich Christoph Schlosser* (Frankfurt: Peter Lang, 1989), özellikle Bölüm IV.

150 Bkz. Bruno Kaiser, *Ex libris Karl Marx und Friedrich Engels. Schicksal und Verzeichnis einer Bibliothek*, Berlin: Dietz, 1967, 36-7. Karş. MEGA2, IV/32: 158, 586-7.

Marx, alışılandan daha da küçük, zar zor okunabilen bir el yazısıyla, bu iki yapıttan derlediği notlarla dört kalın defter doldurdu.¹⁵¹ Defterlerin kapakları, dostundan geriye kalanları gözden geçirirken Engels'in koyduğu başlıkları taşıyor: "Kronolojik derlemeler. I: 96'dan ykl. 1320'ye; II: ykl. 1300'den ykl. 1470'e; III: ykl. 1470'ten ykl. 1580'e; IV: ykl. 1580'den ykl. 1648'e".¹⁵² Marx'ın özetleri Almanca, İngilizce ve Fransızca olarak yazılmıştı, bazen yer yer kısa yorumlar da içeriyordu. Bunların birçoğu, salt tarihlerle ya da olaylarla ilgili düzeltmelerden oluşuyor. Ama başka bazılarında ise Marx, önemli kişilere ilişkin eleştirel düşünceler eklemiş ya da önemli tarihsel olaylara ilişkin kendi yorumlarını ortaya koymuştur; bunlara bakarak, Marx'ın, Schlosser'ce dile getirilen ahlaki yargılara ve ilerleme inancına katılmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Marx'ın

151 Marx'ın yazışmalarında bu incelemelere hiç değinilmediği için, bunları kesin olarak tarihlendirmek zor. *Marx-Engels Werke*'nin yayıncıları, bu alıntılarının yaklaşık tarihini "1881 sonu ile 1882 sonu" arası olarak belirlerken (MEW, 19: 621-2), Maximilien Rubel, *Marx: Life and Works* (Londra: Macmillan, 1980), 121'de, bu notların "hiç kuşkusuz" 1881 sonuna tarihlendiğini belirtiyor. Birinci varsayım aşırı geneldir, ama ikincisi tamamen doğru gibi görünmüyor, çünkü Marx, bu çalışmanın büyük kısmını 1881'de yaptıktan sonra, büyük olasılıkla 1882'nin belirli noktalarında proje üzerinde çalışmayı sürdürdü. Elyazmalarındaki farklı alt çizme tarzlarından olduğu kadar, Marx'ın 23 Aralık 1882'de kızı Eleanor'a gönderdiği mektuptan (bkz. Bölüm IV, dipnot 81) da bunu tahmin etmek mümkün. Dolayısıyla, bu defterlerin (IISH Marx-Engels Belgeleri, B 157, B 158, B 159, B 160), Marx'ın yaşamının son on sekiz ayındaki zihinsel faaliyetlerinin yalnızca iki dönemine, yani Londra ile Wight Adası arasında gidip geldiği 1881 Güzünden 9 Şubat 1882'ye ve Ekim 1882 başından 12 Ocak 1883'e kadar olan dönemlere ait olduğu kabul edilebilir. Kesin olan bir şey varsa, o da Marx'ın 1882'de Fransa'da, Cezayir'de ve İsviçre'de geçirdiği sekiz aylık dönemde tarihsel kronoloji üzerinde çalışmadığıdır.

152 Bazı durumlarda, defterlerin içerikleri, Engels'in belirttiği tarihlerden hafifçe farklılık gösteriyor. Yayımlanan tek kısım, üçüncü ve dördüncü defterin yaklaşık altıda birinden oluşuyor; sayfaların çoğu ise dördüncüden alınmıştır. Bu malzeme, 1953'te Wolfgang Harich'in hazırladığı, metinsel göndermelerden yoksun bir seçkide yer alıyor: Marx-Engels-Lenin-Stalin, *Zur deutschen Geschichte* (Berlin: Dietz, 1953). Kitabın adı, sekiz yıl sonra, Karl Marx ve Friedrich Engels, *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* olarak değiştirildi. Kronolojik Seçmeler'den alınan kesimler, *Band 1: Von der Frühzeit bis zum 18. Jahrhundert* (Berlin: Dietz, 1973): 285-516'da sunulmaktadır.

tarihe yönelik bu yeni yoğun ilgisi, Avrupa'yla sınırlı kalmayıp Asya'ya, Orta Doğu'ya, İslam âlemine ve Amerika kıtasına da uzanıyordu.¹⁵³

Marx, *Kronolojik Seçmeler*'inin birinci defterinde, öncelikle Botta'yı esas alarak, MÖ 91-MS 1370 arasındaki belli başlı olaylardan bazılarının kronolojisiyle 143 sayfa doldurdu. Eski Roma'yla başlayıp Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, Fransa'nın yükselişi, Şarلمان'ın (742-814) tarihsel önemi, Bizans İmparatorluğu, feodalizmin çeşitli özellikleri ve gelişimi ile devam etti.

Kapital'in Birinci Cildinin yayınlanmasından sonra, Marx zaten birçok kez Orta Çağ'la uğraşmıştı; tarihsel ve tarımsal sorunlarla yakından ilgilendiği, çeşitli yazarların o alanlardaki yapıtlarından derlediği parçalarla defterler doldurduğu 1868'de bu konudaki bilgisi hayli zenginleşmişti. Siyaset kuramcısı ve hukuk tarihçisi Georg von Maurer'in kaleme aldığı *Alman Markının, Çiftliğinin, Köyünün, Kasabasının ve Kamu Otoritesinin Kuruluş Tarihine Giriş* (1854) adlı eser, Marx için özellikle önemliydi.¹⁵⁴ Marx, Engels'e, Maurer'in kitaplarını "son derece önemli" bulduğunu söyledi, çünkü bu kitaplar, "yalnızca ilkel çağa değil, özgür imparatorluk kentlerinin, dokunulmazlıktan yararlanan mülk sahiplerinin, kamu otoritesinin ve özgür köylülük ile serflik arasındaki mücadelenin sonraki tüm gelişimine" tamamen farklı bir tutumla yaklaşıyordu.¹⁵⁵

153 Krätke'nin "Marx ve Dünya Tarihi"nde öne sürdüğüne göre, "Marx, Avrupa merkeziliğe meydan vermedi; dünya tarihini hiçbir şekilde 'Avrupa tarihi'yle eş anlamlı saymadı", (a.y., 104).

154 Bkz. yakın tarihte yayınlanan Karl Marx, "Exzerpte aus Georg Ludwig von Maurer: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt", MEGA2, IV/18: 542-59, 563-77, 589-600.

155 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 25 Mart 1868, MECW, 42: 557; MEW, 32: 51. Marx'ın Maurer'in eseri üzerindeki incelemesi için bkz. Tomonaga Tairako, "Marx'ın Prekapitalist Toplumlara İlişkin Teorisinde Bir Dönüm Noktası -Mega IV/18'de Marx'ın Maurer Hakkındaki Derleme Defterleri", *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 47, no. 1 (Ocak 2016): 1-10; ve Kohei Saito, *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy* (New York: Monthly Review Press, 2017), 264-5.

Marx, çeşitli ülkelerdeki ve dönemlerdeki vergilendirme sistemlerini tahlil ederken yararlanabileceği her şeyi dikkatle not etti. Arap dünyası ile Avrupa arasındaki sınır hattında yer alan Sicilya'nın özel önemine, denizci İtalyan cumhuriyetlerine ve bunların tüccar kapitalizminin gelişimine yaptıkları önemli katkıya da büyük ilgi duydu. Son olarak da Marx, Botta'nın verdiği bilgileri bütünleştirmesine yardım eden başka kitaplara başvururken, Müslümanlarca Afrika'nın fethine, Doğu'ya, Haçlı Seferlerine, Bağdat ve Musul halifeliklerine ilişkin sayfalarca not tuttu.

Marx, 1308-1469 arası döneme ilişkin 145 sayfadan oluşan ikinci defterde, "Kutsal Topraklar"daki son Haçlı Seferlerine ilişkin notlar tutmayı sürdürdü. Bununla birlikte, yine en kapsamlı kısım, Marx'ın düşüncesine göre modern kapitalizmin başlangıcı olan denizci İtalyan cumhuriyetleriyle ve İtalya'daki ekonomik ilerlemelerle ilgiliydi.¹⁵⁶ Machiavelli'den de yararlanan Marx, Floransa Cumhuriyeti'nin siyasal mücadelesindeki ana olayları özetledi. Aynı zamanda, Schlosser'in *Alman Halkının Dünya Tarihi* kitabından yararlanarak, 14. ve 15. yüzyıllarda Almanya'nın siyasal ve ekonomik durumuna değinmesinin yanı sıra, Cengiz Han'ın sağlığında ve ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu'nun tarihine de değindi.¹⁵⁷

Marx, 141 sayfalık üçüncü defterde, 1470 ile ykl. 1580 arası dönemin başlıca siyasal ve dinsel çatışmalarını ele aldı. Fransa ile İspanya arasındaki çatışmaya, İngiliz monarşisinin şiddetli hanedan mücadelelerine, Girolamo Savonarola'nın (1452-1498) yaşamına ve etkisine özel bir ilgi gösterdi. Elbette, Protestan Reform hareketinin tarihini de kaynağına kadar izledi ve yeni gelişen burjuva sınıfının bu harekete verdiği desteğe işaret etti.

156 Krätke'nin "Marx ve Dünya Tarihi"nde belirttiğine göre, Marx, "13. yüzyıl sonunda İtalyan kent cumhuriyetlerinin ekonomik gelişmesi"ni, "modern kapitalizmin başlangıcı" olarak saptadı (a.y., 111).

157 Krätke'nin a.y.'de öne sürdüğüne göre, Moğol devletinin yıkılışı, "Marx'ı, uçsuz bucaksız toprakları kapsayan siyasal gücün sınırları üzerinde kafa yormaya yöneltti" (a.y., 112).

Marx'ın notlarının hatırı sayılır bir kısmı, Martin Luther'le (1483-1546) ilgiliydi. Marx, Schlosser'in aksine, Luther'in çok olumsuz bir portresini çizdi ve "bu keşişin, Reformasyonda ileri-cı olan her şeye köstek olduğu" sonucunu çıkardı.¹⁵⁸

Son olarak, 117 sayfalık dördüncü defterde Marx, esas olarak, Avrupa'da 1580-1648 arası meydana gelen sayısız dinsel çatışmaya odaklandı. En uzun bölüm, Otuz Yıl Savaşı'ndan (1618-1648) önceki Almanya'yı ele alıyor ve bu dönemin derin bir tahlilini yapıyordu.¹⁵⁹ Marx, İsveç Kralı Gustavus Adolphus'un (1594-1632), Kardinal Richelieu'nün (1585-1642) ve Kardinal Mazarin'in (1602-1661) oynadıkları rol üzerinde durdu. Son bir bölüm de I. Elizabeth'in (1533-1603) ölümünden sonraki İngiltere'ye ayrılmıştı.¹⁶⁰

Marx, Botta'dan ve Schlosser'den derlediği parçalardan oluşan dört defterin yanı sıra, aynı ayırıcı özellikleri taşıyan, diğerleriyle aynı döneme ait ve aynı araştırmayla bağlantılı olan başka bir defter daha kaleme aldı. Burada Marx, Gino Capponi'nin (1792-1876) *Floransa Cumhuriyeti Tarihi*'ni (1875) esas alarak, 1135-1433 arası dönemle ilgili edinmiş olduğu bilgileri geliştirip pekiştirdi. Ayrıca, John Green'in (1837-1883) *İngiliz Halkının Tarihi* (1877) kitabına dayanarak, 449-1485 arası dönemle ilgili başka notlar da derledi. Ama sağlık durumundaki dalgalanma daha fazla ilerlemesine olanak tanımadı. Marx'ın notları, 1648'de Otuz Yıl Savaşı'nı bitiren Vestfalya Antlaşması'nın vakayinameleriyle son buldu.

158 Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 159, 113. Marx'ın bu kısa yorumu, Krätke'nin "Marx ve Dünya Tarihi" makalesinde (s. 114) aktarılmaktadır.

159 Bu özetlerin Harich'in 1953'teki basımında yayınlanan kısımları 90 sayfadan fazla tutuyordu. Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* (Berlin: Dietz, 1978), 424-516.

160 Krätke'nin "Marx ve Dünya Tarihi"nde belirttiğine göre, *Kronolojik Seçmeler*'in dördüncü defteri, "öзгүл ölkelerin iç gelişmeleri ile önemli Avrupa ve dünya siyaseti arasında kolaylıkla geçiş yapabilen, ama bunu yaparken, bütünü ekonomik temellerini gözden kaçırmayan sağlam tarihsel bilgilere sahip bir toplum bilimcisi olarak Marx'ın gücü"nü ortaya koyuyor (a.y., 6).

Marx'ın sağlık durumu düzelince, “nüksetme tehlikesi”ni ortadan kaldırmak için mümkün olan her şeyi yapması gerekiyordu.¹⁶¹ Kızı Eleanor'un eşliğinde, 29 Aralık 1881'de Wight Adası'ndaki Ventnor'a gitti; daha önce de birkaç kez orada bulunmuştu, şimdi ise “oranın ılıman ikliminin ve kuru havasının kendini hızla toplamasını tamamlayacağı” umuduyla oraya dönmesi salık verilmişti.¹⁶² Marx yola çıkmadan Jenny'ye şöyle yazdı: “Sevgili çocuğum, bana sunabileceğin en iyi hizmet, başını dik tutmandır! Umuyorum ki seninle daha birçok mutlu gün geçireceğim ve dede olarak görevlerimi hakkıyla yerine getireceğim.”¹⁶³

Marx, 1882'nin ilk iki haftasını Ventnor'da geçirdi. Aşırı sıkıntı çekmeden yürüyüşe çıkmak ve “havanın kaprislerine daha az bağımlı” olmak için, “ihtiyaç hâlinde” kullanacağı, “burunluk” a çok benzeyen bir solunum aygıtı takmak zorundaydı.¹⁶⁴ Marx, bu zor koşullarda bile nükteli üslubunu yitirmedi ve Laura'ya şöyle yazdı: “Almanya'daki burjuva gazetelerinin ya öldüğümü ya da en olmadı, çok yakında öleceğimi hararetle duyurmaları beni çok fena gıdıkladı.”¹⁶⁵

Marx'ın Eleanor'la geçirdiği günler hiç kolay olmadı. Kendi yaşamsal sorunları altında ezilen Eleanor, hâlâ derin bir tedirginlik çekiyor, uyuyamıyor ve sinir buhranının çarpıcı ölçüde kötüleşebileceğinden korkuyordu. Birbirlerine duydukları sevgi ne denli büyük olursa olsun iletişim kurmaları zordu: Marx “kızgın ve kaygılı”ydı, kızını “çekilmez ve tatminsiz” gibi algılıyordu.¹⁶⁶

161 Friedrich Engels'ten Karl Marx'a, 8 Ocak 1882, MECW, 46: 174; MEW, 35: 32.

162 Friedrich Engels'ten Ferdinand Domela Nieuwenhuis'e, 29 Aralık 1881, MECW, 46: 167; MEW, 35: 253.

163 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 17 Aralık 1881, MECW, 46: 131; MEW, 35: 251.

164 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 5 Ocak 1882, MECW, 46: 171; MEW, 35: 30.

165 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 4 Ocak 1882, MECW, 46:170; MEW, 35:256.

166 Eleanor Marx'tan Jenny Longuet'ye, 8 Ocak 1882, Meier, *The Daughters of Karl Marx* içinde, 145-6. Öykünün tümü için bkz. Kapp, *Eleanor Marx*, 225-8. Marx 4

Marx yine de belli başlı güncel siyasal olayları izlemekten hiç geri kalmadı. Almanya başbakanı parlamentoda konuşurken, Alman işçilerin hükümet politikasına karşı derin güvensizliğini görmezlikten gelemeyince,¹⁶⁷ Marx, Engels'e şöyle yazdı: "Uyguladığı devlet sosyalizmine karşı Alman işçilerin bir ölçüde 'hoşnutsuzluk gösterdikleri'ni Bismarck'ın Reichstag'da kabul etmek zorunda kalmasını, yalnızca Almanya'nın kendisinde değil, genel olarak dış dünyada da büyük bir zafer olarak görüyorum."¹⁶⁸

Ne var ki Marx'ın bronşiti kronikleşiyordu ve Londra'ya döndükten sonra, aile üyeleri, iyileşmesi için en uygun koşulları sağlayacak iklimi Dr. Donkin'le uzun uzadıya görüştü. Tam iyileşmesi için ılıman bir yerde dinlenmesi salık verildi; Wight Adası işe yaramamıştı. Cebelitarık seçenekler arasından çıkarıldı, çünkü Marx'ın oraya girmek için pasaporta ihtiyacı vardı ve vatansız bir kişi olarak bir pasaportu yoktu. Bismarck imparatorluğu karla kaplıydı ve üstelik ona hâlâ yasaktı, İtalya ise söz konusu bile olamazdı, çünkü Engels'in dediği gibi, "iyileşme dönemindekileri ilgilendiren birinci koşul, polis tarafından rahatsız edilmemektir".¹⁶⁹

Dr. Donkin'in ve Marx'ın damadı Paul Lafargue'in desteğiyle, Engels, hastayı Cezayir kentine gitmeye ikna etti; o günler-

Ocak'ta Laura'ya şöyle yazdı: "Eşlikçim neredeyse hiç yemiyor; sinirsel tiklerden fena hâlde mustarip; bütün gün okuyor ve yazıyor (...), öyle görünüyor ki, benimle kalmaya sırf görev duygusuyla, fedakâr bir kurban olarak katlanıyor", Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 4 Ocak 1882, MECW, 46: 169; MEW 35:255.

167 Bkz. Reichstag oturumlarının stenografi tutanakları, *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags*, I, Berlin 1882, 486. Bismarck, bu konuşmasını, Almanya'nın büyük sanayi merkezlerinde uğradığı seçim yenilgisinden sonra yaptı.

168 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 15 Ocak 1882, MECW, 46: 183; MEW, 35: 39.

169 Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 25 Ocak 1882, MECW, 46: 186-7; MEW, 35: 265. Engels'in görüşüne göre, "İtalya, başka her yerden –elbette Bismarck imparatorluğu hariç– daha az güvence sunabilirdi". Ayrıca bkz. Karl Marx'tan Pyotr Lavrov'a, 23 Ocak 1882, MECW, 46: 184; MEW, 35: 262.

de orası, kışın zorluklarından kaçabilecek parası olan İngilizler arasında revaçtaydı.¹⁷⁰ Marx'ın kızı Eleanor'un daha sonra anımsadığı üzere, Marx'ı bu alışılmadık geziye çıkmaya iten şey, onun eski takıntısıydı: *Kapital*'i tamamlamak. Eleanor'un yazdığına göre,

[Marx'ın] genel durumu kötüleşmeyi sürdürüyor. O eğer daha bencil olsaydı, sadece her şeyi akışına bırakırdı. Ama onun için başka her şeyin üzerinde olan tek şey vardı: Davaya bağlılık. O, büyük yapıtının tamamlandığını görmek istiyordu ve bu nedenle, sağlığına kavuşmak için bir kez daha yolculuğa çıkmayı kabul etti.¹⁷¹

Marx 9 Şubat'ta Akdeniz yolculuğuna çıktı; yol üstünde, Paris'in bir banliyösü olan ve en büyük kızı Jenny'nin yaşadığı Argenteuil'de mola verdi. Sağlığı düzelmeyince, henüz bir hafta geçmişken, Eleanor'u kendisine eşlik etmesine gerek olmadığına ikna ederek, Marsilya'ya tek başına devam etmeye karar verdi. Engels'e şöyle içini açtı: "Kızın, yaşlı bir adamın 'hemşire'si olarak aile sunağında kurban edileceğini düşünmesine, dünyadaki hiçbir şey için razı gelmem."¹⁷²

Marx, Fransa'yı baştan başa trenle geçtikten sonra, 17 Şubat'ta büyük Provençal liman kentine ulaştı. Afrika'ya gidecek ilk gemi için hemen bilet temin etti¹⁷³ ve ertesi gün, rüzgârlı bir kış öğle sonrası, başka yolcularla birlikte gemiye binmek üzere rıhtım-

170 Bkz. Gilbert Badia, "Marx, Cezayir'de", *Karl Marx, Lettres d'Alger et de la Côte d'Azur* içinde (Paris: Le Temps des Cerises, 1997), 17.

171 Eleanor Marx, *Gespräche mit Marx und Engels* içinde, 577-8.

172 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 12 Ocak 1882, MECW, 46: 176; MEW, 35: 34-5. Eleanor Marx ve babasıyla olan özel ilişkisi hakkında Kapp'ın, *Eleanor Marx* kitabına ek olarak bkz. Chushichi Tsuzuki, *The Life of Eleanor Marx, 1855-1898: A Socialist Tragedy* (Oxford: Clarendon Press, 1967); Eva Weissweiler, *Tussy Marx: Das Drama der Vätertochter* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2002); ve en yakın tarihli olarak Rachel Holmes, *Eleanor Marx: A Life* (Londra: Bloomsbury, 2014).

173 Bkz. Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 17 Şubat 1882: "Pasaport sorunu ve onun gibi şeyler yok. Yolcu biletine, isim ve soyadı bilgilerinden başka bir şey yazılmıyor", MECW, 46:200; MEW, 35:42.

da kuyruğu girdi. Kalın giysilerle, ilaçlarla ve birkaç kitapla tıka basa dolu olan iki valizi vardı. Saat öğleden sonra 5:00'da, *Said* isimli buharlı gemi, Marx'ın 72 gün kalacağı Cezayir kentine doğru yola çıktı. Bu, onun yaşamı boyunca Avrupa dışında geçirdiği tek dönemdi.¹⁷⁴

174 Cezayir'in başkentine yapılan gezi, Marx'ın biyografisini yazanların çok dikkatini çekmedi. Kendisi Cezayir kentinde doğan Jacques Attali bile, Karl Marx, *ou l'Esprit du monde* (Paris: Librairie Arthème-Fayard, 2005) kitabının, 410. sayfasında bu konuya yalnızca yarım sayfa ayırdı; Marx'ın orada kalışıyla ilgili bazı yanlış bilgiler vermesine karşılık, 1881 Yazı ile 1883 Baharı arasında çıkan Oran ayaklanmasından Marx'ın habersiz olduğunu belirtti. Marlene Vesper'in *Marx in Algier* (Bonn: Pahl-Rugenstein Nachfolger, 1995) kitabı, Marx'ın Cezayir kentine yaptığı ziyaret sırasında ilk elden tanık olduğu tüm olayları büyük titizlikle izleyip kaydediyor. René Gallissot, haz., *Marxisme et Algérie* (Paris: Union générale d'éditions, 1976) adlı kitap da ilgi çekici. Hans Jürgen Krysmanski'nin *Die letzte Reise des Karl Marx* (Frankfurt: Westend, 2014) adlı romanı, Marx'ın Cezayir kentinde kaldığı döneme ilişkin bir filmin senaryosu olarak kaleme alındı, ama finansman bulunamadığı için böyle bir film hiç çekilmedi.

MAĞRİPLİ’NİN SON YOLCULUĞU

1. CEZAYİR GEZİSİ

VE ARAP DÜNYASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Fırtınalı denizde 34 saatlik bir geçiş yolculuğundan sonra, Karl Marx 20 Şubat’ta menziline ulaştı. Ertesi gün Engels’e mektup yazdı ve bir hafta sonra, “*corpus delicti*’sinin* iliklerine kadar donmuş” olduğunu belirtti. Yukarı Mustafa semtindeki Hôtel-Pension Victoria’da liman manzaralı, ideal konumda bir oda buldu. Bu bir “sihirli panorama”ydı ve Avrupa ile Afrika’nın “harika bileşimi”ni takdir etmesine olanak sağladı.¹

Birkaç dil konuşan bu yeni beyefendinin kimliğini bilen tek kişi, Charles Fourier’nin yandaşı olan sulh yargıcı Albert Fermé (1840-1904) idi; İkinci İmparatorluğa muhalif olduğu gerekçeyle bir süre tutuklu kaldıktan sonra 1870’te Cezayir kentine gelip yerleşmişti. Fermé, Marx’ın oradaki tek gerçek arkadaşıydı, çeşitli gezintilerinde ona rehberlik etti ve [tanıştığı bu] yeni dünyayla ilgili merakını gidermeye çalıştı.

Bununla birlikte, günler akıp geçerken, Marx’ın sağlığı düzelmedi: Hâlâ bronşitle başı dertteydi ve kontrol altına alınamayan öksürük nedeniyle gecelerini uykusuz geçiriyordu. Alışılmamış

* “Kurbanın cesedi” –çev.

1 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 1 Mart 1882, MECW, 46: 213-4; MEW, 35: 44, 45.

ölçüde soğuk, nemli ve yağmurlu hava (Cezayir kentinde on yıldan beri yaşanan en berbat kış mevsimi), yeni bir plörezi (zatül-cenp) atağına da elverişli ortam yarattı. Marx, “Wight Adası’nda giydiklerim ile Cezayir’de giydiklerim arasındaki tek fark, villa-da şimdiye kadar yalnızca kalın paltomun yerine ince paltomu giymemden ibaret,” diye yazdı Engels’e. Hatta 400 kilometre güneyde, Sahra Çölü sınırında bulunan Biskra köyüne taşınmayı bile düşündü, ama fiziki koşulların kötü olması nedeniyle böyle bir zorlu yolculuktan vazgeçti. Bu nedenle, Cezayir kentinde uzun süren karışık bir tedavi dönemine girdi.

Kentin en iyi hekimi olan Dr. Charles Stephann (1840-1906), gündüz için sodyum arsenat ve geceleri uyumasını kolaylaştırmak için kodein esaslı bir afyon şurubu yazdı. Ayrıca, Marx’ın kesinlikle bedensel aktiviteyi en aza indirmesini ve “oyalanmak için biraz kitap okumak dışında gerçek zihinsel faaliyet”ten kaçınmasını istedi. Ne var ki öksürük 6 Mart’ta daha da şiddetlendi ve tekrarlayan kanamalara yol açtı. Bu nedenle Marx’ın otelden ayrılması, hatta sohbet etmesi yasaklandı: Şimdi “yurttaş olarak üzerime düşen ödevler, dinlenme, yalnızlık ve sessizlik”² diyordu. Engels’e şöyle yazıyordu: Hiç değilse “Dr. Stephann, azizim Dr. Donkin [Londra’daki] gibi konyacı unutmuyor”.³

En acı verici tedavi, o dönemin yaygın bir terapi yöntemi olarak, deri altındaki toksinleri gidermek için ciltte kabarcıklar oluşturan ilaçların kullanılmasıydı. Marx, on ilaçtan oluşan bu tedaviyi genç bir eczacının yardımıyla tamamlamayı başardı. Bay Maurice Casthelaz (?), azar azar, tekrar tekrar göğsünü ve sırtını kolodyonla pansuman yapıp oluşan kabarcıkları açarak, Marx’ın akciğerlerinden fazlalık sıvıyı çekti.

Marx burayı seçtiği için pişmanlık duymaya başladı, bu da hiç şaşırtıcı değildi. Paul Lafargue’a yazdığına göre, “Marsilya’ya doğru yola çıktığı[m] andan” itibaren “hem Nice’te hem de

2 Karl Marx’tan Jenny Longuet’ye, 16 Mart 1882, MECW, 46: 219; MEW, 35: 291.

3 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 1 Mart 1882, MECW, 46: 215; MEW, 35: 46.

Menton'da", yani gitmeyi düşündüğü diğer iki olası yerde "en güzel havalara" yaşanmıştı.⁴ Marx, Mart'ın ikinci yarısında, kızı Jenny'ye şöyle içini döktü: "Bu ahmakça, yanlış hesaplanmış yolculukta, [Londra'dan] ayrılırken sahip olduğum sağlık durumuna ancak şimdi ulaştım." Yine kızına dediğine göre, böylesine uzun bir yolculuğa çıkmakla ilgili kuşkuları vardı, ama Engels ve Bryan Donkin, karşılıklı birbirlerine Afrika coşkusu pompaladılar, oysaki ne biri ne de diğeri, o yılki hava durumu hakkında herhangi bir özel bilgi edinmiş değildi.⁵ Marx'ın görüşüne göre, "böyle bir beyhude işe başlamadan önce insanın yapması gereken şey, bilgi edinmekti".⁶

Marx, 20 Mart'ta Lafargue'a, artık "gerek sırtında, gerek göğsünde bir tek kuru yer" kalmadığı için tedavinin bir süre durdurulduğunu yazdı. Vücudunun görüntüsü, ona, "kavun ekilmiş minyatür bir bostan"ı anımsatıyordu. Ama neyse ki uykusu "yavaş yavaş geri geliyor"du: "Uykusuz gecelerin estirdiği dehşet kaybolmaya başlayınca yaşanan mutluluğu, uykusuzluk çekmemiş birisi takdir edemez"di.⁷

Öte yandan, geceleri kabarcıkların çekilmesi, bandajlı kalma zorunluluğu ve kaşınmaya getirilen kesin yasak nedeniyle, Marx'ın soluk alıp vermesi daha bir zorlaştı. Marx, Londra'dan ayrılmasından beri Fransa'da havanın "harika" olduğunu öğrenince ve hızlı şifaya ilişkin ilk öngörüyü anımsayarak, Engels'e

4 Karl Marx'tan Paul Lafargue'a, 20 Mart 1882, MECW, 46: 221; MEW, 35: 293. Şunu ekledi: "Ama buradaki Afrika güneşine ve harikalar yaratan havaya ilişkin -sorumlusu ben olmadığım- bu ısrarlı düşünce vardı!" (a.y.; a.y.).

5 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 16 Mart 1882, MECW, 46: 218; MEW, 35: 289-90.

6 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 27 Mart 1882, MECW, 46: 224; MEW, 35: 295. Marx şunu ekledi: "Aramızda kalsın: Wight Adası'nda hava durumu uygun olmasına karşın, yine de sağlığım öyle büyük düzelme gösterdi ki, insanlar hayret içinde kaldılar. (...) Londra'da, aksine, Engels'in heyecanı beni üzdü: Buna artık katlanamayacağımı hissettim; durum nasıl olursa olsun Londra'dan çekip gitmek için sabırsızlanmam bu yüzdendi! İnsanlar gerçekten en içten sevgileriyle birini öldürebilirler; hepsi bir yana, yeniden iyileşme sürecindeki birisi için böyle durumlarda bundan daha tehlikeli bir şey yoktur!" (a.y.; MEW, 35: 295-6).

7 Karl Marx'tan Paul Lafargue'a, 20 Mart 1882, MECW, 46: 221-2; MEW, 35: 293-4.

şöyle yazdı: “İnsan hiçbir zaman ham hayal görüşlerle kendini kandırmamalı!”⁸ Açıkçası, “*sana mens in sano corpore** için aşılacak bir hayli yol” vardı.⁹

Marx'ın ıstırabı yalnızca bedensel değildi. Yalnızlık çekiyordu ve 16 Mart'ta kızı Jenny'ye şöyle yazdı: “Kenti saran kırsal dışında, hiçbir şey Cezayir kentinden daha büyümlü olamaz (...); [şimdi burada] tüm sevdiklerimle (hele de torunlarımı unutmadan) –sağlık da iyiye– [bulunmak] Bin Bir Gece Masalları gibi olurdu.”¹⁰ Marx, 27 Mart'ta, “sihir yaparak” en büyük torunu Johnny'nin de orada olmasını –“Mağriplilere, Berberilere, Türklere (...), kısacası, ‘uygar’ Fransızlarla vb. ve donuk Britanyalılarla karışmış bu Babil’e ve bu Doğu âleminin (çoğu şiirsel olan) kıyafetlerine– hayretle bakmasını”¹¹ sağlasaydı büyük haz duyacağını ekledi.

Öteden beri her şeyi paylaştığı yoldaşı Engels’e, “büyük Don Kişot gibi, ara sıra nükseden derin melankoli nöbeti” hakkındaki yazdı. Düşünceleri dönüp dolaşıp yaşam arkadaşını kaybetmesine takılıyordu: “Bilirsin, çektiği acıyı göstermekte çok az kişi [benden] daha isteksiz davranır; yine de ömrümün en iyi günlerinin ayrılmaz bir parçası olan eşimin anılarının düşüncelerimin büyük bir bölümünü kapladığını itiraf etmesem, yalan söylemiş olurum!”¹² Çevresindeki doğayı seyretmek, Marx'ın yas acısına avuntu oluyordu. Nisan başında, “körfezde harika bir ay ışığı”nın olduğunu ve “balkonunun önündeki denizde gözlerine ziyafet çekmekten asla kendini alamadığı”nı yazdı.¹³

8 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 1 Mart 1882, MECW, 46: 215; MEW, 35: 46.
sana mens in sano corpore = sağlam vücutta sağlam kafa. –çev.

9 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 28-31 Mart 1882, MECW, 46: 226; MEW, 35: 51.

10 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 16 Mart 1882, MECW, 46: 219; MEW, 35: 290.

11 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 27 Mart 1882, MECW, 46: 225; MEW, 35: 296.

12 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 1 Mart 1882, MECW, 46: 213, 215; MEW, 35: 44, 46.

13 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 4 Nisan 1882, MECW, 46: 229; MEW, 35: 52.

Marx, ciddi zihinsel faaliyetten zoraki yoksun kalmanın da acısını çekiyordu. Bu gezinin “boşa zaman kaybettirecek bir operasyon” olacağını en başından beri biliyordu, ama “uğursuz hastalık”ın aynı zamanda da “insanın zihnini zayıflattığı”nı kavrayınca, en sonunda bu geziye razı olmuştu.¹⁴

Jenny'ye anlattığına göre, Cezayir'de “herhangi bir çalışma yapması” –hatta “[Almanca üçüncü] basım için *Kapital*'i düzeltmesi” bile– “söz konusu değil”di.¹⁵ Güncel siyasal duruma gelince; Marx, küçük bir yerel gazete olan *Küçük Yerleşimci*'nin [*Le Petit Colon*] telgraf haberlerini ve “buna gazete bile denilemez” sözleriyle alaya aldığı, Avrupa'dan gelen *Eşitlik* [*L'Égalité*] adlı tek işçi bültenini okumakla yetindi.¹⁶

Marx'ın 1882 Baharında yazdığı mektuplar, “yeniden faal olmaya ve şu aptal maluliyet mesleğini terk etmeye can attığı”nı,¹⁷ bunu “anlamsız, kısır, üstelik de pahalı bir yaşam”¹⁸ saydığını gösteriyor. Hatta Lafargue'a dediğine göre, hiçbir şey yapmama ile öyle meşguldü ki, kendisini eblehliğe yakın hissediyordu¹⁹ –bu söz, onun, alışılmış yaşamına bırakmış olduğu yerden artık geri dönememe korkusu çektiğini akla getiriyor.

Elverişsiz olayların böyle peşpeşe gelmesi, Marx'ın Cezayir gerçeğinin temeline inmesine olanak tanımadığı gibi, “Araplarda ortak mülkiyet”in ayırıcı özelliklerini incelemesi de (Engels'in tahmin ettiği üzere) gerçekte olanaklı değildi.²⁰ Marx, daha

14 Karl Marx'tan Pyotr Lavrov'a, 23 Ocak 1882, MECW, 46: 184; MEW, 35: 262.

15 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 27 Mart 1882, MECW, 46: 225; MEW, 35: 296. Ekim 1881'de, yayıncı Otto Meissner, yeni bir basıma hazırlık olarak, Marx'tan, başyapıtının birinci cildi için herhangi bir düzeltme ya da ekleme gerekliyse bunları yapmasını istemişti.

16 Karl Marx'tan Paul Lafargue'a, 20 Mart 1882, MECW, 46: 221; MEW, 35: 293.

17 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 6-7 Nisan 1882, MECW, 46: 230; MEW, 35: 298.

18 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 20 Mayıs 1882, MECW, 46: 210; MEW, 35: 65.

19 Bkz. Paul Lafargue'dan Friedrich Engels'e, 19 Haziran 1882, Frederick Engels, Paul ve Laura Lafargue, *Correspondence*, C. 1, 1868-1886 içinde (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1959), 87.

20 Karş. Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 22-25 Şubat 1882, MECW, 46: 210-

1879'da etnolojiye, toprak mülkiyetine ve kapitalizm öncesi toplumlara ilişkin incelemeler yaparken, Fransız boyunduruğundaki Cezayir'de toprak sorunuyla ilgilenmeye başlamıştı. Marx, o bağlamda, Kovalevski'nin *Ortak Toprak Mülkiyeti: Nedenleri, Seyri ve Sonuçları* kitabından alıntı yaparak, "toprak mülkiyetinin bireyselleşmesi"nin, istilacılara muazzam faydalar sağlayacağı, ama aynı zamanda da "bu toplumun temelini yıkma"ya yönelik "siyasal amaç"a hizmet edeceği sonucuna varmıştı.²¹

Cezayir kentinde çıkan günlük *Haber* [L'Akhbar] gazetesi, yeni getirilen sistemin adaletsizliklerini 22 Şubat 1882'de belgeleriyle ortaya koydu. Teorik olarak, o dönemde herhangi bir Fransız yurttaşı, kendi ülkesinden ayrılmadan bile, Cezayir'de 100 hektardan büyük imtiyazlı arazi alabiliyor ve sonra bunu, bir yerliye 40.000 frank bedelle yeniden satabiliyordu. Yerleşimciler (*colons*), ortalama 20-30 franka aldıkları her toprak parçasını 300 frank bedelle sattılar.²²

Marx sağlığının bozuk olması nedeniyle, bu sorunlara yeniden eğilemedi; *Haber* gazetesindeki makale de dikkatine sunulmadı. Ama bilgiye duyduğu sürekli açlık, en elverişsiz koşullarda bile sönmedi. Geniş ölçekli konut yenileme çalışmalarının sürdüğü otel çevresindeki bölgeyi araştırdıktan sonra, şuna işaret etti: "Bu işlerde çalışan işçiler, o yörede oturan sağlıklı insanlar olmalarına karşın, ilk üç günden sonra hummaya yakalanıp ya-

1; MEW, 35: 285. Lafargue daha sonra, "Marx, zihni Afrika'yla ve Araplarla dolu olarak geri döndü; Cezayir kentinde kalmasından yararlanarak kentin kütüphanesini yuttu, bana öyle geliyor ki, Arapların durumu hakkında pek çok kitap okudu", dediğinde, kesinlikle abartıyordu. Paul Lafargue'dan Friedrich Engels'e, 16 Haziran 1882, Engels, Paul ve Laura Lafargue, *Correspondence* içinde, 83. Badia'nın işaret ettiği gibi, çok daha büyük bir olasılıkla, Marx, "Fransız sömürgesinin toplumsal ve siyasal durumu hakkında çok şey öğrenme" olanağı bulamadı, gerçi "Cezayir'den mektupları, onun pek çok şeyi merak ettiğini kanıtıyor", Gilbert Badia, "Marx, Cezayir'de", *Karl Marx, Lettres d'Alger* içinde, 13.

21 Marx, "M.M. Kovalevski'den Parçalar", 412; "Exzerpte aus M. M. Kovalevskij", 109.

22 Bkz. Marlene Vesper, *Marx in Algiers*, 33-4; burada, yerel günlük gazetede "İmtiyazlar" makalesinden bölümler aktarılıyor.

tağa düşüyorlar. Bu nedenle ücretlerinin bir bölümü, işverenlerce sağlanan günlük kinin dozlarından oluşuyor.”²³

Marx, Akdeniz'in güney kıyısından gönderdiği ve bazıları hâlâ kısmen sömürgecilğe özgü bir bakış sergileyen on altı mektupta²⁴ birçok ilginç gözlemini dile getirdi. Gerçekten öne çıkan mektuplar, Müslümanlar arası toplumsal ilişkileri ele alanlardır.

Marx, Arapların hâl ve hareketleri karşısında büyük şaşkınlığa uğradı: “En yoksul Mağribi bile,” diye yazıyordu, “örtüsüne sarınma sanatında, doğal, zarif ve gururlu tavırlar sergilemekte en usta Avrupalı komedyene taş çıkartır”.²⁵ Nisan ortasında kızı Laura'ya yazdığı mektupta, Arapların toplumsal sınıflarının nasıl birbirine karıştığına dikkat çekerken, “bazıları çok gösterişli, hatta zengin giyimli, diğerleri ise, söylemeye pek dilim varmıyor ama, kâh beyaz yün görünümlü gömlek, kâh yırtık pırtık şeyler giymiş”, iskambil oynayan bir grup Arabı gözlemlediğini belirtti. Yaptığı yoruma göre, “gerçek Müslüman” için,

bu tür rastlantılar, iyi ya da kötü şans, Muhammed'in çocukları arasında ayrım yaratmaz. Toplumsal ilişkisindeki mutlak eşitlik bundan etkilenmez; aksine, ancak ahlak bozukluğu durumunda bunun farkına varırlar; Hristiyanlara duyulan nefrete ve bu kâfirler karşısında nihai zafer umuduna gelince, onların siyasetçileri, bu aynı mutlak eşitlik (servet ya da mevki değil, kişilik eşitliği) duygusunu ve uygulamasını, haklı olarak, birincisini sürdürmenin, ikincisinden vazgeçmemenin güvencesi olarak gö-

23 Karl Marx'tan Paul Lafargue'a, 20 Mart 1882, MECW, 46: 220; MEW, 35: 292. Marx, “Güney Amerika'daki çeşitli yerlerde aynı uygulamanın gözlemlenebildiği”ni sözlerine ekledi. A.y.; a.y.

24 Bu toplam sayı, yalnızca bugüne ulaşan yazışmalarına atıf yapıyor. Gerçekten Marx, daha çok mektup yazdı ama bunlar zaman içinde kayboldu, kızı Eleanor'a yazdıkları da bunlar arasındaydı: “Bana, Cezayir'den uzun mektuplar yazdı. Bunların birçoğu artık bende değil, çünkü babamın isteği üzerine, onları Jenny'ye ilettim ve o da yalnızca birkaçını bana geri verdi”, Eleanor Marx, *Gespräche mit Marx und Engels* içinde, 578.

25 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 6-7 Nisan 1882, MECW, 46: 231-2; MEW, 35: 300.

rürler. (Ne var ki, devrimci bir hareket olmadıkça, perişan olup gidecekler.)²⁶

Marx, devletin çok az varlık göstermesine de hayret etti:

Başka yer olsa, aynı zamanda merkezî hükümete de ev sahipliği yapan hiçbir şehirde böylesine *laissez faire, laissez passer* yoktur; polis gücü en aza indirilmiş; kamu yaşamında hiçbir çekingenlik görülüyor; bundan Mağribi unsurlar sorumlu. Müslümanlar için boyun eğmek diye bir şey yok; onlar ne “teba” ne de “yurttaş” [*administré*]; siyaset dışında hiç otorite yok, Avrupalıların kesinlikle anlayamadığı bir şey bu.²⁷

Marx, Avrupalıların vahşi istismarlarını ve sürekli kışkırtmalarını, özellikle de “aşağı soylar” karşısındaki “arsız kibrini ve küstahlığını”, herhangi bir isyan eylemine karşı “ürkütücü, [acımasız tanrı] Molek'i andıran bedel ödetme saplantısı”nı hor görerek şiddetle eleştirdi. Sömürgeci işgalinin karşılaştırmalı tarihinde, “İngilizlerin ve Hollandalıların Fransızlara nal toplattıkları”nı da vurguladı. Engels'e bildirdiğine göre, bizatihi Cezayir kentinde, arkadaşı yargıç Fermé, “(...) polisin Arapları itirafa zorlamak için, (Hindistan'da İngilizlerin yaptıkları gibi) (...) doğal olarak uyguladığı bir işkence biçimi”ne meslek yaşamı boyunca düzenli olarak tanık olmuştu.

Örneğin bir Arap çete, çoğunlukla soygun niyetiyle bir cinayet işlediği ve gerçek failler zaman içinde gerektiği gibi tutuklanıp yargılandıkları ve cezalandırıldıkları zaman, mağdur sömürgeci aile, bunu, yeterli bir cezai bedel olarak kabul etmez. En az yarım düzine masum Arabın da bu olay için hapse atılmasını ister (...). Avrupalı bir sömürgeci, gerek yerleşimci olarak, gerekse salt iş için “aşağı soylar” arasında yaşadığı zaman, kendisini genellikle yakışıklı I. William'dan bile daha dokunulmaz gibi görür.²⁸

26 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 13-14 Nisan 1882, MECW, 46: 242; MEW, 35: 308.

27 A.y., MECW, 46: 238; a.y., MEW, 35: 305.

28 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 8 Nisan 1882, MECW, 46: 234; MEW, 35: 54.

Marx, Fransız yetkililerin “yoksul bir Arap hırsıza, cinayeti meslek edinmiş bir yoksula” karşı sergiledikleri acımasızlığı Engels’e anlattığı başka bir bağlamda bu konuya yeniden döndü. Adamın infazından kısa süre önce öğrendiğine göre, “kurşuna dizilmeyip giyotinle idam edilecekti! Bu, önceki düzenlemelere aykırıydı!” Hepsi bu kadar da değildi:

Akrabaları, kafanın ve gövdenin kendilerine teslim edileceğini beklemişlerdi, böylelikle kafa ile gövdeyi birbirine dikerek “bütün” hâlde gömebilirlerdi. Bekledikleri gibi olmadı! Feryatlar, beddualar ve diş gıcırdatmalar; Fransız yetkililer inat ettiler, ilk kez böyle yapmışlardı! Şimdi, vücut cennete vardığında, Muhammed soracaktı: “Kafanı nerede bıraktın?” Ya da “Kafan gövdenen nasıl ayrıldı? Cennete girmeye layık değilsin. Git, cehennemde şu Hıristiyan itlere katıl!” Akrabalarını böyle üzüntüye boğan, işte buydu.²⁹

Marx'ın mektupları, bu siyasal ve toplumsal gözlemlerin yanı sıra, Arap görenekleri hakkında bilgiler de içerir. Marx, bu mektupların birinde kızı Laura'ya, onun pratiğe verdiği önemi özellikle yansıtan bir öykü anlattı:

Bir sandalcı, bir ırmağın azgın sularında küçük teknesiyle hazır beklemektedir. Karşı kıyıya geçmek isteyen bir filozof tekneye çıkar. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Filozof: Tarih hakkında bildiğin bir şey var mı, sandalcı?

Sandalcı: Hayır!

Filozof: Öyleyse hayatının yarısını boşa geçirmişsin!

Yine Filozof: Matematik okudun mu?

Sandalcı: Hayır!

Filozof: Öyleyse hayatının yarısından çoğunu boşa geçirmişsin.

Bu sözler filozofun ağzından henüz çıkmışken, rüzgâr tekneyi alabora eder ve hem sandalcı hem de filozof suya düşer. Bunun üzerine,

29 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 18 Nisan 1882, MECW, 46: 246-7; MEW, 35: 57-8.

Sandalcı bağıırır: Yüzebilir misin?

Filozof: Hayır!

Sandalcı: Öyleyse hayatının tamamını boşa geçirmişsin.

Marx, Laura'ya söylediklerine şunu da ekledi: “Bu, Arapça şeylere ilgini kamçılar.”³⁰

Marx'ın durumu, iki ayı aşkın süre acı çektikten sonra düzeldi ve en sonunda Fransa'ya dönebilmesine olanak sağladı. Ama ondan önce, Engels'e son bir sürprizi vardı: “Sırası gelmişken; güneşten dolayı, peygamber sakalımın ve baş tacımın icabına baktım, ama (kızlarımı hesaba katarak) saçlarımı Cezayirli bir berberin sunağında kurban etmeden önce fotoğraf çektirdim.”³¹ Bu onun son şipşak resmi olacaktı. Üstelik bu resim, “fiilen var olan sosyalizm”in karelerinde görülen, o zamanki rejimlerin Marx'ı tasvir etmek üzere ısmarladıkları granit profilden tamamen farklıdır. Bıyığı, tıpkı fikirleri gibi, gençlik rengini yitirmemiştir ve gülümseyen yüzü, yaşamın getirdiği tüm sıkıntılara, tüm düş kırıklıklarına rağmen, hâlâ sevecen ve alçakgönüllü görünür.³²

30 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 13-14 Nisan 1882, MECW, 46: 243; MEW, 35: 311.

31 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 28 Nisan 1882, MECW, 46: 249; MEW, 35: 60.

32 Marx'ın kendisinin dediğine göre, fotoğrafın çekilmesinden önceki sekiz haftada “bir tek gün bile tam huzur” bulamamış olmasına rağmen, “hâlâ bozuntuya vermiyor”du, a.y. Engels, dostunun kendisine anlattıklarından çok mutlu oldu. “Cezayir kentinde fotoğrafını çekirmiş,” diye yazıyordu Bebel'e, “ve yeniden oldukça kendine gelmiş görünüyor”, Friedrich Engels'ten August Bebel'e, 16 Mayıs 1882, MECW, 46: 259; MEW, 35: 322. Karş. Vesper, *Marx in Algier*, 130-5.

Solda: Karl Marx'ın E. Dutertre tarafından Cezayir'de çekilen fotoğrafı, 1882. IISH Collection BG A9/383.

Sağda: Saçını kestirip sakalını tıraş ettikten sonra Marx'ın nasıl görüldüğünü gösteren bir fotomontaj (Yapan kişi ve özgün kaynak bilinmiyor).

2. PRENSLİKTE BİR CUMHURİYETÇİ

Kötü hava koşulları Marx'a sıkıntı vermeyi sürdürdü. Marx'ın "Afrika'daki son günler"inde,³³ siroko denilen çok sıcak ve kuru rüzgârın başlaması, sağlığını şiddetle etkiledi ve Marsilya'ya deniz yolculuğu özellikle sarsıcıydı (oraya 5 Mayıs'ta, yani 64. doğum yıldönümünde ayak bastı). Daha sonra Eleanor'a, "Şiddetli bir fırtına (...) kamaramı gerçek bir rüzgâr tüneline çevirdi," diye yazdı. Varış yerine ulaştıklarında ise buharlı gemi asıl limana girmedeği için yolcular zorunlu olarak sandalla götürüldüler, dolayısıyla "Nice'e doğru yolculuk zamanı gelinceye kadar, gümrük salonu şeklindeki soğuk, esintili arafta birkaç saat geçirmek" zorunda kaldılar. Bu eziyetler, diye şaka yapıyordu Marx, "benim

33 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 8 Mayıs 1882, MECW, 46:253; MEW, 35:61.

lokomotifi raydan çıkardı” ve Monte Carlo’ya varır varmaz “bir Asklepios’un [Yunan tıp tanrısı] ellerine düşmeme neden oldu”.³⁴

Emanet edildiği Asklepios, akciğer hastalıklarında uzmanlaşmış mükemmel bir doktor olan Alsace’lı Dr. Kunemann (1828-?) idi.³⁵ Bronşitin kronikleştiği ve Marx’ı dehşete düşüren bir şekilde, “plörezinin geri döndüğü” saptandı.³⁶ Tüm o gezip dolaşmalar daha çok zarar vermişti ve Marx, alışılmış edebî atıflarını kullanarak, Engels’le bu konuda şakalaştı: Görüldüğü kadarıyla, “Kader” bu durumda –neredeyse, denilebilir ki insan varoluşunda “kader”in gerçekten önemli rol oynadığı Amandus Müllner’in (1774-1829) trajedilerinde olduğu gibi– tedirgin edici bir tutarlılık sergilemişti. Bu nedenle, dört kez ciltte kabarcık oluşturan ilaç kullanımına dayalı bir tedavi süreci gerekti ve bu tedavi 9-30 Mayıs arasında uygulandı.

Yoluna devam etmeden önce toparlanması gerektiği için, Marx, Monako Prenslığı’nde üç hafta geçirdi. Oradaki atmosferle ilgili betimlemelerinde, zekâ kıvraklığı ile toplumsal eleştiri harmanlanmıştı: Örneğin Marx, Monte Carlo’yu, Jacques Offenbach’ın (1819-1880) *La Grande-Duchesse de Gerolstein* (*Gerolstein Büyük Düşesi*; 1867) operası için mekân olarak seçtiği hayali devletçik Gerolstein ile karşılaştırdı.

Marx, uluslararası gazetelerden iyi bir seçki sunan ünlü kumarhanenin okuma salonuna birkaç kez gitti. Ama Engels’e anlattığına göre, “Hôtel de Russie’deki *table d’hôte* [sofra] arkadaşları” ve daha genel olarak kent halkı, “Kumarhanenin oyun salonlarında olan bitenlerle daha çok ilgili”ydi. Marx’ın bu döneme ait mektupları, kâh rastladığı insanlar –örneğin, mutlaka biraz altın sikke “karmak” niyeti güttüğü hâlde aynısından bir

34 Karl Marx’tan Eleanor Marx’a, 28 Mayıs 1882, MECW, 46: 267; MEW, 35: 327.

35 Karş. Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 5 Haziran 1882, MECW, 46: 272; MEW, 35: 69.

36 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 20 Mayıs 1882, MECW, 46: 262; MEW, 35: 64. Marx, bu gelişme hakkında kızlarına yazmadı, çünkü “bu, onları gereksiz yere telaşa düşürürdü”, a.y., MECW, 46: 264; a.y., MEW, 35: 65.

miktar kaybettiği için (...) somurtan, huysuz, şaşkın bir İngiliz” – hakkında keyifli gözlemler, kâh iğneleyici yorumlar –örneğin, “İngiliz ayılığının bile talihin ‘gözünü korkutma’yı başaramamasını anlayamadığı”³⁷ yorumunu– içeriyordu.

Marx, bu yabancı dünyaya ilişkin en keskin betimlemeyi, ayrılmasından kısa süre önce kızı Eleanor’a yazdığı bir mektupta dile getirdi:

Table d’hôte’da, kafelerde vb. açıkça ya da fısıltıyla konuşulan neredeyse tek konu, rulet ve *trente et quarante* [otuz ve kırk] masalarıdır. Ara sıra bir şeyler kazanılır, söz gelişi 6.000 frank kaybeden genç bir Rus hanımefendi (Rus ajanı bir diplomatın karısı), bunun karşılığında 100 frank kazanmıştır (...), başka birinin ise cebinde eve dönebilecek kadar para kalmayabilir; başkaları, büyük aile servetlerinin tamamını kumarda kaybeder; çok az kişi –demek istediğim, kumarcıların birkaçı– bu yağmadan pay alır ve bunu başaranlar da neredeyse istisnasız olarak zengindir. Burada zekâ ya da hesap söz konusu olamaz; hiç kimse, hatırı sayılır bir meblağı tehlikeye atmadıkça, “şans”ının yaver gitme olasılığına güvenemez.³⁸

Çılgınlık havası, kumar salonlarıyla ya da akşam saatleriyle sınırlı değildi; tüm şehri ve ziyaretçilerin tüm gününü sarıyordu. Örneğin, kumarhanenin hemen bitişiğinde bir büfe vardı.

Burası, basılı olmayıp elle yazılan ve hattatın adının baş harfleriyle imzalandığı bir afişle günlük olarak süslenir; adam, 600 frank ödeyenlere, 1.000 frankla 1 milyon frank kazanmanın sırrını yazılı olarak verecektir. (...) İnsanların bu güven tuzağına düşmeleri hiç de ender değil ya da öyle söyleniyor. Gerçekten, erkek olsun kadın olsun, kumarbazların çoğu, katıksız şansa dayanan oyunlarda bir bilim olduğuna inanır; hanımlar ve beyler, sözü edilen Café de Paris’nin dışında, kumarhaneye ait harika bahçenin önünde ya da içerideki sandalyelerde otururlar, başla-

37 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 8 Mayıs 1882, MECW, 46: 254; MEW, 35: 62.

38 Karl Marx’tan Eleanor Marx’a, 28 Mayıs 1882, MECW, 46: 268; MEW, 35: 328.

rını küçük [basılmış] çizelgelere eymiş olarak çiziktirir ve hesap yaparlar, içlerinden biri ise “hangi sistem”i tercih ettiğini, seri olarak oynamak gerekip gerekmediğini vb. vb. bir diğerine ciddi ciddi açıklar. Bir sürü deliyi seyretmek gibidir.³⁹

Kısacası Marx açıkça anladı ki, “Monako-Gerolstein’in ekonomik temeli, kumarhanedir; yarın kapanacak olsaydı, Monako-Gerolstein’in işi biterdi –hem de bütünüyle!” “kış aylarında yediden yetmişe kalitenin ve servet avcılarının buluştuğu” Nice bile, orası olmaksızın, “modaya uygun bir merkez olarak varlığını sürdüremezdi (...). Dahası, Borsa ile karşılaştırılınca, kumarhane ne kadar da çocukça!”

Dr. Kunemann, kabarcık patlatma tedavisinin bitmesinden sonra, Marx’ı taburcu etti ve yolculuğunu sürdürmesine izin verdi. Ama yaraların “kuruması”na zaman tanımak için, “Cannes’da bir ya da iki gün” mola vermesini tembihledi; ondan sonra Paris’e doğru yoluna devam edebilirdi. Marx bu mutena Fransız sayfiye yerine vardıktan sonra, Côte d’Azur’de geçirdiği zamanın bir bilançosunu çıkardı:

Bütün bir ay boyunca, aristokrat aylakların ya da maceracıların bu yuvasında pinekledim. Doğa olarak harikulade, başka bakımlardan kasvetli bir çukur; (...) otel ve kafe garsonları vs. ve *lumpen proleter* hizmetçiler sayılmazsa, burada halk “kitleler”i yok.⁴⁰

Hava koşulları en kötü şekilde gitmeye ve Marx’ı ciddi olarak etkilemeye devam etti. Cannes’da geçirdiği üç gün boyunca, olağan dışı “kuvvetli (ama ılık) rüzgâr ve toz anaforları” oldu, “Riviera’nın yerel basın organları” buna ilişkin haberlerle doluy-

39 A.y., MECW, 46: 269; a.y., MEW, 35: 329. İngiliz mühendis Joseph Jagers (1830-1892), voliyi vurmanın bir yolunu gerçekten keşfetti –ama bilimsel bir sistemle değil, basit olarak mekanik bir arızayı inceleyerek. 1873’te, rulet çarklarından birinin diğerlerine göre daha dengesiz olduğunu ve dolayısıyla, dokuzlu sayıların diğer sayılardan daha sık geldiğini anladı. Kumarhane bu arızayı fark edip kolayca düzeltinceye kadar, bir buçuk milyon frank kazanmayı başardı.

40 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 5 Haziran 1882, MECW, 46: 272; MEW, 35: 68.

du. Marx bu durumu, kendini hicvederek karşıladı ve Engels'e şöyle takıldı: "Doğa da belirli bir kaba mizah sergileyebilir (Eski Ahit'te daha önce mizahi olarak öngörüldüğü üzere, tozla beslenen yılanı benzer şekilde, krş. Darwin'in solucanlarının tozla beslenmesi)".

Marx, aynı mektupta, doktorun son önerilerinden de söz etti: "Canın çekmese de iyi ve bol yemek" yiyerek, kendini buna 'alıştırmak'; 'yaraşan' şeyler içmek ve araba gezintilerine çıkmak vb. (...) mümkün olduğunca az düşünmek vb." Şunu belirtmeden de geçemezdi: "Bu 'direktifler'e uyararak, 'aptallık' yolunda ilerliyorum ve tüm buna rağmen, bronş iltihabından kurtulabilmiş değilim. Koca Garibaldi'yi 'ebedi istirahat'a gönderen şeyin bronşit olması, beni teselli eden bir düşünce." Şu da var ki Marx, "birinin nasıl 'ebediyete uğurlandığı'nın belirli bir yaşta tamamen önemini yitirdiği" kanısındaydı.⁴¹

Marx, Londra'dan ayrılışından dört ay kadar sonra, 7 Haziran'da, nihayet kızının Argenteuil'deki evine döneceği trenine binecek durumdaydı. Kızına, oraya gelişini dert etmemesini salık verdi – "Şimdiye kadar, daima şunu anladım ki, insanların istasyonda beni beklemesi kadar hiçbir şey bana sıkıntı vermemiştir" – ve yoldaşların herhangi birine, Lafargue'a bile, kendisini beklediklerini haber vermemesini söyledi. Hâlâ "mutlak huzur"⁴² ihtiyaç duyuyordu ve Engels'e de söylediği gibi, "hâlâ, 'insanlarla ilişki'yi mümkün olduğunca azaltması (...) gerektiğini hissediyordu".⁴³ Dev, bitkin düşmüştü ve yolun sonuna yaklaştığını hissediyordu. Jenny'ye yazdığı sözcükler, başka her ölümlünün sözcüklerine neredeyse aynen benziyordu: "Ben, 'huzur' derken, 'aile yaşamı'nı, 'çocukların gürültüsü'nü, 'mak-

41 A.y., MECW, 46: 274; a.y., MEW, 35: 69-70.

42 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 4 Haziran 1882, MECW, 46: 271; MEW, 35: 330.

43 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 5 Haziran 1882, MECW, 46:274; MEW, 35:70. Burada, Adolph von Knigge'nin (1752-1796) tam da *On Intercourse with People* (1788; İnsanlarla İlişki) adını taşıyan edebi çalışmasına atıf yapılıyor.

roskobik' [dünyadan] daha ilginç olan o 'mikroskobik dünya'yı kastediyorum."⁴⁴

Argenteuil'e dönen Marx, yaşantısını, izne çıkmış bir tutuklunun yaşantısına benzetti, çünkü her zaman, "barındığı yere en yakın doktora rapor vermek" zorundaydı.⁴⁵ Longuet'lerin aile hekimi Gustave Dourlen, Marx'ı iyi tanıyordu ve "birkaç haftalığına", yakın bir yöre olan "Enghien[-les-Bains]'in kükürtlü sularını deneme"sini salık vermiş ve orada Dr. Feugier (?) adlı birine danışabileceğini söylemişti.⁴⁶

Havanın hâlâ düzelmemiş olması, Marx'ın hemen bu küre başlamasına fırsat vermedi; "kalça bölgesinde" çok ağırlı bir "romatizma atağı" oluşmasına da katkıda bulundu.⁴⁷ Temmuz ayının yalnızca ilk birkaç gününde bu tavsiyeye uyarak kükürtlü kaplıcaya gidebildi ve oradan büyük fayda gördü. Engels'e anlattığı üzere, bu işlemlerin düzenli olarak tekrarlanması gerekliydi:

Solumum odasının havası, kükürt buharları nedeniyle bulanık; burada 30-40 dakika mola; her 5 dakikada, özel bir masada, özel olarak toz hâline getirilmiş kükürt yüklü buhar solumak gerekiyor (vanalı [çinko] boruların birinden); her adam baştan aşağı kauçuğa sarılmış; ondan sonra, masanın çevresinde tek sıra yürüyorlar; Dante'nin *Cehennem*'inden masum bir sahne.⁴⁸

44 Karl Marx'tan Jenny Longuet'ye, 4 Haziran 1882, MECW, 46: 272; MEW, 35: 330.

45 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 9 Haziran 1882, MECW, 46:275; MEW, 35:71.

46 A.y.; a.y. Engels'in bildirdiğine göre, "[Marx'ın] ondan sonraki hareketleri (...) bütünüyle doktorlara bağlıydı", Friedrich Engels'ten Friedrich Sorge'ye, 20 Haziran 1882, MECW, 46: 278; MEW, 35: 332.

47 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 24 Haziran 1882, MECW, 46: 284; MEW, 35: 74. Kızının Argenteuil'deki evine döndükten sonra bile ona büyük sıkıntı veren berbat hava konusunda, Lafargue'in sözlerine kulak verelim: "Parisliler çaresizlik içindeler; hiçbir zaman böyle bir Haziran yaşamamışlar; insan kendisini İngiltere'de sanabilir, yani öylesine iğrenç. Marx kötü havaya katlanıyor; bana anlattığına göre, her nereye gitse, masaya oturur oturmaz, genel olarak havayla ilgili yakınmalar işitiliyor, dün ne kadar güzeldi, bugün ne kadar berbat. 'Bu benim hatam,' der Marx; 'Kötü havayı ben getirdim'. Orta Çağ'da yaşamış olsaymış, büyücülük suçlamasıyla onu yakarlarmış", Paul Lafargue'dan Friedrich Engels'e, 16 Haziran 1882, Engels, Paul ve Laura Lafargue, *Correspondence* içinde, 85.

48 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 4 Temmuz 1882, MECW, 46: 290-1; MEW, 35: 75.

Marx kaplıcadan döndükten ve bir süre dinlendikten sonra, öğle sonraları düzenli “yürüyüş”e çıkıyor “ve çocuklarla oyalanıyor”du, bu ise “insanın görme ve işitme (düşünme şöyle dursun) yetenekleri için, *Fenomenoloji*'yi yazan Hegel'in yaşadıklarından bile daha sakıncalı sonuçlar doğuruyor”du.

Tüm çabalara karşın bronş iltihabı “hiçbir şekilde defolup gitmemişti” ve doktorlar, Ağustos ortasına kadar küre devam etmesini salık verdiler. Bununla birlikte, Marx'ın durumu genel olarak düzelmişti, öyle ki ayın başında Paris işçi hareketinin José Mesa (1840-1904), Paul Lafargue, Gabriel Deville (1854-1940) ve Jules Guesde gibi bazı liderleriyle toplantı bile yapabildi. Aylardan beri ilk kez böyle bir şeyi kabul etmişti ve toplantı “iyi gittiği” hâlde, Engels'e yazdığına göre, “ona –sonradan– bıkkınlık veren şey, her zaman hararetli konuşma ve/veya gevezelik”ti.⁴⁹

Marx “solunum odasındaki son gezinti”sini 20 Ağustos'ta tamamladı. Dr. Feugier son muayenesinde, “plöretik sürtünme sesinin stabil kaldığını; bunun tamamen öngörülebilir bir durum olduğunu” söyledi ve Dr. Dourlen'le görüş birliği ederek, “hava durumu raporlarının artık uygun olması nedeniyle”, Marx'ın Cenevre Gölü'ne gitmesini salık verdi, çünkü “bronş iltihabının son izlerinin orada kendiliğinden silinebileceği”ni umuyordu.⁵⁰

Bu kez, “bu tehlikeli yolculuğa tek başına çıkma” gücü bulunmayan Marx'a, kızı Laura eşlik etti; kendisini, Haçlı Seferlerinde önemli rol oynayan Haşhaşi şeyhi Raşidüddin Sinan el-İsmaili (1132/1135-1192) ile kıyaslayan Marx, kızına şaka yaparak, “da-

49 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 3 Ağustos 1882, MECW, 46: 296-8; MEW, 35: 76, 78.

50 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 21 Ağustos 1882, MECW, 46: 308; MEW, 35: 83. Engels kısa süre sonra Jenny'ye şöyle yazdı: “İnatla başına bela olan çok elverişsiz hava koşulları altında ve ikisi çok ağır geçen üç plörezi atağından sonra [Marx'ın] kaydetmiş olduğu ilerlemeden hoşnut olmak için her nedenimiz var. (...) Bronşitinden geriye kalan izler için birazcık daha Enghien ya da Cauterets ve sonra Alpler'in ya da Pireneler'in yüksek bir yerinde iklim kürü, onu yeniden çalışmaya tamamen hazır duruma getirecektir”, Friedrich Engels'ten Jenny Longuet'ye, 27 Ağustos 1882, MECW, 46: 315-6; MEW, 35: 354.

ğın şeyhine eşlik etmenin bir bakıma [onun] görevi” olduğunu söyledi.⁵¹

Marx, İsviçre yoluna çıkmadan önce, çeşitli Alman gazetelerinin Paris muhabirliğini yapan bir kişiden bir mektup aldı; “[Marx’ın] basit ve uysal hizmetkârı olarak, kendisiyle röportaj yapmak istediğini, çünkü Alman ‘sosyetesı’nin tüm çevrelerinden insanların, onun sağlığıyla ilgili resmî haberleri merak ettikleri”ni söylüyordu. Engels’i İngilizce olarak bilgilendiren Marx, “O yağı yazara elbette yanıt vermedim,” dedi.⁵²

“Herhangi bir nüksetme riskinden kaçınmak”⁵³ için yalnızca gündüz gittikleri yolculuğun ilk aşamasında Lozan’a kadar vardılar. Marx, *Kapital*’in Fransızca çevirmeni Joseph Roy’la Paris’teki görüşmesi sırasında kapıldığı soğuk algınlığıyla oraya ulaştı. Hava tahminleri iyi olmasına karşın, orada hava “yağışlı ve nispeten soğuk”tu. Engels’e şöyle yazdı Marx: “Garsona sorduğum ilk soru, ‘Burada ne zamandan beri yağmur yağıyor?’ oldu. Yanıt: ‘Yalnızca iki gündür yağışlı’ (yani, benim Paris’ten ayrıldığım günden beri). Ne komik!”⁵⁴

Son durak, Cenevre Gölü’nün kuzeydoğu kıyısındaki Vevey kasabasıydı. Marx, Engels’e, “hâlâ öksürüyor” olduğunu ama her şeyin yolunda gittiğini yazdı: “Cockaigne Diyarı’nda [düşsel bolluk diyarı] yaşıyoruz.”⁵⁵ Engels’in yarenliği burnunda tütüyordu ve Londra’dan gelip kendilerine katılması için onu ikna etmeye çalıştı. Ama Engels, Marx’ın tekrarlanan tedavi gereksinimlerini karşılamayı sürdürebilmek için bin türlü pratik meseleyle uğraşıp duruyordu: “Oraya gelip sizi görebilseydim çok mutlu olurum, ama geçici de olsa başıma bir şeyin gelmesi, tüm mali

51 Karl Marx’tan Laura Lafargue’a, 17 Haziran 1882, MECW, 46: 277; MEW, 35: 331.

52 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 24 Ağustos 1882, MECW, 46: 310; MEW, 35: 85-6.

53 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 21 Ağustos 1882, MECW, 46: 308; MEW, 35: 83.

54 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 24 Ağustos 1882, MECW, 46: 310; MEW, 35: 85.

55 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 4 Eylül 1882, MECW, 46: 317; MEW, 35: 91.

düzenlemelerimizi altüst eder. Burada vekalet verebileceğim ya da gerçekten oldukça karışık nakit işlemlerini güvenip emanet edebileceğim hiç kimse yok.”⁵⁶ Marx durumu anladı ve bir kez daha minnettarlığını dile getirdi: “Bana gösterdiğin özverili ilgi, inanılmaz bir şey ve ben sıklıkla gizli gizli mahcup oluyorum.”⁵⁷

Marx, Eylül sonunda, Jenny'nin Argenteuil'deki evine döndükten sonra yeniden Dr. Dourlen'i ziyaret ederek, “Manş'ı geçmek” için izin istedi.⁵⁸ Doktor, Marx'ın “muazzam ölçüde düzelmiş [ve] bu inatçı iltihaptan kurtulma yolunda epey mesafe almış” olduğunu gördü. Londra'da iki haftadan ya da “hava gerçekten güzelse üç hafta”dan daha uzun kalmaması talimatını verdi; Marx'ın ifadesiyle, “kış seferinin erkenden Wight Adası'nda başlaması” gerekecekti. Yine de Marx, İngiltere'de kendisini bekleyen dostuna şaka yaparak, “eğer Fransız hükümeti (...) burada bulunduğumu bilseydi (...) Dr. Dourlen'den izin bile almadan beni paketleyip gönderebilirdi,” dedi.⁵⁹

Eşinin ölümünden sonraki yılda geçirdiği bu korkunç döneme rağmen, Marx her ne zaman fırsat bulsa araştırmalarını sürdürmeye çalıştı. *Kapital* üzerindeki bitmemiş çalışmasına yeniden dönme olanağı bulamayınca, çeşitli bilimsel ve iktisadi konular hakkında güncel bilgiler edinmek için elinden gelen çabayı gösterdi. Édouard Hospitalier'nin (1853-1907) *La physique moderne. Les principales applications de l'électricité* (1882) kitabından derlediği parçalar ve Marcel Deprez'nin (1843-1918) çalışması dâhil, “elektrik alanında yapılan buluşların gelişmesi”ne duyduğu ilgi, öne çıkan çabaları arasındaydı.⁶⁰ Engels, bu incelemelerin nedenlerini değerlendirirken şunu anımsadı:

56 Friedrich Engels'ten Karl Marx'a, 12 Eylül 1882, MECW, 46: 319; MEW, 35: 93.

57 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 16 Eylül 1882, MECW, 46: 326; MEW, 35: 95.

58 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 28 Eylül 1882, MECW, 46: 337; MEW, 35: 98.

59 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 30 Eylül 1882, MECW, 46: 338-9; MEW, 35: 99-100.

60 Friedrich Engels, “Karl Marx'ın Cenaze Töreni”, MECW, 24: 468.

Marx'a göre bilim, tarihsel olarak dinamik, devrimci bir güçtü. Teorik bir bilim dalında yapılan ve pratiğe nasıl uygulanacağını öngörmenin belki henüz imkânsız olduğu yeni bir buluşu çok büyük bir sevinçle karşılamakla birlikte, o buluş sanayide ve genel olarak tarihsel gelişimde doğrudan devrimci değişiklikler getirdiği zaman çok başka türden bir sevinç duyardı.⁶¹

Marx çevre bilimiyle de uğraştı. Ortak arkadaşları Pyotr Lavrov (1823-1900) aracılığıyla 1872'de tanışmış olduğu Ukraynalı sosyalist Sergey Podolinski'nin (1850-1891) *Sosyalist Dergi*'de [*La Revue Socialiste*] çıkan "İnsan Emeği ve Güç Birliği" (1880) başlıklı makalesini daha Nisan 1880'de incelemişti. Podolinski, çalışmasının "ilk itici güç"ünü⁶² *Kapital* okumasından aldığını ve Marx'ın görüşünü öğrenmek için "özellikle sabırsızlandığı"nı belirterek, makalesinin elyazmasını Marx'a gönderdi. Podolinski'nin amacı, insan gereksinimlerini karşılamak için güneş enerjisinden yararlanmaya en uygun toplumsal örgütlenme biçiminin sosyalizm olduğunu göstermekti. Marx'a yazdığına göre, bu nedenle, "artık emek ile güncel fizik teorilerini uyumlu hâle getirmeye yönelik bir girişim"de bulunma gereğini hissetti.⁶³ Engels'in Aralık 1882'de Marx'a bu konuyla ilgili yazdığı uzun bir mektupta belirttiği gibi,⁶⁴ gerçekte Podolinski, "insan emeğinin, güneş enerjisini yeryüzünde tutup koruma ve aksi hâlde olabileceğinden daha uzun süre işe koşma özelli-

61 A.y.

62 Sergey Podolinski'den Karl Marx'a, 30 Mart 1880, IISH, Amsterdam, Marx Engels Papers, D 3701.

63 Sergey Podolinski'den Karl Marx'a, 18 Nisan 1880, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, D 3702. Podolinski'nin Marx'a yazdığı iki mektup, şu çalışmada İngilizce yayınlanmıştır: Juan Martínez-Alier, *Ecological Economics: Energy, Environment and Society*, (Oxford: Basil Blackwell, 1987), 62.

64 Engels'in ve Marx'ın yeniden bu yazarla ilgilenmeye başlamalarının nedenleri konusunda bkz. John Bellamy Foster ve Paul Burkett, *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, (Leiden: Brill, 2016), 122-3. Onların kanısına göre, Podolinski'nin gözünde "sosyalizm, verimli kas emeğini herkesin yararına kullanacak bir sistemin evrenselleştirilmesinden ibaret olup çıktı" (a.y., 117).

ğine sahip olduğu”nu keşfetmişti. Ne var ki, “buna dayanarak [yaptığı] tüm ekonomik çıkarımlar yanlış[tı]”.⁶⁵ Engels’e göre, Podolinski “yanlış yola saptı (...) çünkü doğa bilimi alanında sosyalizmin haklılığına ilişkin taze kanıtlar bulmaya çalıştı ve dolayısıyla, fiziksel olan ile iktisadi olanı birbirine karıştırdı.”⁶⁶

Engels ile Marx arasındaki yazışmalar, onların, çevre sorunları üzerindeki yeni araştırmalarla her zaman ne kadar yakından ilgilendiklerini gösteriyor. Marx, Engels’in ayrıntılı tezkerelerini yanıtlama gücünü 1882’nin sonuna doğru yitirmesine karşın, muhtemelen Podolinski’nin düşüncelerine daha derinlemesine girmek amacıyla, Johannes Ranke’nin (1836-1916) *Outlines of Human Physiology with Reference to Health Care and the Doctor’s Practical Needs* (1868) kitabını yeniden incelemeye başladı.⁶⁷ Marx, 1880’de Podolinski’nin makalesinden derlediği ve böyle meselelerin önemini hafife almadığını anlamamızı sağlayan parçalarda, daha ağırlıklı olarak termodinamik üzerine odaklanmıştı. Rudolf Clausius’un (1822-1888) *Essays on the Mechanical Theory of Heat* (1864) adlı kitabında tanıttığı entropi (dağınım) kavramının iki ilkesi hakkında, Marx şu notu düşmüştü: “Evrenin enerjisi sabittir. Evrenin entropisi, maksimuma doğru eğilim gösterir.”⁶⁸

65 Friedrich Engels’ten Karl Marx’a, 19 Aralık 1882, MECW, 46: 410; MEW, 35: 133.

66 A.y., 412; a.y., 135. Serge Latouche’un *Petit traité de la décroissance sereine* (Paris, Mille et Une Nuits, 2007) kitabında yanlış olarak öne sürdüğüne göre, Podolinski, “Marx’ta ekolojik eleştiriye duyarlılık oluşturmak için boşu boşuna çabaladı”, (a.y., 30). Martínez-Alier’e (*Ecological Economics*, 222) göre: “Podolinski’nin makalesine Engels’in verdiği tepki (...) kesinlikle Marksizm ile ekoloji arasındaki diyalogda kaçırılan çok önemli bir şanstı.” Ama Paul Burkett ve John Bellamy Foster, *Historical Materialism* 16 (2008): 115-61’de yayınlanan “Podolinski Efsanesi: Bir Ölüm İlanı. Sergey Podolinski’nin ‘İnsan Emeği ve Güç Birliği’ne Giriş” başlıklı yazıda bu yoruma karşı çıktılar. Podolinski’nin makalesinin İtalyanca çevirisini *İşçi [La Plebe]* dergisinde okumuş olan Engels, 22 Aralık 1882’de Marx’a gönderdiği bir mektupta bazı başka noktalar da ekledi.

67 Marx, zaten 1876’da bu kitabın tezini geniş olarak özetlemişti. Bkz. Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx Engels Papers*, B 130, B 131, B 132.

68 Karl Marx, RGASPI (Rusya Toplumsal-Siyasal Devlet Arşivi) Moskova, f. 1, op. 1, d. 2940.

Yaşamının bu son evresinde Marx'ın doğa bilimlerine, özellikle ekolojinin yanı sıra zoolojiye ve biyolojiye açılmasında, Oxford Exeter College öğretim üyesi ve Grant Zooloji Müzesi Müdürü Edwin Ray Lankester (1847-1929) ile olan dostluğunun kesinlikle payı vardı.⁶⁹ Lankester, *Kapital*'i “son derece haz alarak ve yararlanarak”⁷⁰ okudu ve Marx'la yoğun bir entelektüel alışverişe girdi; bununla da kalmayıp, insani bir düzeyde kendini ona çok yakın hissetti ve ailenin başına bela olmayı sürdüren korkunç sağlık sorunlarıyla ilgilenecek uygun doktorlar bulmasına yardımcı oldu.

3. “KESİN OLAN ŞU Kİ, BEN MARKSİST DEĞİLİM”

Londra'da günler su gibi akıp geçti. Marx, 9 Ekim'de kızı Laura'ya, öksürüğünün “hâlâ bezdirici” olduğunu ve “yeniden eyleme geçmeye tam uygun olmak istiyorsa, bundan bütünüyle kurtulması” gerektiğini yazdı.⁷¹ Sonbaharla birlikte nemli ve bulutlu hava da geldi. Artık yeniden Marx'a bakmaya başlayan Dr. Donkin, onun tekrar Wight Adası'na gitmesini salık verdi. Marx ilk olarak, bütün bir günü Engels'le geçirdi (Engels, Lafargue'a şöyle yazdı: “Marx, dün beni davet etti ve akşamleyin hepimiz onun evinde akşam yemeği yedik, sonra birlikte saat 01:00'a kadar oturup rom içtik.”⁷²) Marx, daha sonra, 30 Ekimde trene binip Ventnor'a gitti.

69 Marx'ın Lankester'la ilişkileri hakkında bkz. Lewis S. Feuer, “Edwin Ray Lankester ile Karl Marx'ın Dostluğu: Marx'ın Entelektüel Evriminde Son Dönem”, *Journal of the History of Ideas* 40, no. 4 (1979): 633-48.

70 Edwin Ray Lankester'den Karl Marx'a, 25 Aralık 1880. A.y., 647'de.

71 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 9 Ekim 1882, MECW, 46:340; MEW, 35:372.

72 Friedrich Engel'ten Paul Lafargue'a, 30 Ekim 1882, MECW, 46:352; MEW, 35:385. İki gün önce, Almanya'daki Bebel'e şöyle yazmıştı: “Marx (...) öbür gün Wight Adası'na gidiyor. (...) [O] çok güzel toparlanıyor ve plözisi tekrarlamazsa, gelecek sonbaharda, yıllardan beri olmadığı kadar güçlü olacak”, Friedrich Engel'ten August Bebel'e, 28 Ekim 1882, MECW, 46:349, 450; MEW, 35:381, 383. Ne var ki daha sonra, çok daha az iyimser ve daha doğru bir açıklama yaptı: “[Marx,] bomboş ve aylak yaşamaktan öylesine bezgindi ki, Güney Avrupa'ya yeniden sürgüne gitmek, belki de bedenine ne kadar yarar sağlarsa moraline o kadar zarar verir-

Ama çok geçmeden Marx'ın durumu, “nükseden plörezisi- nin eski yerine çok yakın olan”⁷³ romatizma nedeniyle yeniden kötüleşti; Marx, bu yüzden, “kinin, morfin ve kloroform” esas- lı bir ilaç yazan James Williamson adlı yerel bir hekime git- mek zorunda kaldı.⁷⁴ Dahası, “dışarıda aylak aylak dolaşırken beklenmedik rüzgâr ve sıcaklık değişimlerine aşırı bağımlı kalmaması için, ihtiyaç hâlinde kullanmak üzere, yeniden ya- nında bir solunum cihazı taşımak zorunda kaldı”. Dolayısıyla, geçirdiği “uzun entelektüel alacakaranlık dönemi”nden⁷⁵ son- ra, kendini *Kapital*'in Almanca üçüncü basımına vermeyi hâlâ olanaksız buluyordu. Kızı Eleanor'a 10 Kasım'da şöyle yazdı: “Bu koşullar altında, herhangi bir gerçek çalışmaya henüz gi- rişmedim, gerçi hazırlık olarak türlü şeylerle kendimi meşgul ediyorum.”⁷⁶

Engels, Londra'daki durum hakkında ona güncel bilgiler ver- di: “Evinizde her şey yolunda, ama bira her yerde berbat; yalnız- ca West End'deki Alman malları iyi sayılır.”⁷⁷ Ama Marx, kendi- si hakkında iyi haberlerle karşılık veremiyordu. Öksürük giderek kötüleşmiş, üstüne üstlük sinir bozucu bir ses boğukluğu peyda olmuştu. Marx, bu nedenle, “iltihap geçinceye kadar (...) odasın- da kalmaya mahkûmdu”.⁷⁸

14 Aralık'ta kızı Laura'ya, “soluk borusu iltihabı nedeni- le son iki haftadır evde kapalı kaldığı”nı yazdı ve “münzevi hayatı yaşadığı”nı ekledi. Dr. Williamson'dan başka kimseyi

di. Londra'da sisli mevsimin başlamasıyla, Marx, havanın sürekli yağışlı olduğu Wight Adası'na gönderildi ve yeniden soğuk aldı”, Friedrich Engel'ten Friedrich Sorge'ye, 15 Mart 1883, MECW, 46: 461; MEW, 35: 459.

73 Karl Marx'tan Eleanor Marx'a, 10 Kasım 1882, MECW, 46: 371; MEW, 35: 397.

74 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 11 Kasım 1882, MECW, 46: 375; MEW, 35: 110.

75 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 8 Kasım 1882, MECW, 46: 366, 365; MEW, 35: 106, 105.

76 Karl Marx'tan Eleanor Marx'a, 10 Kasım 1882, MECW, 46: 371; MEW, 35: 398.

77 Friedrich Engel'ten Karl Marx'a, 23 Kasım 1882, MECW, 46: 385; MEW, 35: 119.

78 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 4 Aralık 1882, MECW, 46: 392; MEW, 35: 123.

görmüyordu,⁷⁹ o ise “nemli ve rüzgârlı” havayı dikkate alarak, “bir sonraki güzel güne kadar” dışarıya çıkmasını yasaklamıştı.⁸⁰

Yine de Marx, güncel olaylar ve Fransız işçi hareketi önderlerinin tutumları hakkında elinden geldiğince yorum yapmaktan geri durmadı. Onlardan bazılarının “ultra devrimci üslubu”ndan “rahatsız” oluyor; “bunları her zaman ‘palavra’ sayıyor”; bu üslubu, “gerçekte karışıklık çıkaran değil, kurulu düzene payanda olan sözde anarşistlere bırakmalarını insanlarımıza salık vermenin iyi olacağı”nı düşünüyordu.⁸¹

Benzer şekilde, Marx, özerk bir sınıfsal duruşu sürdürmekte acizlik gösterenlerden eleştirisini esirgemedi; devlete ait kurumlara ve süslü sözlerle işçilerin mutlaka karşı çıkmaları gerektiği uyarısında bulundu. Kooperatif Kongre başkanı ve milletvekili olan Joseph Cowen (1829-1900) (Marx’ın “İngiliz parlamenterlerin en iyisi” saydığı kişi), Mısır’ın İngilizlerce istilasını⁸² haklı görünce, Marx bu tutumu kesinlikle onaylamadığını Eleanor’a ilettili.

En başta İngiliz hükümetine verdi veriştirdi: “Oh, ne âlâ! Gerçekte, Hristiyan ikiye bölünmüşlüğü, Mısır’ın ‘fethi’nden –barış ortasında fetihten– daha apaçık bir örneği olamazdı!” Ama Cowen, 8 Ocak 1883’te Newcastle’da yaptığı bir konuşmada, İngilizlerin “kahramanca başarı”sına ve “göz kamaştırıcı askeri gövde gösterimiz”e duyduğu hayranlığı ifade etti; “Atlantik ile Hint Okyanusu arasındaki bütün o müstahkem saldırı konumlarının ve dahası, Delta’dan Ümit Burnu’na uzanan bir ‘Afrika-

79 Karl Marx’tan Laura Lafargue’a, 14 Aralık 1882, MECW, 46: 398,9; MEW, 35: 407,8.

80 Karl Marx’tan Friedrich Engels’e, 18 Aralık 1882, MECW, 46: 409; MEW, 35: 132.

81 Karl Marx’tan Laura Lafargue’a, 14 Aralık 1882, MECW, 46: 398; MEW, 35: 407.

82 Marx, Ahmed Arabi Paşa (1841-1911) komutasındaki Mısır kuvvetleri ile Birleşik Krallık askerlerinin karşı karşıya geldiği 1882 savaşına atıf yapıyor. Bu olay, 1879’da başlamış olan Arabi Paşa Ayaklanmasını bitirerek, İngilizlerin Mısır üzerinde hegemonya kurmalarını sağlayan Tell-ül-Kebir muharebesiyle (13 Eylül 1882) sonuçlandı.

İngiliz İmparatorluğu'nun verdiği büyüleyici küçük umuda pişkinlikle sırtıtmaktan" da kendini alamadı. Bu, "ülke çıkarı"nın gerektirdiği "sorumluluk"la tanımlanan "İngiliz tarzı"ydı. Marx'ın çıkardığı sonuca göre, dış siyasette Cowen, "kendilerine düşen tarihî misyonu boşu boşuna protesto ederken, o misyonun hizmetinde giderek daha çok 'sorumluluk' yüklendikçe sızlanıp duran zavallı İngiliz burjuvalar"ın tipik bir örneği idi.⁸³

Marx, Mısır'da olup bitenlerin iktisadi yanıyla da yakından ilgilendi; Michael George Mulhall'un (1836-1900) Londra'da yayınlanan *Contemporary Review* dergisinin Ekim sayısındaki "Mısır Maliyesi" (1882) başlıklı makalesinden derlediği sekiz sayfadan bunu anlayabiliriz. Marx'ın kendi notları iki yön üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı'nın Mısır genel valisi (hidiv) İsmail Paşa'nın (1830-1895) ülkeyi korkunç bir borç batağına sokmasından sonra, İngiliz-Alman kreditörlerin giriştikleri mali şantajı ayrıntılarıyla değerlendirdi. Ayrıca, halktan büyük bir bedel sızdırmak üzere İsmail Paşa'nın getirdiği baskıcı vergilendirme sistemini yorumladı; bunu yaparken, birçok Mısır köylüsünün zorla yerinden yurdundan edilmesine özel bir dikkat gösterdi ve onlarla dayanışmasını dile getirdi.⁸⁴

Marx, Rusya'da süregiden toplumsal ve siyasal değişikliklerle ilişkin belli başlı metinler üzerindeki incelemelerine de geri döndü. Derlediği parçaların yer aldığı en son defterlerinin birinden anladığımız üzere,⁸⁵ Marx, o ülkenin ekonomisini dönüştürme uğratmakta olan dinamiklerle 1882 Güzünde yeniden meşgul olmaya başladı. Bu defter, muhtemelen daha 1881'de

83 Karl Marx'tan Eleanor Marx'a, 9 Ocak 1883, MECW, 46: 422-3; MEW, 35: 422.

84 Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 168, 11-18. Bkz. David Smith, "Zorunlu Göç Yoluyla Birikim"; yazarın bu notlar hakkında yaptığı yorumlar, bunların günümüzle ilintisini ortaya koyuyor: "Bu olayların bugün şaşırtıcı gibi görünen tek özelliği, 19. yüzyılda meydana gelmiş olmalarıdır. Marx'ın Mısır olgusunda tanıklık ettiği ve bildirdiği şeyler, bugünkü küreselleşme çağının erken döneme ait bir şablonuydu" (a.y., ??).

85 Bkz. IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 167.

kısmen derlenmiş olan ve Marx'ın kişisel kitaplığındaki Rusça yayınları kapsayan “Raflarımdaki Rusça” başlıklı bir liste içerir. Bundan anlaşıldığı üzere, Marx, yeterli zamanı ve gücü olsaydı, bu konulara daha derinlemesine girmek niyetindeydi. Marx, özellikle 1861'deki toprak reformundan ve serfliğin kaldırılmasından sonra yeni toplumsal-ekonomik ilişkiler hakkında yayınlanan yakın tarihli Rusça çalışmaları inceledi. Bunlar arasında şu eserler vardı: Vasiliy Semevskij'den (1848-1916) *İmparatoriçe II. Katerina Döneminde Köylülük* (1881); Andrey Isaev'den (1851-1924) *Rusya'da Arteller* (1881); Gerard Mineiko'dan (1832-1888) *Arhangelsk Eyaletinde Kırsal Ortak Topraklar* (1882); iktisatçı ve toplum bilimci Vasili Vorontsov'un (1847-1918) *Otechestvennye Zapiski*'de 1879'dan beri yazmış olduğu makalelerden ilgi çekici bir seçki olan *Rusya'da Kapitalizmin Yazgısı* (1882). Vorontsov, Marx'ın çalışmalarının önemini keşfeden ilk Rus bilginlerden biriydi ve kısmen *Kapital*'i okuması sayesinde, Mihaylovski'nin iş bölümüne ilişkin eleştirisine mesafeli durdu.⁸⁶ Vorontsov, sosyalistlerin ekonomik geriliğe nasıl yaklaşımları gerektiğine ilişkin çok tartışılan sorunla da uğraştı ve kitabında, Rus sanayisinin “Batı'da yaratılmış olan tüm biçimler”i kullanması gerektiğini, böylelikle de tüm ardışık aşamaları kaplumbağa hızıyla geçmek sizin çok hızlı gelişebileceği”ni savundu. Vorontsov, “geriliğin ayrıcalıkları” denilen tezi yeğleyerek, “tarih arenasına geç çıkan” ulusların, “diğer ülkelerce biriktirilmiş tarihsel deneyimler”den yararlandıklarını ve diğerlerinin halihazırda başardıklarına içgüdüsel olarak ulaşmak için zorlu çabalara girişmek zorunda olmadıklarını savundu. Onlar, “karanlıkta el yordamıyla yol alma”ya uğraşmayıp, “nelerden kaçınılması gerektiğini bilerek” bunu “bilinçli şekilde” yapabilirlerdi.⁸⁷

86 Karş. Walicki, *Controversy Over Capitalism*, 120.

87 Vasili Vorontsov, *Sud'by kapitalizma v Rossii* (Rusya'da Kapitalizmin Yazgısı), (St. Petersburg: yayıncı bilinmiyor, 1882), 13-4; alıntıl原因, Walicki, *Controversy Over Capitalism*, 1115-6. Belirtilmesi gerekir ki, bu alıntılar, Marx'ın kenar notları düştüğü ya da altlarını çizdiği sayfalarda değildi. Bkz. Karl Marx ve Friedrich

Marx, 1880'lerin başında yayınlanan bu kitaplara ek olarak, daha eski çalışmaları da inceledi, örneğin: Aleksandr Skrebitzkij'den (1827-1915) *II. Aleksandr Döneminde Köylü Sorunu* (1862) ve Skaldin takma adıyla yazan Fyodor Elenev'den (1827-1902) *Çevre Bölgelerde ve Başkentte* (1870). Marx, 1862'de yazılmış olmasına rağmen, Rus sansüründen dolayı ancak Pyotr Lavrov'un girişimi sayesinde 1874'te Londra'da yayınlanan Nikolay Çernişevki'nin *Unaddressed Letters* (Gönderilmemiş Mektuplar) adlı yapıtını da yeniden okumaya başladı.⁸⁸

Tüm bu okuma etkinliklerinin yanı sıra, Marx'ın Rusya'ya ilişkin en önemli çalışması, 1881 sonu ile Ekim 1882 arasında kaleme aldığı "Rusya'da 1861 Reformu ve Ona Bağlı Gelişme" başlıklı elyazmasıydı.⁸⁹ Serfliğin kaldırılmasının yansımalarına ilişkin bu sayfalarda Marx, Nikolay Danielson'un "Reform Sonrası Sosyal Ekonomimiz Üzerine Taslaklar"ının içerdiği bilgilerden büyük ölçüde yararlandı, ama başka yazılara ve pek çok resmî (istatistikler, ekonomik veriler gibi) yayına da başvurdu. Kendi metnini, en çok ilgilendiği sorunlara denk düşen dört kısma bölmüştü: I. Reform Hazırlıkları; II. Tasarı hazırlayan komisyonlarının üç çalışma dönemi; III. Zemstvo; IV. Rusya. Rusya'da süregiden değişiklikler, araştırmaya ayırabilecek yeterli güce kavuşuncaya kadar onu büyülemeyi sürdürdü.

Bu dönemde, St. Petersburg'da yayınlanan bazı makaleler, "[Marx'ın] teorilerinin o ülkede ne çok yayılmış olduğunu gösterdi ve Marx, kızı Laura'ya, kendisini "hiçbir yerdeki başarısının bu kadar sevindirmedeği"ni, çünkü "İngiltere'nin yanı sıra,

Engels, *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, MEGA, IV/32: 667. Vorontsov'un bu açıdan eksik kalan yanlarının bir eleştirisi için bkz. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (Londra: Routledge, 1951), 276-83.

88 Marx'ın Rusya'ya ilişkin bu kitaplardan yararlanması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, MEGA, IV/32: 597, 343, 463, 667, 603-4, 245-6, 186.

89 Karl Marx, *Notizen zur Reform von 1861 und der damit verbundenen Entwicklung in Rußland*, MEW 19, 407-24.

eski toplumun kalesi olan bir güce [zarar veriyor olmanın] doyumunu [ona] yaşattığı”nı söyledi.⁹⁰

Öte yandan, hiç kimse Marx'ın eleştirisinden kaçamadı. Eylül 1882'de *Fransız İşçi Partisi*'nin doğuşundan sonra, iki büyük kızının kocalarına duyduğu öfkeyi Engels'e aktardı: “Son Prudoncu olarak Longuet ve son Bakuninci olarak Lafargue! Yüzlerini şeytan görsün!”⁹¹ Yine benzer şekilde, onun izinden gittiğini iddia edenlere birçok kez verip veristirdi ve nükteli bir dille şöyle dedi: “Kesin olan şu ki, ben Marksist değilim” [*Ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas Marxiste*].⁹²

4. SAHNEDEN ÇEKİLME

Marx, Avrupa işçi hareketindeki gelişmeleri yakından izleyemediği gibi, teorik çalışmalarında da daha çok ilerleme kaydedemedi. “Turp gibi sağlıklı” olmak için her çabayı göstermesine ve Eleanor'un yıl sonundaki ziyaretinde bazı kitaplar –“kronolo-

90 Karl Marx'tan Laura Lafargue'a, 14 Aralık 1882, MECW, 46: 399; MEW, 35: 408.

91 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 11 Kasım 1882, MECW, 46: 375; MEW, 35: 110.

92 Lafargue'a söylenen bu söz, Engels'in 2-3 Kasım 1882'de Eduard Bernstein'a gönderdiği mektupta aktarılır, MECW, 46: 356; MEW, 35: 388. “Bugün Fransa'da ‘Marksizm’ olarak bilinen şey,” diye yakındı Engels, “(...) tamamen kendine has bir üründür”. Gerçekte Engels, aynı düşünceyi, yedi yıl sonra, 7 Eylül 1890'da *Sosyal Demokrat*'ın yayıncılarına gönderdiği bir yazıda tekrarladı, bkz. Friedrich Engels, “‘Sächsischen Arbeit-Zeitung’ Yayıncılarına Cevap Taslağı”, MECW, 27: 67-8; “Engels an die Redaktion der ‘Sächsischen Arbeiter-Zeitung’”, MEW, 22: 69. Ayrıca, biri 5 Ağustos 1890'da Conrad Schmidt'e, diğeri ise 27 Ağustos 1890'da Paul Lafargue'a gönderilen iki kişisel mektupta da bunu yineledi, MECW, 49: 7, 22; MEW, 37: 436, 450. Karl Kautsky, bu söze yanlış atıf yaparak, Marx'ın, bunu, kendisine gönderdiği bir mektupta kullandığını iddia etti, bkz. Benedikt Kautsky, haz., *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky* (Vienna: Danubia 1955), 90. Benzer şekilde, *Kapital*'i Rusçaya çeviren German Lopatin, 20 Eylül 1883'te Mariya Oşanina'ya gönderdiği bir mektupta şöyle yazdı: “Marx'ın kendisinin hiçbir zaman Marksist olmadığını söylediğini hatırlıyor musunuz? Engels'in aktardığına göre, Brousse, Malone ve şürekasının diğerlerine karşı mücadelesi sırasında, Marx bir keresinde gülerek şöyle demiş: ‘Tüm söyleyebileceğim, benim bir Marksist olmadığımdır!’”, *German Lopatin, Gespräche mit Marx und Engels* içinde, 583. Ayrıca bkz. Maximilien Rubel, *Marx critique du marxisme* (Paris: Payot, 1974), 20-2.

jik tablo karşılığında (...), Ranke'nin *Physiology*'sini [ve Edward] Freeman'ın (1823-1892) kokuşmuş küçük kitabını (*History of Europe*) (1876)⁹³ getirmesini istemesine karşın, sağlığının sallantıda oluşu ve kızı Jenny'nin son bebeğinin doğumundan sonraki bedensel durumuyla ilgili duyduğu endişeler, durumunun gitgide umarsızlaşmasına katkıda bulundu.

Marx, 6 Ocak'ta Dr. James Williamson'a bildirdiğine göre, kalktığına "ansızın aralıklı kasılma şeklinde öksürmeye, nefes darlığı çekmeye, havasızlıktan boğulurcasına çırpınmaya başladı" Bu ani değişikliğin anlamı konusunda hiç kuşku yoktu. Önceki öğle sonrası, ilk çocuğuyla ilgili ürkütücü haberler veren bir mektup almıştı: "[Kızımın] hastalığının ciddi olduğunu elbette biliyordum, ama şimdi kritik bir evreden geçtiğini işitmeye hazır değildim."⁹⁴

Marx, "boğulmakta olduğu" hissine kapıldığını ve "bugünlerde, ne türden olursa olsun, her sinirsel uyarımın derhâl gırtlığına yapıştığı"nı da Engels'e itiraf etti.⁹⁵ Eleanor'a şöyle yazdı:

Bunun sinirsel tedirginlikten kaynaklandığına inanıyorum – Jennychen için duyduğum endişe! (...) Hemen Argenteuil'e koştururdum, ama hasta bir ziyaretçinin gereksiz yükünü çocuğa yükleme olasılığı var! Çünkü böyle bir yolculuğun, şimdiye kadar şans eseri kaçındığım türden bir nüksetmeyle beni cezalandırmayacağını hiç kimse garanti edemez. Gelgelelim, gidip onu görememek çok zor.⁹⁶

Marx o sırada, bir kez daha "uzun eve kapanma"⁹⁷ döneminde geçiyordu; yeterince bezdirici olan "neredeyse süre-

93 Karl Marx'tan Eleanor Marx'a, 23 Aralık 1882, MECW, 46: 417-8; MEW, 35: 418. Marx, 1881 Güzünde hazırlamaya başlamış olduğu dünya tarihinin kronolojik tablosuna atıf yapıyordu.

94 Karl Marx'tan James Williamson'a, 6 Ocak 1883, MECW, 46: 419. İngilizce yazılan bu mektup, MEW ciltlerine alınmamış ve henüz MEGA2'de yayınlanmamıştır.

95 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 10 Ocak 1883, MECW, 46: 425; MEW, 35: 140.

96 Karl Marx'tan Eleanor Marx'a, 8 Ocak 1883, MECW, 46: 420-1; MEW, 35: 420.

97 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 10 Ocak 1883, MECW, 46: 425; MEW, 35: 141.

li öksürük”, “gündelik kusma nöbetleri” ile birleşerek, durumu onun için hemen hemen dayanılmaz kılıyordu.⁹⁸ Ama sağlığını yeniden kazanması asla söz konusu değilmiş gibi görünmüyordu. Eleanor’a, durumunun “çalışmayı olanaksız kıldığı”ndan yakındı, ama aynı zamanda da “doktor, beni bu işkenceden (yeni reçete ettiği bir iki ilacın yardımıyla) kurtarabileceğine inanıyor –buna hâlâ inanması da bir şeydir! Yaşayacak olanlar görecektir”.

Ne var ki sevgili Jenny’sinin 11 Ocak’ta karaciğer kanserinden ölmesi, böyle umutları söndürdü. Eşinin ölümünün üstüne gelen bu son darbe, zaten ağır hasta olan ve zorluklarla boğuşan Marx’ı fena vurdu. Eleanor’un sonradan anlattıkları, Marx’ın o zamanki durumuna benzersiz şekilde tanıklık etmektedir:

Mağripli’den bir mektup almıştık (...), Jenny’nin sağlığının nihayet düzelmekte olduğunu ve bizim –Helene [Demuth] ile benim– endişe etmemize gerek olmadığını yazıyordu. Bu mektubun üzerinden ancak bir saat geçmişti ki, Jenny’nin öldüğünü bildiren telgrafı aldık. Hemen Ventnor’a doğru yola çıktım. Keder yüklü çok saatler geçirmiştim, ama hiçbiri böyle değildi. Babama kendi ölüm hükmünü götürüyormuş gibi hissediyordum. O buruk yolculuğu yaptığım uzun saatlerde, bu haberi ona nasıl vermem gerektiği konusunda kafa patlatmayı sürdürdüm. Ama bir şey söylememe gerek yoktu: Yüzümdeki ifade beni ele verdi. Mağripli hemen şöyle dedi: “Küçük Jenny’imiz öldü!” –ve bebeklerin bakımına yardım etmek için derhâl Paris’e gitmek istedi. Onunla kalmak istedim ama itiraza fırsat vermedi, Ventnor’a varalı henüz yarım saat olmuştu ki, derin bir keder ve mutsuzluk içinde Londra’ya dönüş yoluna düştüm, sonra da hemen Paris’e doğru yola çıktım. Bebeklerin iyiliği için, Mağripli’nin arzusunu yerine getirdim.⁹⁹

Marx, 13 Ocak’ta alalecele Londra’ya dönmek için yola çıktı. Wight Adası’nı terk etmeden önce, Dr. Williamson’a açıklama

98 Karl Marx’tan Eleanor Marx’a, 9 Ocak 1883, MECW, 46: 423; MEW, 35:421.

99 Eleanor Marx, *Reminiscences of Marx and Engels*, haz. Institute of Marxism-Leninism (Moskova: Progress Publishing House, 1957), 128.

yaparak, “en büyük kızının kahredici ölüm haberi”ni gerekçe gösterdi ve ekledi: “Amansız baş ağrısında bir parça teselli buluyorum. Bedensel acı, zihinsel acının tek ‘bastırıcı’sı”.¹⁰⁰ Bunlar, Marx’ın kâğıda döktüğü son sözler oldu.

Bununla birlikte, Marx’ın yaşamının son haftalarına ilişkin birçok ayrıntıyı, Engels’in yazışmaları sayesinde tahmin edebiliyoruz. Eduard Bernstein’a gönderilen bir mektuptan öğrendiğimize göre Marx, Ventnor’dan döndükten sonra, “bronşit nedeniyle eve kapandı –neyse ki şimdiye kadar hafif geçen bir ataktı”.¹⁰¹ Engels’in 8 Şubat’ta Bernstein’a yazdığına göre ise “son üç haftadan beri” Marx’ın “sesi öylesine kısıldı ki, neredeyse hiç konuşamadı”.¹⁰² Bernstein o zamanlar Alman Sosyal Demokrasinin önderiydi ve hem *Der Sozialdemokrat* dergisinin yayın yönetmeni olmasından hem de Engels ile Wilhelm Liebknecht arasında daha önce yaşanan sürtüşmelerden dolayı, Engels, Bernstein’la düzenli irtibat içindeydi.

Engels 16 Şubat’ta Laura’ya şöyle yazdı: “Son zamanlarda o [Marx], entelektüel hevesini kıran çok kötü uykusuz geceler geçirdi, öyle ki, roman okumak yerine yayınevi kataloglarını okumaya başladı.” Ertesi gün ise Marx’ın “kataloglardan vazgeçmesi ve 1848 öncesinin en popüler Fransız yazarlarından biri olan Frédéric Soulié’ye (1800-1847) geri dönmesi, her şeye karşın iyi bir işaret,”¹⁰³ diye ekledi. Ama Engels yine de kaygılıydı: “En kötüsü ise onun vakası öylesine karmaşık ki, en ivedi şeylere, sorunum organlarına, özenle bakılması ve ara sıra uyku ilacı ve-

100 Karl Marx’tan James Williamson’a, 13 Ocak 1883, MECW, 46: 429; MEW, 46: 429. İngilizce yazılan bu mektup, MEW ciltlerine alınmamış ve henüz MEGA2’de yayınlanmamıştır.

101 Friedrich Engels’ten Eduard Bernstein’a, 18 Ocak 1883, MECW, 46: 430; MEW, 35: 424.

102 Friedrich Engels’ten Eduard Bernstein’a, 8 Şubat 1883, MECW, 46: 434; MEW, 35: 428.

103 Friedrich Engels’ten Laura Lafargue’a, 16-17 Şubat 1883, MECW, 46: 440-1; MEW, 35: 436.

rilmesi gerekirken, başka şeyler, örneğin mide, ihmal edilmek zorunda kalınıyor.”¹⁰⁴

Engels ayın sonunda, Eduard Bernstein'a bir güncelleme daha gönderdi: “Marx hâlâ çalışmıyor, hep odasında kalıyor ve Fransızca romanlar okuyor. Onun vakası çok karışık bir vaka gibi görünüyor.”¹⁰⁵ Ertesi hafta ise August Bebel'e yazarken, Marx'ın sağlığının “göstermesi gereken ilerlemeyi gerçekten hâlâ göstermediği”ni belirtti.¹⁰⁶ En sonunda, 10 Mart'ta, Dr. Donkin'in yaptığı genel kontrolden sonra Laura'ya şöyle yazdı: “[Doktor] dün akşam Mağripli'yi muayene etti ve sağlığı konusunda, iki hafta öncesine göre çok daha olumlu şeyler söylemesi beni sevindirdi. Mağripli'nin kesinlikle o zamana göre hiç olmazsa daha kötü değil, daha iyi olduğunu söyledi.” Ne var ki Marx, “yutma güçlüğünden dolayı hâlâ zayıflıyor”du ve “onu yemeye, içmeye zorlamamız gerekli”ydi.¹⁰⁷

Marx'ın bedeni hızla çöktüğü ve akciğerinde apse geliştiği için, kısa sürede her şey daha kötüye gitti. Engels, kadim dostu için sonun gerçekten yaklaştığı endişesine kapıldı: “Son altı hafta boyunca her sabah köşeyi döndüğüm zaman perdeleri kapalı bulmaktan ölürcesine korku duydum.” Engels'in korktuğu, çok geçmeden, 14 Mart 1883 öğle sonrası saat 02:45'te meydana geldi.¹⁰⁸

104 A.y., MECW, 46: 441; a.y.

105 Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 27 Şubat-1 Mart 1883, MECW, 46: 450; MEW, 35: 445.

106 Friedrich Engels'ten August Bebel'e, 7 Mart 1883, MECW, 46: 455; MEW, 35: 451.

107 Friedrich Engels'ten Laura Lafargue'a, 10 Mart 1883, MECW, 46: 456; MEW, 35: 452.

108 Helmut Dressler'in *Ärzte um Karl Marx* (Berlin: Verlag Volk und Gesundheit, 1970) kitabında belirttiğine göre, Engels, Marx'ın ölüm nedenini, “bir akciğer ülserinin yol açtığı iç kanama” olarak açıkladı. Dressler, “Ona bakan doktorların da bu görüşte olup olmadıklarını bilmiyoruz,” diye devam etti. “Birçok anlam taşımamasından dolayı, ‘akciğer ülseri’ kavramı günümüzde artık kullanılmıyor. Ama Marx'ın ölümüne, akciğer tüberkülozunun yayılmasının neden olduğunu farz edelim. (...) 1882'de, (...) vakaların %95'inde tüberküloz niteliği taşıyan yaş plörezinin ardından Marx'ın sol yanında efüzyon [sıvı birikmesi] meydana gelmişti.

1872'de Birleşik Devletler'e taşındıktan sonra Uluslararası İşçi Birliği'nin sekreterliğini yürütmüş olan yoldaş Friedrich Sorge'ye Engels'in yazdıkları, olayın en duygulandırıcı sözcüklerle en eksiksiz anlatımıdır:

Dün, öğleden sonra iki buçukta, onun ziyaretçi kabulü için en sevdiği saatte evine vardığımda herkesi gözyaşları içinde buldum; sonuna yaklaşıyor gibi görünüyordu. (...) Hafif bir kanama olmuş, ama ardından ani bir çöküş meydana gelmişti. Ona, bir annenin çocuğuna bakacağından daha iyi bakan bizim emektar Lenchen, üst kata çıktı, sonra aşağıya indi: Yarı uykulu, dedi ve kendisiyle birlikte yukarıya gelmemi istedi. İçeriye girdiğimizde, orada uzanmış öylece uyuyordu, bir daha da asla uyanmadı. Nabızı ve solunumu durmuştu. İki dakikalık bir zaman diliminde, acısız ve huzur içinde göçüp gitmişti.¹⁰⁹

Engels, en değerli dostunu yitirmenin verdiği tüm acıya rağmen, Marx'ın geri dönmek üzere gidişinin doğuracağı sonuçları hemen gördü.

Ne denli korkunç olursa olsun, doğal kaçınılmazlıkla meydana gelen tüm olaylar, kendi avuntusunu da içinde taşır. Burada da öyle oldu. Tıp sanatı, doktorlarının becerisinin utkulu bir kanıtı olarak, belki birkaç yıl daha onun bitki gibi yaşamasını, bir anda değil, ağır ağır ölen çaresiz bir yaratık gibi yaşamasını sağlayabilirdi. Ama böyle bir şey, bizim Marx'ımızın asla yeğlemeyeceği bir şeydir. Bunca tamamlanmamış eser önünde dururken, onları tamamlama arzusuyla yanıp tutuşarak ama bunu yapma gücünü bulamadan yaşamak –onu alıp götürən yumuşak ölümden bin kat acı verici olurdu. Marx'ın, Epikuros'a atfen sık yinelediği

Özellikle kalp yetmezliği ya da böbrek tıkanması ile ilişkili hidrotorakstan ya da sıvı madde birikiminden söz etmek için yeterli kanıt yok. Öte yandan, 'korkunç' balgamla birlikte öksürük, göğsün sol yanında ağrı, uykusuzluğun ve iştahsızlığın eşlik ettiği genel olarak kötü durum, kökende tüberkülozun yattığına işaret ediyor" (agy 145-6).

109 Friedrich Engels'ten Friedrich Sorge'ye, 15 Mart 1883, MECW, 46: 461-2; MEW, 35: 460.

gibi, “Ölüm, ölen için değil, geride kalan için bir talihsizliktir”. Bu güçlü deha adamının, tümünden harap olmuş hâlde, tıbbın büyük zaferi uğruna ve yeteneklerinin doruk noktasındayken tozunu attırdığı darkafalıların eğlence aracı olarak, ot gibi yaşamayı sürdürdüğünü görmek mi, hayır! Böylesi bin kez daha iyidir, bir sonraki gün onu, eşinin yattığı mezarda toprağa verecek olmamız bin kez daha iyidir.¹¹⁰ Doktorların bile benim kadar iyi bilmedikleri tüm olan bitenlerden sonra, kanımca, yapılabilecek hiçbir şey yoktu.¹¹¹ Öyle olsun. İnsanlık bu zekâyı –gerçekten bugün övünç duyabileceği en önemli zekâyı– yitirmekle eksildi. Proletaryanın hareketi kendi akışını sürdürecektir, ama odak noktasını, yani Fransızların, Rusların, Amerikalıların ve Almanların kriz anlarında, yalnızca dâhi ve kusursuz uzmanlığın verebileceği açık seçik, tartışmasız tavsiyeye gereksinim duydukları her durumda otomatikman yüzlerini döndükleri noktayı yitirmiştir. Sahtekârlar demesek bile, yerel kodamanlar ve küçük aydınlar serbestçe at koşturacaklardır. Nihai zafer yine de kesin-dir, ama –zaten çok kaçınılmaz olan– yoldan sapmalar, geçici ve mevzii şaşkınlıklar, şimdi hiç olmadığı kadar çoğalacaktır. Evet, bunların geçip gitmesine yardımcı olmalıyız¹¹² –başka ne için buradayız? Ne olursa olsun, yılğınlığa düşmeyeceğiz –ne münasebet.¹¹³

Marx'ın ölümünden sonra, başka birçokları onun bayrağını yükseltirken, tam da öyle oldu. Latin Amerika'dan Uzak Doğu'ya, yoksul çevre bölgelerin sendika bürolarında ya da

110 Burada, Epikuros'un Menoikeus'a seslendiği *Mutluluk Mektubu* ya da *Menoikeus'a Mektup* olarak bilinen yapıta gönderme yapılıyor.

111 Karş. Friedrich Engels'ten Wilhelm Liebknecht'e, 14 Mart 1883, MECW, 46: 458; MEW, 35: 457: “Bence, önce eşinin ve sonra, en kritik dönemde Jenny'nin ölümü, nihai krizin gelişini hızlandırdı.”

112 Engels, Bernstein'a yazdığı benzer bir mektupta şöyle diyordu: “Hareket kendi yolunda yürüyecek, ama onu şimdiye kadar nice yıpratıcı sapmalardan kurtarmış olan sakin, tam zamanında ve iyi düşünülmüş müdahaleleri özleyecek”, Friedrich Engels'ten Eduard Bernstein'a, 14 Mart 1883, MECW, 46: 459; MEW, 35: 456.

113 Friedrich Engels'ten Friedrich Sorge'ye, 15 Mart 1883, MECW, 46: 462-3; MEW, 35: 460-1.

saygın üniversitelerin büyük salonlarında, on milyonlarca işçi ve öğrenci onun yazılarını okuyacak, ezilenlerin durumu hakkında bunlardan anlayış kazanacak, yeni mücadelelere girişmek ve grevler, toplumsal hareketler, siyasal partiler örgütlemek için ilham alacaktı. Ekmek ve gül için, adaletsizliğe karşı ve özgürlük için dövüşecek, bunu yaparken de Marx'ın teorilerini tam olarak somut eyleme dökenecekti.

Bu uzun süreç (Marx'ın derinlemesine incelendiği, puta dönüştürüldüğü, resmi el kitaplarında dondurulduğu, yanlış anlaşıldığı, sansürlendiği, ölü ilan edildiği ve zaman zaman yeni baştan keşfedildiği süreç) akıp giderken, yaşasaydı kararlılıkla mücadele edecek olduğu öğretilerle ve uygulamalarla onun fikirlerini tepetaklak edenler oldu. Ama kimileri de kendisinin benimsediği ve çok takdir edecek olduğu aynı eleştirel anlayışla, onun fikirlerini zenginleştirdiler, güncelleştirdiler, içerdikleri sorunların ve çelişkilerin bazılarını açığa çıkardılar.

Marx'ın yazılarını bugün tekrar gözden geçirenler ya da ilk kez okuyanlar, onun toplumsal-ekonomik tahlillerinin dünyayı açıklama gücü karşısında büyülenmeden edemezler. Onun çalışmalarının tümünden aralıksız yayılan mesajdan da kesinlikle etkilenirler: Burjuva üretim tarzına son verme ve dünya işçilerinin sermayenin boyunduruğundan kurtulmasını başarma mücadelesini örgütlemek.

ÖZET KRONOLOJİ, 1881-1883

1881

Ocak-Haziran sonu

Marx, Londra'da geçirdiği bu aylarda, H. Morgan'ın, J. Money'nin, J. Phear'in ve H. Maine'in yapıtlarından özetler çıkarmak için 1880 sonunda başlamış olduğu bazı çalışmaları bitirdi. Bu malzemeyi içeren "Etnoloji Defterleri" yaklaşık 200 sayfa. Aynı zamanda, "Matematik Defterleri"nde diferansiyel hesaplara uğraştı. Şubat'ın ikinci yarısından 8 Mart'a kadar, Rusya'da köy komünü üzerine ön taslakları ve Vera Zasulic'e mektubu yazdı.

Haziran'ın son haftasından
yaklaşık 19 Temmuz'a

Eşi Jenny von Westphalen'le birlikte Eastbourne'de kaldı.

20-25 Temmuz, yaklaşık

Londra'ya döndü ve Fransa'ya gitme hazırlıklarına girişti.

26 Temmuz'dan
16 Ağustos'a

Paris'in Argenteuil banliyösünde yaşayan en büyük kızı Jenny Longuet'yi, eşiyle ve Helene Demuth'la birlikte ziyaret etti.

17 Ağustos'tan
28 Aralık'a

Londra'ya döndü. Derin tarih incelemelerine ve F. Schlosser ile C. Botta'nın yapıtlarından kapsamlı özetler çıkarmaya girişti. Bunun sonucu olarak, MÖ 91'den 1648'deki Vestfalya Antlaşması'na kadar belli başlı tarihsel olayları 550'yi aşkın sayfada açıklamalı olarak sentezlediği devasa Kronolojik Seçmeler ortaya çıktı. Bir yandan sürekli hasta eşiyle ilgilenirken, boş zamanlarını Rusya'ya ilişkin güncel kitaplar okuyarak geçirdi ve matematik üzerine çalışmalarına yeniden başladı. Ekim ayının ortasından sonra, plörezi (zatülcenp) ve bronşit atakları nedeniyle kabaca iki ay hareketsiz kaldı.

2 Aralık

Eşi öldü.

29-31 Aralık

Daha ılıman bir iklim arayışıyla, en küçük kızı Eleanor'u da yanına alarak, Wight Adası'ndaki Ventnor'a gitti.

1882

1-15 Ocak

Ventnor'da kalmaya devam etti.

16 Ocak-8 Şubat arası

Hastalığının en etkili tedavisi hakkında doktorlara danışmak için yeniden Londra'ya döndü. Marx ve Engels, 21 Ocak'ta, "Komünist Manifesto"nun Rusça basımına giriş bölümünü tamamladılar.

- 9-16 Şubat Cezayir'e gitmek üzere yola çıktı. Yine Eleanor'un eşliğinde, kızı Jenny'nin Argenteuil'deki evine uğradı.
- 17 Şubat Marx yolculuğa tek başına devam etti. Fransa'yı baştan başa geçtikten sonra, Marsilya'da bir gece konakladı.
- 18-19 Şubat Said vapuruyla Afrika'ya geçti: Menzil, Cezayir.
- 20 Şubat-2 Mayıs arası Cezayir'in başkentinde konaklarken, eski bronşitinin nüksetmesi ve plörezi atağı nedeniyle, iki uzun ay boyunca yeniden sancılı bir tedavi görmek zorunda kaldı.
- 3-4 Mayıs Sağlık durumunun düzelmesinden sonra Fransa'ya döndü.
- 5 Mayıs Altmış dördüncü doğum yıldönümünde Marsilya'ya ayak bastı; kısa süreliğine Nice'i ziyaret etti.
- 6 Mayıs-3 Haziran arası Sağlığının yeniden kötüleşmesi nedeniyle ve tekrar tedavi alması gerektiği için Monte Carlo'da kaldı.
- 4-7 Haziran Marsilya'dan Paris'e geçmeden önce, doktorunun tavsiyesiyle kısa süreliğine Cannes'ı ziyaret etti.
- 8 Haziran-22 Ağustos Argenteuil'de kızı Jenny'yi ziyaret etti. Temmuz başından 20 Ağustos'a kadar Enghien-les-Bains'de bir süre kaplıca tedavisi gördü.
- 23 Ağustos-27 Eylül Kızı Laura'yla İsviçre'ye gitti. Kısa süre Lozan'da kaldıktan sonra, Cenevre Gölü'ndeki Vevey'de dört hafta geçirdi. Dönüş yolundayken Cenevre'de mola verdi.
- 28 Eylül-6 Ekim Yeniden Fransa'ya gitti. Kızı Laura'yla Paris'te kaldıktan sonra, kısa süreliğine Jenny'nin Argenteuil'deki evine uğradı.
- 7 Ekim İngiltere'ye döndü.
- 8-29 Ekim Yine Londra'da geçirdiği üç haftada, iktisat ve antropoloji üzerine kitaplardan parçalar derledi. 1861 sonrası Rusya'ya ilişkin bir metin üzerinde de çalıştı.
- 30 Ekim-31 Aralık Ventnor'da bir dönem daha kalarak, büyük güçlüklerle sağlığını geri kazanmaya ve yeniden işe başlamaya çaba gösterdi.
- 1883**
- 1-12 Ocak Ventnor'da kalmaya devam ederken, 12 Ocak'ta kızı Jenny'nin ölüm haberini aldı.
- 13 Ocak-13 Mart Kedere boğulan Marx, hemen Londra'ya döndü. Akciğer apsesi nedeniyle durumu ansızın kötüleşti. Geriye kalan azıcık gücüyle, kitap kataloglarını karıştırıyor ve Fransızca romanlar okuyordu.
- 14 Mart Akciğer tüberkülozunun neden olduğu kalp yetmezliğinden evinde öldü.

KAYNAKÇA

I. KARL MARX'IN YAZILARI

I.1 *Marx-Engels Collected Works* [MECW] (Toplu Yapıtlar)

- Marx, Karl, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı", MECW, C. 3: 3-129; "Kritik des Hegelschen Staatsrechts", MEW, C. 1: 203-333.
- Marx, Karl, *The Poverty of Philosophy*, MECW, C. 6: 105-212; *Das Elend der Philosophie*, MEW, C. 4: 63-182.
- Marx, Karl, "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları", MECW, C. 12: 217-223; "Die künftigen Ergebnisse der britischen Herrschaft in Indien", MEW, C. 9: 220-226.
- Marx Karl, "People's Paper'in Yıldönümünde Konuşma", MECW, C. 14: 655-656; "Rede auf der Jahresfeier des People's Paper", MEW, C. 12: 3-5.
- Karl Marx, "Uluslararası İşçi Birliği'nin Geçici Tüzüğü", MECW, C. 20: 14-16; "Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation", MEW, C. 16: 14-16.
- Marx, Karl, "Geçici Genel Konsey Delegelerine Yönerge. Çeşitli Sorunlar", MECW, C. 20: 185-193; "Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentral-rats zu den einzelnen Fragen", MEW C. 16: 190-199.
- Marx, Karl, *The Civil War in France*, MECW, C. 22: 307-359; *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW, C. 17: 313-365.
- Marx, Karl, *Critique of Gotha Program*, MECW, C. 24: 75-99; *Kritik des Gothaer Programms*, MEW, C. 19: 13-32.
- Marx, Karl, "İşçi Anketi", MECW, C. 24: 328-334; "Fragebogen für Arbeiter", MEW, C. 19: 230-237.
- Marx, Karl, "Otechestvennyye Zapiski'ye Mektup", MECW, C. 24: 196-201; Brief an die Redaktion der "Otetschestwenyije Sapiski", MEW, C. 19: 107-112.
- Marx, Karl, "Fransız İşçi Partisi Programına Önsöz", MECW, C. 24: 340; "Einleitung zum Programm der französischen Arbeiterpartei", MEW, C. 19: 238.
- Marx, Karl, "K. Marx: Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: Birinci Taslak", MECW, C. 24: 346-360; "Entwürfe einer Antwort auf den Brief von V. I. Sassulitsch: Erster Entwurf", MEW, C. 19: 384-395.
- Marx, Karl, "K. Marx: Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: İkinci Taslak", MECW, C. 24: 360-364; "Brief von V. I. Sassulitsch: Zweiter Entwurf", MEW, C. 19: 396-400.
- Marx, Karl, "K. Marx: Vera Zasuliç'e Mektubun Taslakları: Üçüncü Taslak", MECW, C. 24: 364-369; "Brief von V. I. Sassulitsch: Dritter Entwurf", MEW, C. 19: 401-406.

- Marx, Karl, "Vera Zasuliç'e Mektup", MECW, C. 24: 370-371; "Brief an V.I. Sassulitsch", MEW, C. 19: 242-243.
- Marx, Karl, *Bakunin'in Devlet ve Anarşi Kitabı Üzerine Notlar*, MECW, C. 24: 485-526; "Konspekt von Bakunins Buch Staatlichkeit und Anarchie", MEW, C. 18: 597-642.
- Marx, Karl, "Adolph Wagner'in *Lehrbuch der politischen Ökonomie* Kitabına Kenar Notları", MECW, C. 24: 531-559; "Randglossen zu A. Wagners Lehrbuch der politischen Ökonomie", MEW, C. 19: 355-383.
- Marx, Karl, "[Karl Marx'ın *Chicago Tribune* Muhabirine Verdiği Röportaj]", MECW, C. 24: 568-579; "Interview mit dem Grundleger des modernen Sozialismus. Besondere Korrespondenz der Tribüne", 5 Ocak 1879, MEW 34: 508-516.
- Marx, Karl, "Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff'in Karl Marx'la Söyleşisi: Velihaht Prenses Victoria'ya Mektuptan)", 1 Şubat 1879, MECW, C. 24: 580-583; "Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff'in Karl Marx'la Söyleşisi: Aus einem Brief an Kronprinzessin Victoria", MEGA2 I/25: 438-441.
- Marx, Karl, "[*The Sun* Muhabiri John Swinton'la Röportaj]", MECW, C. 24: 583-585; Swinton, John, "Karl Marx'la Röportaj, 'Sun'da Yayınlandı", MEGA, C. I/25: 442-443.
- Marx, Karl, *Outlines of the Critique of Political Economy* [Grundrisse], MECW, C. 28; *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, C. 42.
- Marx, Karl, *Outlines of the Critique of Political Economy* [Grundrisse], MECW, C. 29: 5-253; *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, C. 42.
- Marx, Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, MECW, C. 29: 257-417; *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, MEW, C. 13: 7-160.
- Marx, Karl, *Capital, Volume I*, MECW, C. 35; *Das Kapital, Erster Band*, MEW, C. 23.

I.2 Marx-Engels Collected Works [MECW] (Toplu Yapıtlar), Friedrich Engels'le birlikte yazılanlar

- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *The German Ideology*, MECW, C. 5: 19-539; *Die Deutsche Ideologie*, MEW, C. 3: 9-530.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, C. 6: 477-519; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, C. 4: 459-493.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, "Komünist Manifesto'nun Rusça İkinci Basımına Önsöz", MECW, C. 24: 425-426; "Vorrede zur zweiten russischen Ausgabe des Manifests der Kommunistischen Partei", MEW, C. 19: 295-296.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters 1856-59*, MECW, C. 40; Briefe, Jan 1856-Dez 1859, MEW, C. 29.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters 1860-64*, MECW, C. 41; Briefe, Jan 1860-Sep 1864, MEW, C. 30.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters 1864-68*, MECW, C. 42; Briefe, Okt 1864-Dez 1867, MEW, C. 31.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters 1868-70*, MECW, C. 43; Briefe, Jan 1868-Juli 1870, MEW, C. 32.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters* 1870-73, MECW, C. 44; Briefe, Juli 1870-Dez 1874, MEW, C. 33.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters* 1874-79, MECW, C. 45; Briefwechsel Marx und Engels, Feb 1875-Sep 1880, MEW, C. 34.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Letters* 1880-83, MECW, C. 46; Briefwechsel Marx und Engels, Jan 1881-Mar 1883, MEW, C. 35.

I.3 *Marx-Engels Gesamtausgabe* [MEGA] (Marx-Engels Toplu Yapıtlar).

Marx, Karl, *Das Kapital*, MEGA, C. II/5.

Marx, Karl, *Le Capital*, Paris 1872-1875, MEGA2, C. II/7.

Marx, Karl, "Mehrwertrate und Profitrate mathematisch behandelt", MEGA2, C. II/14: 19-150.

Marx, Karl, "Das Kapital, Zweites Buch. Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Zu benutzende Textstellen früherer Darstellungen (Manuskript I bis IV)", MEGA, C. II/11: 525-548.

Marx, Karl, "Das Kapital. Zweites Buch, Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Erster Abschnitt (Fragmente II)", MEGA, C. II/11: 550-697.

Marx, Karl, "Das Kapital, Zweites Buch. Der Zirkulationsprozeß des Kapitals, (Manuskript VIII)", MEGA, C. II/11: 698-828.

Marx, Karl, "Exzerpte aus Georg Ludwig von Maurer: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt, MEGA2, C. IV/18: 542-559, 563-577, 589-600.

Marx, Karl, "Entstehung und Überlieferung", in *Exzerpte und Notizen: Februar 1864 bis Oktober 1868, November 1869, März, April, Juni 1870, Dezember 1872*, MEGA2, C. IV/18: 1038-1144.

Marx, Karl, "Exzerpte und Notizen zur Geologie, Mineralogie und Agrikulturchemie. März bis September 1878", MEGA, C. IV/26: 3-94.

Marx, Karl, "Exzerpte aus Werken von Lothar Meyer, Henry Enfield Roscoe, Carl Schorlemmer, Benjamin Witzschel, Wilhelm Friedrich Kühne, Ludimar Hermann, Johannes Ranke und Joseph Beete Jukes". MEGA, C. IV/31.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, MEGA, C. IV/32.

I.4 *Marx Engels Werke*

Marx, Karl. Notizen zur Reform von 1861 und der damit verbundenen Entwicklung in Rußland. MEW, 19:407-424.

I.5 Tek Basımlar

Marx, Karl, *Œuvres. Économie I*. Paris: Gallimard, 1963.

Marx, Karl, "Chronologische Auszüge". Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* içinde, 285-516. C. 1: *Von der Frühzeit bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin: Dietz, 1973.

Marx, Karl, "M.M. Kovalevski'den Seçme Parçalar", *Obschinnoe zemlevladienie. Pric-hiny, khod i posledstviya ego razlozheniya* [Ortak toprak mülkiyeti. Nedenleri, seyri ve sonuçları]. Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx* içinde, 343-412. Assen: Van Gorcum, 1975; "Exzerpte aus M. M. Kovalevskij: Obschinnoe zemlevladienie (Der Gemeindelandbesitz)". Karl Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80* içinde, 21-109. Frankfurt: Campus, 1977.

Marx, Karl, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Assen: Van Gorcum, 1972; *Die ethnologischen Exzerptheft*. Edited by Lawrence Krader. Frankfurt: Suhrkamp, 1976.

Karl Marx, *Mathematical Manuscripts*, Londra: New Park Publications, 1983; *Mathematische Manuskript*, Kronberg Taunus: Scriptor GmbH, 1974.

Marx, Karl, *Notes on Indian History (664-1858)*. Honolulu: University Press of the Pacific, 2001.

I.6 Yayınlanmamış Elyazmaları

Marx, Karl, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, A 167.

Marx, Karl, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 130, B 131, B 132, B 140, B 141, B 146, B 157, B 158, B 159, B 160, B 161, B 167, B 168.

Marx, Karl, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, D 3701, D 3702.

Karl Marx, RGASPI Mokova, f. 1, op. 1, d. 2940.

II. BAŞKA YAZARLARA AİT YAZILAR

Ahmad, Aijaz, *Theory: Classes, Nations, Literatures*, Londra: Verso, 1992.

Alcouffe, Alain, haz., Giriş, *Les manuscrits mathématiques de Marx*, haz. Alain Alcouffe, 9-109, Paris: Economica, 1985.

Anderson, Kevin, *Marx Sınırlarda*, İstanbul: Yordam Kitap, 2018.

Annales de l'Assemblée nationale du 1873, C. XVII.

Attali, Jacques, *Karl Marx, ou l'Esprit du monde*, Paris: Librairie Arthème-Fayard, 2005.

Badia, Gilbert, "Marx, Cezayir'de", *Karl Marx, Lettres d'Alger et de la Côte d'Azur* içinde, 7-39. Paris: Le Temps des Cerises, 1997.

Baksi, Pradip, haz. *Karl Marx and Mathematics: A Collection of Texts in Three Parts*, Yeni Delhi: Aakar Books, 2019.

Balibar, Etienne, *The Philosophy of Marx*, Londra: Verso, 2017.

Bax, E. Belfort, "Modern Düşünce Önderleri: XXIII, Karl Marx", *Modern Thought* 3, no. 12 (1881): 349-354.

Beckett, James Camlin, *The Making of Modern Ireland 1603-1923*, Londra: Faber and Faber, 1981.

Bensaid, Daniel, *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*, Londra: Verso, 2002.

- Bergman, Jay, *Vera Zasulich: A Biography*, Stanford University Press, 1983.
- Berlin, Isaiah, *Karl Marx: His Life and Environment*, Londra: Oxford University Press, 1963.
- Bernstein, Edward, *My Years of Exile*, Londra: Leonard Parsons, 1921.
- Billington, James H., *Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford: Clarendon Press, 1958.
- Bloch, Maurice, *Marxism and Anthropology: The History of a Relationship*, Londra: Routledge, 1983.
- Bongiovanni, Bruno, *Le repliche della storia. Karl Marx tra la Rivoluzione francese e la critica della politica*, Torino: Bollati Boringhieri, 1989.
- Botta, Scipione, *Vita privata di Carlo Botta, Ragguagli domestici ed aneddotici raccolti dal suo maggior figlio*, Floransa: G. Barbera, 1877.
- Bottigelli, Emile, "Marx-Hyndman Ayrılığı", *Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli*, (1961): 621-629.
- Briggs, Asa ve John Callow, *Marx in London: An Illustrated Guide*, Londra: Lawrence and Wishart, 2008.
- Brown, Heather, *Marx on Gender and the Family: A Critical Study*, Leiden: Brill, 2012.
- Buber, Martin, *Paths in Utopia*, Syracuse: Syracuse University Press, 1996.
- Burkett, Paul ve John Bellamy Foster, "Podolinski Efsanesi: Bir Ölüm İlanı. Sergey Podolinski'nin 'İnsan Emeği ve Güç Birliği'ne Giriş". *Historical Materialism* 16, no. 1 (2008): 115-61.
- Cafiero, Carlo, *Il Capitale di Carlo Marx brevemente compendiato da Carlo Cafiero. Libro Primo: Sviluppo della Produzione Capitalistica*, Milano: E. Bignami e C. Editori, 1879.
- Casaccia, Alessandro, "La concezione materialista della società antica e della società primitiva". Henry Morgan, *La società antica* içinde, XVII-XXVII. Milano: Feltrinelli, 1970.
- Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: University Press, 2000.
- Claeys, Gregory, *Marx and Marxism*, Londra: Penguin, 2018.
- Comyn, Marian, "Marx'la İlgili Anılarım". *The Nineteenth Century and After* 91, (1922): 161-169.
- Çernişevski, Nikolay, "Kritika filosofskikh preubezhdenii protiv obshchinnogo vladeniya", [Ortak Toprak Mülkiyetine Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi], *Sobranie sochinenii* içinde, C. 4, 424-475. Moskova: Ogonyok, 1974.
- "Ortak Toprak Mülkiyetine Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi", *Late Marx and the Russian Road* içinde, haz. Teodor Shanin, 182-90. Londra: Routledge, 1984.
- Dardot, Pierre ve Christian Laval, *Marx, prénom Karl*, Paris: Gallimard, 2012.
- Dornemann, Luise, *Jenny Marx: Der Lebensweg einer Sozialistin*, Berlin: Dietz, 1971.
- Douglas, Roy, *Land, People and Politics: A History of the Land Question in the United Kingdom, 1878-1952*. Londra: Allison and Busby, 1976.

- Dressler, Helmut, *Ärzte um Karl Marx*, Berlin: Volk und Gesundheit, 1970.
- Ducange, Jean-Numa, Jules Guesde: L'anti-Jaurès?, Paris: Armand Colin, 2017.
- Dunayevskaya, Raya, *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*, Chicago: University of Illinois Press, 1991.
- Dussel, Enrique, *El último Marx (1863-1882) y la liberación latinoamericana*. Meksiko: Siglo XXI, 1990.
- Eaton, Henry, "Marx ve Ruslar", *Journal of the History of Ideas* 41, no. 1 (1980): 89-112.
- El-Azm, Sadık Celal, "Oryantalizm ve Tersinden Oryantalizm", *Khamsin* 8, (1980): 5-26.
- Engels, Frederick, "Karl Marx'ın Cenaze Töreni", MECW, C. 24: 467-471.
- *The Origin of the Family, Private Property and the State*, MECW, C. 26: 129-276.
- "Sachsische Arbeit-Zeitung Yayıncılarına Cevap Taslağı", MECW, C. 27: 67-68.
- "İngilizce Basıma Önsöz", Karl Marx, *Capital*, Cilt I, MECW, C. 35: 30-36.
- "Almanca Birinci Basıma Önsöz", *Capital*, Cilt II, MECW, C. 36: 5-23.
- *Letters 1883-86*, MECW, C. 47.
- *Letters 1887-90*, MECW, C. 48.
- *Letters 1890-92*, MECW, C. 49.
- *Letters 1892-95*, MECW, C. 50.
- Engels Frederick ve Paul Lafargue ile Laura Lafargue. *Correspondence*, C. 1. Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1959.
- Enzensberger, Hans Magnus, haz. *Gespräche mit Marx und Engels*, Frankfurt: Insel, 1973.
- Feuchtwanger, Edgar J., *Gladstone*, Londra: Allen Road, 1975.
- Feuer, Lewis S., "Edwin Ray Lankester ile Karl Marx'ın Dostluğu: Marx'ın Entelektüel Evriminde Son Dönem", *Journal of the History of Ideas* 40, no. 4 (1979): 633-648.
- Foner, Philip S., haz. *Karl Marx Remembered: Comments at the Time of His Death*, San Francisco: Synthesis Publications, 1983.
- Foster, John Bellamy ve Paul Burkett, *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, Leiden: Brill, 2016.
- Gabriel, Mary, *Aşk ve Kapital: Karl ile Jenny Marx ve Bir Devrimin Doğuşu* (İstanbul: Yordam Kitap, 2019).
- Gailey, Christine Ward, "Karl Marx'ın Etnoloji Defterleri'nde Topluluğa, Devlete ve Toplumsal Evrim Sorunlarına Bakış", *The Politics of Egalitarianism* içinde, haz. Jacqueline Solway, 31-52. New York: Berghahn Books, 2006.
- Gallissot, René, haz. *Marxisme et Algérie*, Paris: Union générale d'éditions, 1976.
- García Linera, Álvaro, *Forma valor y forma comunidad*, Prometeo, Buenos Aires 2010.
- Garin, Sender, *Three American Radicals: John Swinton, Charles P. Steinmetz, and William Dean Howells*, Boulder: Westview Press, 1991.
- George, Henry, "Kaliforniya'da Kearney Kışkırtması" *The Popular Science Monthly* 17, (Ağustos 1880): 433-453.
- *An Anthology of Henry George's Thought*, haz. Kenneth C. Wenzer. Rochester: University of Rochester Press, 1997.

- *Progress and Poverty*, New York: Robert Schalkenbach Foundation, 2006.
- Gibbons, James Sloan, *The Banks of New-York, Their Dealers, Their Clearing-House, and the Panic of 1857*. New York: Appleton & Co., 1859.
- Godelier, Maurice, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Paris: François Maspero, 1973.
- *L'idéal et le matériel. Pensée, économies, sociétés*. Paris: Fayard, 1984.
- *Perspectives in Marxist Anthropology*, Londra: Verso, 1977.
- Gottlob, Michael, *Geschichtsschreibung zwischen Aufklärung und Historismus. Johanna von Müller und Friedrich Christoph Schlosser*, Frankfurt: Peter Lang, 1989.
- Guesde, Jules, *Textes Choisis, 1867-1882*. Paris: Editions sociales, 1959.
- Habib, Irfan, "Marx'ın Hindistan Algısı", *Karl Marx on India* içinde, haz. Iqbal Husain, XIXLIV. New Delhi: Tulika, 2006.
- Hall, Alfred Rupert, *Philosophers at War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Harstick, Hans-Peter, "Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungsgeschichtsschreibung". Karl Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion* içinde. Frankfurt: Campus, 1977.
- Harstick, Hans Peter, Richard Sperl ve Hanno Strauß (1999) "Einführung", MEGA2, C. IV/32: *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, 7-102.
- Haupt, Georges, *Aspects of International Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Herzen, Alexander, *The Russian People and Socialism: An Open Letter to Jules Michelet*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2011.
- "Rusya'da Devrim", *The Herzen Reader* içinde, haz. Kathleen Parthe, 61-65. Evanston, IL: Northwestern University Press, 2012.
- Hobsbawm, Eric, "Karl Marx'ın Kapitalizm Öncesi Ekonomik Oluşumlar'ına Giriş". Londra: Lawrence & Wishart, 1964.
- Holmes, Rachel, *Eleanor Marx: A Life*, Londra: Bloomsbury, 2014.
- Hospitalier, Édouard, *La physique moderne. Les principales applications de l'électricité*, Paris: G. Masson, 1882.
- Hyndman, Henry, *The Record of an Adventurous Life*, New York: Macmillan, 1911.
- *England for All*. New York: Barnes & Noble, 1974.
- IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, C 261, C 262.
- Hudis Peter, "Birikim, Emperyalizm ve Kapitalizm Öncesi Oluşumlar. Batı Dışı Dünya Üzerine Luxemburg ve Marx", *Socialist Studies* VI, no. 2 (2010): 75-91.
- Institute of Marxism-Leninism haz., *Reminiscences of Marx and Engels*, Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1957.
- Kapp, Yvonne, *Eleanor Marx: Family Life 1855-1883*, C. 1. Londra: Virago, 1979.
- Kautsky, Benedikt, haz., *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky*, Viyana: Danubia, 1955.
- Kisch, Egon Erwin, *Karl Marx in Karlsbad*, Berlin: Aufbau, 1953.

- Klein, Maury. *The Life and Legend of Jay Gould*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Krader, Lawrence, haz. "Giriş", *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, 1-85. Assen: Van Gorcum, 1972.
- *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Assen: Van Gorcum, 1975.
- Krätke, Michael R., "Marx ve Dünya Tarihi", *International Review of Social History* 63, no. 1 (2018): 91-125.
- Krysmanski, Hans Jürgen, *Die letzte Reise des Karl Marx*, Frankfurt: Westend, 2014.
- Lafargue, Paul, "Friedrich Engels". *The Social Democrat* 9, no. 8 (1905): 483-488.
- Lanzardo, Dario, "Intervento socialista nella lotta operaia: l'inchiesta operaia di Marx", *Quaderni Rossi* 5, (Nisan 1965): 1-24.
- Latouche, Serge, *Petit traité de la décroissance sereine*, Paris: Mille et une Nuits, 2017.
- Lazarus, Neil, "Sömürgecilik Sonrasına İlişkin Teoride 'Batı' Fetişi", *Marxism, Modernity and Postcolonial Studies* içinde, haz. Crystal Bartolovich ve Neil Lazarus, 43-64. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Liedman, Sven-Eric, *A World to Win: The Life and Works of Karl Marx*, Londra: Verso, 2018.
- Limmroth, Angelika, *Jenny Marx, Die Biographie*, Berlin: Karl Dietz, 2018.
- Limmroth, Angelika ve Rolf Hecker, *Jenny Marx. Die Briefe*, Berlin: Karl Dietz, 2014.
- Lindner, Kolja, "Marx'ın Avrupa Merkeziliği: Sömürge Sonrası İncelemeler ve Marx'ın Araştırmacılığı", *Radical Philosophy*, no. 161 (2010): 27-41.
- Lombardo Radice, Lucio, "Dai manoscritti matematici di K. Marx", *Critica Marxista-Quaderni*, no. 6 (1972): 273-286.
- Luxemburg, Rosa, *The Accumulation of Capital*, Londra: Routledge, 2014.
- Martínez-Alier, Juan, *Ecological Economics: Energy, Environment and Society*, Oxford: Basil Blackwell, 1987.
- McLellan, David, *Karl Marx: His Life and His Thought*, Londra: Macmillan, 1973.
- Mehring, Franz, *Karl Marx: The Story of His Life*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962.
- Meier, Olga, haz. *The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence 1866-1898*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1982.
- Mohri, Kenzo, "Marx ve 'Az Gelişmişlik'", *Monthly Review* 30, no. 11 (1979): 32-42.
- Morgan, Henry, *Ancient Society*, New York: Henry Holt, 1877.
- Moses, Daniel, *The Promise of Progress: The Life and Work of Lewis Henry Morgan*, Columbia: University of Missouri Press, 2009.
- Most, Johann, *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus 'Das Kapital' von Marx 1873*, MEGA2, C. II/8: 735-800, Chemnitz 1873.
- Mulhall, Michael George, "Mısır Maliyesi", *Contemporary Review* XLII, (1882): 525-535.
- Musto, Marcello, "Karl Marx'ın Yeniden Keşfedilmesi", *International Review of Social History* 52, no. 3 (2007): 477-498.

- haz. *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*, New York: Routledge, 2008.
- haz. *Workers Unite! The International 150 Years Later*, Londra: Bloomsbury, 2014.
- "1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları Üzerine Yorumlarda 'Genç Marx' Efsanesi", *Critique* 43, no. 2 (2015): 233-60.
- *Another Marx: Early Manuscripts to the International*, Londra: Bloomsbury, 2018.
- *Karl Marx. Biografia intellettuale e politica 1857-1883*, Torino: Einaudi, 2018.
- haz. *The Marx Revival: Essential Concepts and New Critical Interpretations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Natalizi, Marco, *Il caso Černyševskij*, Milano: Bruno Mondadori, 2006.
- Nicolaevsky, Boris ve Otto Maenchen-Helfen, *Karl Marx: Man and Fighter*, Londra: Pelican Books, 1976.
- Nieuwenhuis, Ferdinand Domela, *Kapitaal en Arbeid*, Lahey: yayıncı belirtilmemiş, 1881.
- Oittinen, Vesa, *Marxism, Russia, Philosophy*, Londra: Palgrave 2020.
- Otani, Teinosuke, Ljudmila Vasina ve Carl-Erich Vollgraf. "Einführung", *MEGA2*, C. II/11: 843-905'te.
- Payne, Robert, *Marx: A Biography*, New York: Simon & Schuster, 1969.
- Pereira, Norman G.O., *The Thought and Teachings of N. G. Černyševskij*, Lahey: Moton, 1975.
- Perlman, Selig, "Kaliforniya'da Çinli Karşısı Kışkırtma". John R. Commons, David J. Saposs, Helen L. Sumner, Edward B. Mittelman, Henry E. Hoagland, John B. Andrews ve Selig Perlman, *History of Labour in the United States* içinde, C. 2. New York: Macmillan, 1918, 252-268.
- Peters, Heinz Frederick, *Red Jenny: A Life with Karl Marx*, New York: St. Martin's, 1986.
- Pipes, Richard, "Narodnizm: Anlambilimsel Bir Soruşturma". *Slavic Review* XXIII, n. 3 (1964): 421-58.
- *Struve: Liberal on the Left, 1870-1905*, Cambridge: Harvard University Press, 1970.
- Poggio, Pierpaolo, *L'Obščina. Comune contadina e rivoluzione in Russia*, Milano: Jaca Book, 1978.
- Prawer, Siebert S., *Karl Marx and World Literature*, Londra: Verso, 2011.
- Rae, John, "Karl Marx'ın ve Genç Hegelcilerin Sosyalizmi". *The Contemporary Review* XL, (1881): 587-607.
- Renehan, Edward J., *Dark Genius of Wall Street: The Misunderstood Life of Jay Gould, King of the Robber Barons*, New York: Basic Books, 2006.
- Rubel, Maximilien, *Karl Marx*, Essai de biographie intellectuelle, Paris: Rivière, 1957.
- haz. *Karl Marx/Friedrich Engels: Die russische Kommune*, Münih: Hanser, 1972.
- *Marx critique du marxisme*, Paris: Payot, 1974.
- *Marx: Life and Works*, Londra: Macmillan, 1980.
- Rühle, Otto, *Karl Marx: His Life and Work*, New York: Routledge, 2011.

- Ryazanov, David, "Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* 11, (1925): 385-400.
- Said, Edward, *Orientalism*, Londra: Routledge, 1995.
- Saito, Kohei, *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy*, New York: Monthly Review Press, 2017.
- Sawer, Marian, *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, Lahey: Martinus Nijhoff, 1977.
- Shanin, Teodor, "Geç Dönem Marx: Tanrılar ve Zanaatçılar", *Late Marx and the Russian Road* içinde, haz. Teodor Shanin, 3-39. Londra: Routledge, 1984.
- Shannon, Richard, *Gladstone, C. 2, 1865-1898*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1999.
- Smith, Cyril, *Marx at the Millennium*, Londra: Pluto, 1996.
- Smith, David, *Marx's World: Global Society and Capital Accumulation in Marx's Late Manuscripts*, Yale University Press, 2020.
- Smith, David. "Zorunlu Göç Yoluyla Birikim: Kapital'deki ve Marx'ın Geç Dönem Elyazmalarındaki İçgörüler". *Marx 201: Rethinking Alternatives* içinde, haz. Marcello Musto ve Alfonso M. Iacono, Londra: Palgrave Macmillan, 2020.
- Sofri, Gianni, *Il modo di produzione asiatico. Storia di una controversia marxista*, Torino: Einaudi, 1969.
- Sperber Jonathan, *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life*, New York: Liveright, 2013.
- Stedman Jones, Gareth, *Karl Marx: Greatness and Illusion*. Harvard: Harvard University Press, 2016.
- Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags*, I, Berlin, 1882.
- Tairako, Tomonaga, "Kapitalist Küreselleşme Üzerine Marx", *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 35, (2003): 11-16.
- Tible, Jean, *Marx Selvagem*, São Paulo: Autonomia Literaria, 2018.
- Tichelman, Fritjof, *Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, XXX, Marx on Indonesia and India*, Trier: Karl-Marx-Haus, 1983.
- Tsuzuki, Chushichi, *H.M. Hyndman and British Socialism*, Londra: Oxford University Press, 1961.
- *The Life of Eleanor Marx, 1855-1898: A Socialist Tragedy*, Oxford: Clarendon Press, 1967.
- Venturi, Franco, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, New York: Alfred A. Knopf, 1960.
- Venturi, Franco, "Giriş". Franco Venturi, *Il populismo russo. Herzen, Bakunin, Cernyevskij*, C. I içinde. Torino: Einaudi, 1972, VII-CXII.
- Vesper, Marlene, *Marx in Algier*, Bonn: Pahl-Rugenstein Nachfolger, 1995.
- Vorländer, Karl, *Karl Marx*, Leipzig: F. Meiner, 1929.
- Vorontsov, Vasili, *Sud'by kapitalizma v Rossii* (Rusya'da Kapitalizmin Yazgısı). St. Petersburg: Yayınçı bilinmiyor. 1882.

- Wada, Haruki, "Marx ve Devrimci Rusya", *Late Marx and the Russian Road* içinde, haz. Teodor Shanin, 40-76. Londra: Routledge, 1984.
- Walicki, Andrzej, *Controversy Over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Oxford: Clarendon Press, 1969.
- Webb, Daren, *Marx, Marxism, and utopia*, Aldershot: Ashgate, 2000.
- Weissweiler, Eva, *Tussy Marx: Das Drama der Vattertochter*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2002.
- White, James, *Marx and Russia: The Fate of a Doctrine*, Londra: Bloomsbury 2018.
- Wurmbrand, Richard, *Was Marx a Satanist?* Glendale: Diane Books, 1979.
- Yanovskaya, Sofya, "Rusça 1968 Basımına Önsöz". Karl Marx, *Mathematical Manuscripts* içinde, VII-XXVI. Londra: New Park Publications, 1983.
- Zasulich, Vera, "Marx'a Mektup", *Late Marx and the Russian Road* içinde, haz. Teodor Shanin, 98-9. Londra: Routledge, 1984.

Dizin

- ABD 23, 50, 71, 72, 74, 76, 77, 90
Adalet [La Justice] 38
Adolphus, Gustavus 183
Aleksandr, II., Çar 92, 111, 126, 214
Alman-Fransız Yıllıkları [Deutsch-Französische Jahrbücher] 31
Alman İdeolojisi 14, 17, 32, 51
Almanya 23, 25, 65, 82, 114, 139, 140, 142, 146, 150, 158, 160, 162, 179, 182-185, 209
anarşist 83, 134, 136, 141
Anderson, Kevin 41, 46, 229
antisemitizm 169
Aristoteles 49
artık değer 32, 154
artık emek 104, 207
Avrupa Habercisi [Vestnik Evropy] 110
Avrupa merkezci-lik 17, 18, 120, 121
Avustralya 46
Avusturya 162
- Babür İmparatorluğu 45
Bachofen, Johann 57
Badia, Gilbert 186, 193, 229
Bakunin, Mihail 85, 107, 112, 127, 134, 140, 227, 235
"Bakunin'in *Devlet ve Anarşi* Kitabı Üzerine Notlar" 107, 227
Balsem, Nicolas 144
Bax, Ernest Belfort 151, 229
Bay Vogt 21, 31
Bebel, August 38, 88, 167, 168, 197, 209, 219
Belçika 23, 140
Bengal 45, 62
Bennett, Richard 46
Berlin, Isaiah 50, 51, 162, 169, 176, 179, 180, 183, 185, 219, 229, 230, 231, 233, 235
Berlin Duvarı 17
Berlin Üniversitesi 47
- Bernstein, Eduard 36, 73, 83, 88, 141, 168, 174, 175, 185, 192, 215, 218, 219, 221, 230
Birleşik Devletler. *Ayrıca bkz.* ABD 25, 76, 78, 81, 155, 156, 158, 161, 220
Birleşik Devletler İşçi Partisi 76
Blanqui, Auguste 101, 140
Blankici 111, 134
Bloch, Maurice 52, 230
Bonaparte, Napoleon 143, 179
Bongiovanni, Bruno 137, 138, 230
Botta, Carlo 179, 181, 182, 183, 223, 230
Brejnev, Leonid 15
Britanya 23, 41, 76, 81, 90, 91, 139, 140
British Museum 28, 67
Brousse, Paul 83, 141, 142, 215
Brown, Heather 52, 56, 57
Brown, Willard 72, 230
Bull, John 81, 82
Büyük Buhran (1873) 75, 76
- Caffero, John 143, 230
Capponi, Gino 183
Casthelaz, Maurice 189
Cauchy, Augustin 66
Cengiz Han 182
Chakrabarty, Dipesh 114, 230
Chicago Tribune 29, 145, 158, 227
Claeys, Gregory 21, 230
Clemenceau, Georges 38, 170
Colins, Jean Hyppolite 73
Comyn, Marian 34, 35, 37, 230
Cook, Josephus 159
Cowen, Joseph 211, 212
- Çernişevski, Nikolay 93-98, 125, 127, 128, 230
Çiçerin, Boris Nikolayeviç 155
Çin 126
Çinli işçiler 76

- D'Alembert, Jean 66
 Danielson, Nikolay 24, 34, 37, 38, 40, 50,
 75, 78, 93, 133, 145, 146, 155, 156, 160,
 162-166, 176, 178, 214
 Darwin, Charles 103, 202
 demokrasi 58
 Demokratik Federasyon 36, 146, 149
 Demuth, Helene 33, 169, 172, 217, 223
 Deprez, Marcel 206
 Deville, Gabriel 204
 devrim 76, 91, 106, 107, 111, 129, 134, 140
 devrimci özne 125, 135
 Disraeli, Benjamin 81, 82
 Donkin, Bryan 38, 167, 172, 175, 185, 189,
 190, 209, 219
 Douglas, Roy 75, 231
 Dourlen, Gustave 169, 171, 203, 204, 206
 eğitim 58, 84, 87
Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları, 1844 17,
 19, 32, 234
Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı 31, 95,
 178
 El-Azm, Sadık Celal 120, 229
 Elenev, Fyodor 214
 Elizabeth, I (Kraliçe) 183
 Elphinstone, Mountstuart 36, 45, 150,
 160, 227
Eşitlik [L'Égalité] 192
Etnoloji Defterleri 21, 51-53, 55, 60-62, 121,
 223, 231
Felsefenin Sefaleti 31, 73
 feodalizm 42
 Fermé, Albert 188, 195
 Feuerbach, Ludwig 164
 Fourier, Charles 188
 Fransa 23, 24, 25, 29, 38, 60, 82, 85, 87, 89,
 90, 139, 140-143, 158, 169, 170, 172,
 178, 180,-182, 186, 190, 197, 215,
 223, 224
Fransa'da İç Savaş 24, 60
 Fransa Sosyalist İşçi Federasyonu 141
 Fransa Sosyalist İşçi Partisi Federasyonu
 89, 141
 Fransız İşçi Partisi 83, 107, 141, 215
 "Fransız İşçi Partisi Programına Önsöz" 83,
 84, 107, 226
 Freeman, Edward 216
 Fritzsche, Friedrich 36
 Gambetta, Léon 89
 García Linera, Álvaro 131, 231
 "Geçici Genel Konsey Delegelerine Yönerge.
 Çeşitli Sorunlar" 105, 226
 Genel Alınan İşçi Birliği 140
 George, Henry 71, 72, 74-77, 156, 212, 231,
 232, 233
 Gladstone, William 79, 80, 81, 231, 235
 Goethe, Johann Wolfgang von 29, 40
Gotha Programının Eleştirisi 16, 21, 107,
 140, 226
 Gould, Jay 77, 78, 233, 234
 Green, John 183
Grundrisse 32, 51, 64, 101, 102, 104, 138,
 227, 234
 Guesde, Jules 83, 84, 85, 141, 143, 204,
 231, 232
 Güney Afrika 82
Haberci [Der Vorbote] 115
Halkın İradesi [Narodnaya Volya] 130,
 135, 136, 137
 Hartmann, Leo 36
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 60, 97,
 204, 226
 Heinrich, Michael 157, 163
 Hermann, Ludimar 47, 64, 228
 Herzen, Aleksandr 95, 98, 110, 111, 112,
 127, 232, 235
 Hindistan 18, 40, 41, 42, 46, 51, 61, 78, 79,
 90, 119, 120, 121, 125, 126, 178, 195,
 226, 232
Hindistan Tarihi Üzerine Notlar 44, 45, 178
 Hirsch, Carl 36, 157, 170, 171
 Hobsbawm, Eric 121, 232
 Hollanda'daki Sosyal Demokrat Birlik 162
 Hospitalier, Édouard 206, 232
 Hruşçov, Nikita 15
 Hugo, Victor 24
 Hüllmann, Karl 154
 Hyndman, Henry 32, 36, 38, 53, 74, 75, 80,
 81, 140, 146-150, 230, 232, 235

- Isaev, Andrey 213
 İngiltere 23, 25, 29, 36, 37, 65, 75, 79, 81,
 82, 113, 114, 119, 123, 146, 148, 150,
 153, 156, 158, 160, 161, 175, 183, 203,
 206, 214, 224
 İrlanda 18, 79, 80, 81
 İsmail Paşa 212
 İspanya 140, 158, 182
 İşçi Anketi 85, 86, 87, 226
 İtalya 140, 179, 182, 185
- Jaggers, Joseph 201
 Johnston, James 157
 Jukes, Joseph 47, 64, 157, 228
- Kablukov, Nikolay 36
Kapital 9, 13-15, 18, 19, 23, 27, 29, 31-34,
 51, 52, 64, 65, 67, 77, 86, 92, 93, 98,
 102, 103, 10-107, 109, 110, 113-116,
 118, 125, 130, 131, 138-140, 143, 145-
 158, 160, 162-164, 166, 167, 169, 176,
 178, 181, 186, 192, 205-207, 209, 210,
 213, 215, 227, 228, 231, 233, 235
 kapitalist 16, 17, 18, 23, 27, 41, 48, 49, 62,
 70, 74, 76, 77, 83, 86, 93, 99, 102, 104,
 106-110, 113-116, 118, 119, 121, 122,
 123, 124, 126, 127, 129, 131, 134, 140,
 156, 161, 166
 kapitalizm 93, 96, 100, 108, 111, 116, 126,
 193
 kapitalizm öncesi 18, 100, 193
 Kapp, Yvonne 147, 168, 172, 174, 175, 176,
 184, 186, 232
 Kara Bölüşüm (*Chernyi Peredel*) 134, 135,
 136
 Kardinal Mazarin 183
 Kardinal Richelieu 183
 Kaufman, Ilarion Ignateviç 154, 155
 Kautsky, Karl 36, 37, 51, 62, 88, 140, 145,
 173, 215, 232
 Kautsky, Minna 173
 Kearney, Dennis 76, 77, 231
 Kerdijk, Arnoldus 144
 Kibalçıç, Nikolay 135
 kolektif mülk edinme 127
 kolektivizm 97
- Komünist Manifesto* 17, 31, 55, 72, 100, 129,
 152, 227
 "Komünist Manifesto'nun Rusça İkinci
 Basımına Önsöz" 227
 komünizm 18, 52, 53, 56, 77, 103, 125, 126
 Kovalevski, Maksim 40-44, 51, 193, 229
*Köln'de Komünistlerin Yargılanması
 Hakkında İfşaat* 31
 Krader, Lawrence 40, 42, 44, 51, 59-61,
 229, 233
 Krätke, Michael 179, 181, 182, 183, 233
 kredi 123, 155, 163
Kronolojik Seçmeler 178, 180, 181, 183, 223
 Kugelmann, Ludwig 33, 154, 165
 Kulu Han, Mürşid 45
 Kühne, Wilhelm 47, 64, 228
- Lachâtre, Maurice 164
 Lafargue, Laura 30, 31, 34, 147, 164, 168-
 170, 172, 184, 185, 192-197, 203-205,
 209, 210, 211, 214, 215, 218, 219, 224,
 231
 Lafargue, Paul 26, 28-31, 32, 33, 34, 83, 88,
 90, 92, 93, 141, 143, 147, 164, 168-170,
 172, 173, 174, 184, 185, 189, 190, 192-
 195, 197, 202-205, 209, 211, 215, 218,
 219, 231, 233
 Lagrange, Joseph-Louis 66
 Lankester, Edwin Ray 209, 231
 Lassalle, Ferdinand 104, 140, 141
 Latouche, Serge 208, 233
 Lavrov, Pyotr 93, 185, 192, 207, 214
 Lazarus, Neil 114, 233
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 33, 65, 66
 Liebknecht, Wilhelm 38, 218, 221
 Liedman, Sven-Eric 21, 233
 Lissagaray, Prosper-Olivier 89, 172
 Longuet, Charles 26, 34, 35, 38-40, 79,
 80-82, 84, 85, 88, 136, 137, 143, 146,
 147, 162, 167, 168, 169, 170-173, 176,
 177, 184, 189-192, 194, 202, 203, 204,
 215, 223
 Longuet, Jenny 34, 35, 39, 40, 79, 80, 81,
 82, 84, 85, 88, 136, 137, 146, 147, 162,
 167-169, 172, 173, 176, 177, 184, 189,
 190, 191, 192, 194, 202-204, 223
 Lopatin, German 155, 215

Lord Palmerston'ın Yaşam Öyküsü 31
Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i 31, 143
 Luther, Martin 183
 Luxemburg, Rosa 19, 42, 56, 214, 231-233

 Machiavelli, Niccolò 182
 Maine, Henry 51, 54, 60, 61, 121, 223
 Maitland Park Road 9, 27, 28, 33, 36, 147
 Malon, Benoît 86, 141, 142
 Marksizm-Leninizm 28, 137
 Marx, Eleanor 33, 35, 147, 157, 162, 168,
 170, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 184,
 186, 194, 198, 199, 200, 210, 211, 212,
 215, 216, 217, 223, 224, 232, 235
 Marx, Jenny 24, 33-35, 37, 38-40, 79-82, 84,
 85, 88, 136, 137, 146, 147, 162, 165,
 167-169, 171-173, 175-177, 184, 186,
 189-192, 194, 202-204, 206, 216, 217,
 221, 223, 224, 231, 233, 234
Matematik Elyazmaları 65, 67, 68
 Maurer, Georgvon 181, 228
 Mehring, Franz 19, 20, 50, 233
 Meissner, Otto 146, 192
 Mesa, José 204
 Meyer, Lothar 46, 47, 64, 93, 228
 Mısır 18, 211, 212, 233
 Mihaylovski, Nikolay 108, 109, 110, 113,
 115, 116, 117, 213
 Mineiko, Gerard 213
 miras 85, 112, 179
Modern Thought 151, 229
 Money, James 51, 61, 223
 Moore, Samuel 67
 Morgan, Lewis Henry 21, 50, 51, 53-60, 63,
 100, 123, 223, 230, 233
 Morozov, Nikolay 137
 Muhammed, Zahirüddin 45, 194, 196
 Mulhall, Michael George 212, 233
 mübadele değeri 48
 Müllner, Amandus 199

Narodnaya Volya [Halkın İradesi] 130, 135
 Newton, Isaac 65, 66
New-York Tribune 23, 46, 64, 91, 119
 Niebuhr, Barthold 53
 Nieuwenhuis, Ferdinand Domela 24, 68,
 69, 71, 143, 144, 145, 162, 184, 234

obşçına 95, 96, 98, 108, 109, 118, 121-124,
 126-129, 133, 138
 Offenbach, Jacques 199
*On Sekizinci Yüzyılın Gizli Diplomatik
 Tarihi* 31, 91
 ortak toprak mülkiyeti 41, 97, 126, 129
*Ortak Toprak Mülkiyeti: Gerileyişinin
 Nedenleri, Seyri ve Sonuçları* 40

 Paris Komünü 24, 70, 77, 89, 139, 140, 159
Paris Komünü Tarihi, 1871 89
 Parnell, Charles 81, 82
 Phear, John 51, 54, 61, 223
 Plehanov, Georgi 132, 134
 Podolinski, Sergey 207, 208, 230
Popular Science Monthly 76, 77
 prekapitalist. Ayrıca bkz. kapitalizm öncesi
 53, 76, 77, 96, 121, 231
 proletarya 112, 175
 proleter 141
 Proudhon, Pierre-Joseph 140
 Prusya 23, 110

 Ranke, Johannes 47, 64, 208, 216, 228
 rant 71, 72
 Ricardo, David 48, 73
 Rivers, George 156
 Rodbertus, Johann 73
 Roscoe, Henry 47, 64, 228
 Rota, Pietro 154, 155
 Roy, Joseph 75, 164, 205, 231
 Rubel, Maximilien 19, 20, 22, 87, 88, 92,
 112, 113, 132, 139, 180, 215, 234
 Rus köylü-ler 113, 99
 Rusya 9, 18, 25, 65, 91-93, 95-101, 103, 105,
 107-113, 115, 117, 119-129, 131-140,
 142, 155, 158, 161, 208, 212-214, 223,
 224, 232, 235
 Ryazanov, David 50, 132, 235

 Saint-Simoncu-luk 85
 Saling, A. 154
 Samter, Adolph 74, 158
 Savonarola, Girolamo 182
 Sawyer, Marian 125, 235
 Schäffle, Albert 141, 145

- Schlosser, Friedrich 179, 180, 182, 183, 223, 232
 Schoedler, Friedrich 157
 Schopenhauer, Arthur 151
 Schorlemmer, Carl 47, 64, 228
 Schott, Sigmund 153, 154
 Semevskij, Vasilij 213
 sendika 221
 serflik 42, 181
 Sewell, Robert 45, 46
 Shakespeare, William 29, 35
 Shanin, Teodor 94, 99, 117, 119, 125, 132, 230, 235
 sınıf. Ayrıca bkz. proletarya 15, 16, 18, 55, 60, 77, 87, 148
 Sieber, Nikolay 36, 110, 117
 Skrebitskij, Aleksandr 214
Socialist Review [Revue Socialiste] 85
 Sorge, Friedrich Adolph 24, 59, 72-76, 83, 84, 85, 86, 136, 146-148, 150-153, 155, 156, 163, 165, 166, 168, 178, 203, 210, 220, 221
 Sosyal Demokrat İşçi Partisi [Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands] 140
Sosyalist İşçilerin Seçim Programı 83, 84
 Soulié, Frédéric 218
 Sovyetler Birliği 14, 15
 Stahanovizm 16
 Sun, The 23, 24, 25, 227
 Swinton, John 23-27, 39, 72, 73, 227, 231
 Tairako, Tomonaga 125, 181, 235
 tarihöncesi 53
The Social Democrat 93, 233
The Victorian Review 46
 Tkaçov, Pyotr 111, 112, 134
 toprak sahipliği 42, 44, 71
 Toprak ve Özgürlük [*Zemlya i Volya*] 130, 134, 135
 Tsuzuki, Chushichi 149, 186, 235
 Uluslararası İşçi Birliği 15, 20, 21, 24, 31, 37, 85, 86, 105, 139, 152, 220, 226
 ücret 84, 87, 175
 üretim tarzı 49, 103
 ütopyacı 104, 138
 Venturi, Franco 95, 96, 111, 113, 127, 132-135, 235
 vergi 45, 72, 99
 Vesper, Marlene 187, 193, 197, 235
 Viereck, Louis 36
 von Goethe, Johann Wolfgang 40
 von Westphalen, Jenny 24, 223
 Vorontsov, Vasili 213, 214, 235
 Wagner, Adolph 47, 48, 49, 108, 227
 Walicki, Andrzej 93, 96-98, 100, 109, 110, 127, 130, 132, 135, 213
 Walker, Francis 75
 Warnier, Jules 43
 Weierstrass, Karl 66
 Weitling, Wilhelm 139
 White, James 44, 110, 116, 117
 Williamson, James 210, 216-218
 Witzschel, Benjamin 47, 64, 228
 Wolff, Wilhelm 33, 179
 Wurmbrand, Richard 169
 Yeats, John 154, 157
Yeni Ren Gazetesi [Neue Rheinische Zeitung] 31, 167
Yeni Ren Gazetesi: Ekonomi Politik Dergi [Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue] 31
Yurtsever Notlar [Otechestvennye Zapiski] 31, 108, 118
 Zasulic, Vera 98-100, 108, 109, 117-119, 124, 128, 130-132, 134, 223, 226, 227

Karl Marx yaşamının son yıllarında, hayatını kaybettiği 1883'ten önce, bakışını farklı yönlere de çevirdi: Dönemin yeni antropolojik keşiflerinden sonuçlar çıkararak kapitalizm öncesi toplumlardaki komünal mülkiyet biçimlerini analiz etti, Rusya'da yükselen halkçı hareketi inceledi, Hindistan, İrlanda, Cezayir ve Mısır'daki sömürgeci baskıya eleştirilerini yöneltti.

Marcello Musto, *Karl Marx'ın Son Yılları*'nda bütün bunları gözler önüne sererek Marx'ın çalışmaları hakkındaki iki yanlış algıyı kırmayı da hedefliyor. Bu algılardan ilki Marx'ın son yıllarında yazmaya son verdiği, ikincisi ise Marx'ın bir Avrupa-merkezci olduğu ve yalnızca sınıf çelişkisine odaklandığı.

Marcello Musto, Marx'ın son elyazmalarına, defterlerine ve mektuplarına başvurarak, çağdaş eleştirmenlerinin ve takipçilerinin çoğu tarafından resmedilenden farklı bir Karl Marx çıkarıyor karşımıza. Böylece, bu çalışma, Marx'ın yaşamına dair eksik bırakılmış bir dönemi okurlara sunarken, büyük düşünür ve eylemci hakkındaki önyargıları ve yanlış değerlendirmeleri de karşısına alıyor, onun bazı temel kavramlarının yeniden ve daha derinlemesine bir araştırmasını yapıyor.

Marksizmi ve Marx'ı daha yakından tanımak isteyen ve bütünlüklü bir kavrayış arayan herkese...

Yordam Kitap

f YordamKitap t YordamKitap @YordamKitap

40 TL. KDV'den muaf

ISBN 978-605-172-520-8

9 786051 725208